

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **19**

Sayı / Issue **30**

Bahar / Spring **2021**

ISSN: **2148-0877**

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

Publication Name: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın

Publication Type: Periodical Peer-Reviewed Publication

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce

Publication Form: Twice a Year, in Turkish and English

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Sedat MURAT

Owner: On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Dr. Sedat MURAT

Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz

About the Journal: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.

Tarayan İndeksler / Indexing:

Modern Language Association (MLA)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
Index Islamicus
Arastirmax
Directory of Open Access Journal(DOAJ)

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)
Türk Eğitim İndeksi
Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD)
Akademik Türk Dergileri İndeksi
Akademik Araştırmalar İndeksi
Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim / Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi

Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-Posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Yayın Tasarımcısı / Publication Designer: Utkan Emre ER

E-Posta: utkanemreer@gmail.com

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI THE TURKISH YEARBOOK OF ÇANAKKALE STUDIES

Editörler / Editors

Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ / Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK

Editör Yardımcısı / Assisting Editor

Arş. Gör. Buğra TERZİ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ	Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Prof. Dr. Alptekin YAVAŞ	Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU	Doç. Dr. Oğuz KOÇYİĞİT
Prof. Dr. Cumhuri ARSLAN	Doç. Dr. Özkan KESKİN
Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ	Doç. Dr. Semiha ALTIER
Prof. Dr. Reyhan KÖRPE	Doç. Dr. Taner GÖK
Prof. Dr. Şeref ULUOCAK	Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI
Prof. Dr. Şerif KORKMAZ	Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK	Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Doç. Dr. Azer Banu KEMALOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
Doç. Dr. Bilgin GÜNGÖR	Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ	Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Doç. Dr. Dilek KANTAR	Dr. Öğr. Üyesi Sercan Hamza BAĞLAMA
Doç. Dr. Hüseyin DURGUT	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Dumlupınar Üniversitesi)	Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)	Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)	Prof. Dr. Vehbi GÜNAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)	Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihan PIYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)	Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Warsaw Üniversitesi)	Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)	Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)	Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)	Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)	Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)	Doç. Dr. Mikail ACIPINAR (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)	Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)	Doç. Dr. Neriman HACİSALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)	Doç. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)	Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Aysegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENÇER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Sühayla YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AYŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)	Dr. Çağrı GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)	Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)	Dr. İnan MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)	Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

---

30. Sayı (Bahar 2021) Hakemleri

Prof. Dr. Şerif KORKMAZ
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ
Doç. Dr. Erkan ATAK
Doç. Dr. Esra Güzel ERDOĞAN ULUHAN
Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR
Doç. Dr. Dilek KANTAR
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ
Doç. Dr. Azer Banu KEMALOĞLU
Doç. Dr. Özkan KESKİN
Doç. Dr. Oğuz KOÇYİĞİT
Doç. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN
Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Suna ALTAN
Dr. Öğr. Üyesi Sercan Hamza BAĞLAMA
Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Dr. Öğr. Üyesi Mesut DÜNDAR
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman FİDAN
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Ertan ÜNLÜ

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI THE TURKISH YEARBOOK OF ÇANAKKALE STUDIES

Yıl / Year 19

Sayı / Issue 30

Bahar / Spring 2021

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Metin MENEKŞE

Girit Müslümanlarının İskân Yerlerinde Karşılaştıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu: Ana Dilde Yabancılaşma
The Problem of Cultural Adaptation and Social Acceptance Faced by Cretan Muslims in Their Settlements: Foreign in Main Language.....

1-50

Ali Osman UYSAL

Çanakkale’de Lâle Devri Yapıları
The Tulip Period Buildings in Çanakkale.....

51-120

Alaattin CANBAY

Biga Halk Müziği Kültürü: Kültürel Kaynaşmanın Müzikal Yansıması
Biga Folk Music Culture: The Reflection of Cultural Amalgamation.....

121-146

Zeynep Sencan ALTINOLUK

Silifke Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Bizans Kurşun Mühürü
A Group of Byzantine Lead Seals in Silifke Archaeological Museum.....

147-172

Orhan ÖZCAN

Avustralya’nın Birinci Dünya Savaşı’na Katılmasında Büyük Britanya Etkisi: Siyasi Elitler ve Savaş Posterleriyle Propaganda
The Effect of Great Britain on Australia’s Participation of the First World War: Political Elites and Propaganda with War Posters.....

173-198

Gül ÇAKIR

Cumhuriyet Döneminde İçtimâî Bir Yara: Alkol, Propagandalar, Politikalar (1920-1950)
A Social Grief in Republic Era: Alcohol, Propaganda and Policies.....

199-228

Mehmet Ali ÇELİKEL

Şiirsel Bir Savaş: Anzak Günlüklerindeki Şiirlerde Gelibolu Muharebeleri
A Lyrical War: The Gallipoli Campaign through Poetry in Anzac Diaries.....

229-243

Girit Müslümanlarının İskân Yerlerinde Karşılaştıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu: Ana Dilde Yabancılık

Metin MENEKŞE*

Özet

Bu çalışmada, XIX. yüzyıl sonunda zorunlu göçe; 1923 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan antlaşma gereğince de mübadeleye tabi tutulan Girit Müslümanlarının iskân edildikleri yeni topraklarında karşılaştıkları uyum sorunu üzerinde durulmuştur. Bu anlamda özellikle sosyokültürel hayatta uyumu zorlaştıran dil meselesi üzerine odaklanılmıştır. Nitekim Girit'te gündelik hayatta yaygın olarak Rumca konuşan Müslümanlar; Türkçeyi çok az bildiklerinden veya hiç bilmediklerinden yeni topraklarında kendilerini ifade etmekte güçlük çekmişlerdir. Bu durum onların, görevlilerle ve özellikle de yeni komşularıyla sorun yaşamalarına neden olmuştur. Girit'te "Türkler dışarı!" sözlerine muhatap olurlarken, yeni topraklarında "yarım gâvur", "gâvur tohumu!" gibi sözlerle itham edilmişlerdir. Bu süreçte toplumsal kabulün, sosyal bütünleşmenin sağlanamaması onlar için şartları daha da zorlaştırmıştır. Neticede bu çalışmayla hem zorunlu göç döneminde hem de mübadele sürecinde gelen Girit Müslümanlarının karşılaştıkları dil sorununun, uyum sürecinde toplumsal kabul üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Bunu yaparken de arşiv belgeleri, kaynak eserler, gazeteler, seyahatnameler, hatıratlar, edebi metinler ve araştırma eserler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girit Müslümanları, Zorunlu Göç, Mübadele, Kültürel Uyum Süreci, Toplumsal Kabul, Ana Dil Sorunu

The Problem of Cultural Adaptation and Social Acceptance Faced by Cretan Muslims in Their Settlements: Foreign in Main Language

Abstract

Cretan Muslims were subjected to forced migration at the end of the 19th century, and to population exchange made in accordance to the agreement made between Turkey and Greece in 1923. In this study, the adaptation issues faced by Cretan Muslims in the new lands they were settled are examined. In this sense, the focus is particularly on the issue of language, which makes it difficult to adapt in sociocultural life. As a matter of fact, the Muslims, who speak Greek in daily life in Crete, have had difficulty expressing themselves in their new lands because they know little or no Turkish. This situation

*Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr

caused them to have problems with the staff and especially with their new neighbors. While Muslims in Crete were addressed with the word "Turks out!", they were accused with expressions such as "half gâvur, gâvur seed!" in their new land. Failure to provide social acceptance and social integration made conditions more difficult for them in this process. In conclusion, with this study, the impact of the language problem faced by Cretan Muslims during both the forced migration period and the exchange process on the social acceptance in the adaptation process has been discussed. While doing this, archive documents, source works, newspapers, travel books, memoirs, literary texts and research works were used.

Keywords: Cretan Muslims, Forced Migration, Population Exchange, Process of Cultural Adaptation, Social Acceptance, Native Language Problem

GİRİŞ

"...Girit Müslümanları, hiçbir zaman gâvur olmamıştır; Girit Türklerinin mahdut bir kısmı Türkçe bilmemekle beraber; kalplerinde besledikleri Türk millî duygusu, Türk hamiyetperverliği, hiçbir zaman, hiçbir suretle sarsılmamıştır, sarsılmayacaktır da. Ben değil, Türk tarihi diyor ki, bu unsur, yalnız son günlerde değil, tâ II. Mahmud devrinde Yunan devletinin kuruluşundan (14 Eylül 1829) şimdiye kadar geçen bir asrı aşkın bir müddetten beri Yunan parmağıyla Girit'te çıkarılmış olan devamlı isyanlara karşı, her zaman kahramanca çarpışarak vatanını müdafaa etmiş, kardeşleri olan Türk askerlerinin ada da giriştikleri askerî harekât esnasında, onların yanında daima ileri karakol vazifesini görmüş, bu yolda can ve mal feda etmekten bir an geri kalmamış, cidden kahraman, Türk oğlu Türk bir unsurdur..."¹

Anlaşma ihtiyacından doğan diller, zamanla toplumun tarihi, coğrafi ve sosyokültürel durumuna paralel bir gelişme göstermiştir. Toplumun büyüyüp çoğalması, çeşitli boylara, aşiretlere ayrılıp farklı coğrafyalarda yurt tutması, farklı etkilere maruz kalmasına sebep olmuş ve ayrışmalar başlamıştır. Coğrafyada ve sosyokültürel hayatta görülen bu farklılaşma, önce toplumun kavram dünyasında, daha sonra da dilinde kendini göstermiştir.²

Bireyler arasında kimlik bağının ve birey-toplum ilişkisinin kurulmasında dil önemli bir rol oynamaktadır. Modern zamanlarda ulusçular iletişim aracı olan dili, ulusun temel kurucu unsurlarından biri olarak ele alıp siyasallaştırmışlardır.³ Siyasal bir topluluk biçimi olarak ulusların ortaya çıkışı, belli bir toprak parçasında belli bir dilin hâkim hale gelmesiyle mümkün olmuştur.⁴

1 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *Girit Hatıraları*, (Haz: İ. Miroğlu-İ. Şahin), İstanbul 1977, s. 32-33.

2 Ahmet Buran, "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", *Türkbilgi*, 2002/4, s. 97.

3 Eric Hobsbawm, "Language, Culture and National Identity", *Social Research*, 63(4), 1996, s. 1069.

4 Cevat Özyurt, "Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası", *Selçuk İletişim*, 3(3), 2004, s. 155.

Osmanlı yönetiminin geliştirdiği ulusçuluk, herhangi bir etnik temele dayanmamıştır. Bütün tebaa için eşitlik ve yurttaşlık tesisi yoluyla liberal bir “Osmanlıcılık” politikası izlenmiştir. Merkezileşen ve modernleşen devletin işlerini yürütmek için Türkçe’yi ön plana çıkaran bir dil politikası olmasına rağmen, topluluklarla iletişimde topluluk dillerinin kullanılmasına devam edilmiştir. Dolayısıyla diğer imparatorlukların resmi ulusçuluklarından farklı olarak Osmanlı ulusçuluğu, dışarıya karşı irredentist ve içeride asimilasyoncu olmamıştır.⁵ Bu politika da Osmanlı’nın hâkim olduğu coğrafyada farklı dillerin canlı kalmasını sağlamıştır.

Osmanlı’da geçerli olan “Millet Sistemi”nin, Osmanlı tebaası arasında mekânsal ve kurumsal bir ayrımı oluşturması nedeniyle hâkim dil olan Türkçe, özellikle gayrimüslim tebaa arasında yaygınlaşmamıştır. Türk dili, Osmanlı’da egemen sınıfın dili olmasından dolayı Türk olmayan Müslümanların ve gayrimüslimlerin sıkça kullandıkları ikinci dil konumunda kalmıştır.⁶ Türk olmayanların Türkçeyi bilmelerinin önemli bir sebebi ise, Müslümanlık ve Türk Dili’nin, Kürtler ve Araplar için olduğu kadar, Arnavut, Rum ve Slavlar için de hem gerçek iktidara hem de sosyal statüye açılan kapı olmasıdır.⁷

93 Harbi, Balkan Savaşları ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi sonucunda Balkanlar ve Kafkasya’dan yüz binlerce Müslüman Anadolu’ya akın etmiştir. Ulus anlayışının dinsel inanışa göre şekillendiği XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Anadolu’ya göç eden bu Müslüman muhacirler arasında, ana dilleri Türkçe haricindeki diller olan birçok topluluk da yer almıştır. Kafkasya’dan Çerkez ağızları, Çeçence, Gürcüce gibi diller konuşan muhacirler geldiği gibi, Balkanlar’dan Boşnakça konuşan Boşnaklar; Arnavutça konuşan Arnavutlar da Anadolu’ya ulaşmışlardır.⁸

Osmanlı’nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Anadolu’ya göçler neticesinde gelmiş; Boşnaklar, Çerkezler, Arnavutlar gibi soykütüksel tanımlamaları yapılmamış/yapılmaktan kaçınılmış/yapılsa da temellendirilememiş, fakat Türklük içinde sayılmış olan ama Türkçe konuşmayan başlıca dört topluluk mevcuttur. Bunlar: Kuzey Yunanistan ve Makedonya’dan gelen Makedonca konuşan Müslüman topluluk; Orta Yunanistan ve özellikle Yanya ile Grebene-Naslıç civarından gelen, Rumca konuşan ve ‘Patriyot’ olarak tanımlanan Müslüman topluluk; Bulgaristan ve Yunanistan’dan gelen, Bulgarcaya yakın bir dil konuşan Pomaklar; Girit Adasından gelen ve Rumca konuşan Giritlilerdir.⁹

1. Girit Adası ve Girit Meselesi

Eski insanlar tarafından dünyanın merkezi olarak kabul edilen Girit¹⁰, arada

5 Cevat Özyurt, *a.g.m.*, s. 158.

6 Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010, s. 61.

7 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kırathı), Ankara 2007, s. 7.

8 Tuncay Ercan Sepetcioğlu, “Türkiye’de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri”, *ÇTTAD*, IX/20-21, 2010/Bahar-Güz, s. 83.

9 Tuncay Ercan Sepetcioğlu, *a.g.m.*, s. 83.

10 Adanın ismi Yunanca’da “*Kiriti*” olarak geçmektedir. Araplar ise adaya *Ikritis* adını vermişlerdir. Avrupalılar ada için “*Kandia*” tabirini kullanırken, Osmanlı Devleti döneminde “*Girit*” olarak telaffuz edilmiştir. Bilgi için bkz. Şemseddin Sami, *Kamûsü’l-A’lâm*, Cilt: V, İstanbul 1314, s. 3852; Andrey Kopasi, “Girit’in Ahvâl-i Umûmiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-i Ebuzziya*, Cilt:

köprü görevi gören bazı adacıklar sayesinde, bir taraftan Peleponnes, diğer taraftan Anadolu'nun batı ve güney batı ve Afrika'nın kuzey kıyıları ile olan ilişkisi sebebiyle önemli bir ada olarak kabul edilmektedir. Bu coğrafi konumu ile Girit, *bütün bu ülkelere, bunların kültürel etkileri altında kalabilecek kadar yakın fakat bunlardan gelebilecek istila hareketlerini önleyebilecek kadar uzak* olarak değerlendirilmiştir. İşte Girit'in sahip olduğu bu özel stratejik konum sebebiyle hem doğu hem de batının etkisine açık olduğu ifade edilmiş ve bu özellikleri sebebiyle ada yüksek ve orijinal bir kültürün beşiği olarak değerlendirilmiştir.¹¹

Girit, tarihi seyri içerisinde sırasıyla Minos uygarlığı, Mikenler, Dorlar, Roma, Bizans, Müslüman Araplar, Bizans, Venedik ve Osmanlı hâkimiyetlerinde kalmıştır.¹² Ege denizinin kilidi konumunda bulunan adanın stratejik bakımdan haiz olduğu ehemmiyet¹³, oldukça geç bir tarihte de olsa Osmanlı Devleti tarafından fethini kaçınılmaz bir hale sokmuştur. Nitekim Venediklilerle 25 yıla yakın devam eden savaştan sonra 1669 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹⁴ Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit, Kandiye, Hanya, Resmo sancaklarından oluşan merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir.¹⁵

Girit'in fethinden sonra adanın yerli halkını oluşturan Rumları, dini inanışlarında tamamen serbest bırakan, ibadethanelerine dokunmayan Osmanlı Devleti, mekteplerin idaresini her türlü teftiş ve nezaretten muaf olarak kendilerine bırakmış, adetlerine, ana dillerine hiçbir şekilde müdahalede bulunmamıştır. Osmanlı Devleti'nin adaya hâkim olmasından sonra adada can ve mal güvenliği sağlanmış, memleketin harap olmasına izin verilmemiştir. *Tahmiscizâde Mehmet Macit*'in ifadesine göre, Türklerin bu medeni davranışları nedeniyle yerli ahalden tek bir aile bile vatanını terk etme ihtiyacını duymamış, herkes huzur içinde yaşamıştır.¹⁶

Venedik hakimiyeti döneminde birçok isyan hareketine şahit olan ada, Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte bir buçuk asır sürecek olan barış ve huzur ortamına kavuşmuştur. Fakat XIX. yüzyıla doğru bu barış ve huzur ortamı bozulmaya başlamıştır. Rus tahriki,

VII-VIII, Dersaadet 1315, s. 823; Hüseyin Kami Hanyevi, *Girit Tarihi*, Mühendisoğlu Ohanes Matbaası, Dersaadet 1288, s. 9. Adanın ismi ile ilgili olarak Yunan tarihçilerinin bilgilerinden yola çıkan Hüseyin Kami Hanyevi, adanın isminin bir hükümdarın veya bir hükümdar eşinin ismine nisbetle verilmiş olabileceğini ifade etmektedir.

11 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 2011, s. 3-4.

12 Cemal Tukin, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları-1821 Yılına Kadar Girit*", *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 34, Ankara 1945, s. 164-172; Pınar Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyan (1895-1898)*, İstanbul 2014, s. 79.

13 M. Metin Hülagü, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, Ankara 2004, s. 322.

14 Osmanlı kaynakları da Batı kaynakları da gerek Türk askerlerinin gerekse Venedik askerlerinin olağanüstü bir savaş gerçekleştirdiklerini yazmaktadır. Farklı sayılar verilmekle birlikte 110.000-140.000 Müslüman, 40.000-50.000 Hristiyan bu savaşta can vermiştir. Bkz. Ayşe Nükhet Adıyeye ve Nuri Adıyeye, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2007, s. 18. Evliya Çelebi, savaş anına dair, "*Adem kanı değil, adem canı ırmak gibi akmıştır.*" ifadesine yer vermiştir. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), VIII. Kitap, İstanbul 2003, s. 217.

15 Cemal Tukin, "Girit Maddesi", *DİA.*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 87.

16 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 30.

Fransız İhtilali ile uyandırılan milliyetçilik fikri, bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin gündün güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi, Hristiyan tebaası arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihayet böyle bir cereyanı gerçekleştirmek için ikisi Rum, biri Bulgar üç tüccar tarafından 1814 yılında Rusya'nın Odessa şehrinde kurulan *Filiki Eterya*¹⁷ cemiyetinin faaliyetleri neticesinde Giritli Rumlar, bundan sonraki dönemlerde fırsat buldukça isyana yönelmişlerdir. Nitekim 1821 yılında Mora'da ve adalarda ortaya çıkan isyan hareketi, Girit'e de sirayet etmiş ve ilk olarak İsfakya ve Hanya sancağının dağlık köylerinde başlamıştır.¹⁸

Yunanistan, 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması ve 3 Şubat 1830 Londra Protokolü ile bağımsızlığını kazanmış ve sınırları çizilmiştir. Bu sınırlar içerisinde yer almayan Girit, bundan sonraki süreçte Yunanistan'ın ilhak etmek için mücadele vereceği önemli bir yer olacaktır. 1894'te Yunanistan'ın başkentinde 14 genç subay tarafından kurulan ve *Filiki Eterya*'nın yerini alan *Etniki Eterya*¹⁹ da bu mücadeleye önderlik edecektir. Nitekim *Etniki Eterya*, "her şeye kadir Tanrı'nın ve Büyük Yunanistan'ın adına..." hareket ettiğini ifade etmiş ve nihai hedefini *Megali İdea*²⁰ olarak belirlemiştir.²¹ Bu cemiyetin önderliğinde âsi Rumlar, dışardan aldıkları destekle birlikte²² Müslümanları adadan uzaklaştırmak için bütün yolları denemeye başlamışlardır. Hatta yeni nesli, Türk düşmanlığı ile yetiştirmeye çalışmışlardır. Bununla ilgili olarak bir eserde: "cezirede daima zulüm havası içinde büyümüş bir unsur yetiştirildi. Bunlar hiçbir şeyden memnun olmazlar ve şekâvat, isyanı ararlar. Bugün cezire halkının on yaşındaki çocuklarından itibaren cümlesi isyan ruhludur."²³ ifadelerine yer verilmiştir.

- 17 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2013, s. 93; Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ankara 1993, s. 27. Rusya'da kurulan, Rum diplomatları ile Avrupa devletlerinden seçkin kişilerin de üye olduğu *Filiki Eterya*, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumların bağımsızlığını sağlamak amacıyla gizli çalışmalara başlamıştır. Dernek bu çalışmalarını daha geniş alanlara kaydırabilmek için her türlü araçtan yararlanmış, maddi ve siyasi açıdan güçlü olan kişileri üye olarak kaydetmiştir. Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesinin fiili olarak başlamasından önce bu örgütün birçok şubesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde kurulmuştur. Bkz. Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315, s. 69-70.
- 18 Mehmed Salâhî, *Girid Meselesi (1866-1889)*, (Önsöz ve Notlarla Birlikte Hazırlayan: Münir Aktepe), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1967, s. 3.
- 19 İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 93.
- 20 Megali İdea; "Yunanların geçmişte yaşamış oldukları iddia edilen toprakları, başta büyük başkent Konstantinopolis olmak üzere ele geçirip Doğu Roma'yı diriltmek ve iki kıtayı, beş denizli büyük bir Yunanistan kurmak" şeklinde kısaca tanımlanabilir. Bkz. Salim Gökçen, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, İstanbul 2010, s. 47.
- 21 Megali İdea, büyük Yunanistan hedefi, ilk olarak 1830 tarihinde Yunanistan'ı kurmalarını sağlamıştır. Ancak bu Yunanlar için sadece bir başlangıç olarak görülmüş ve Megali İdealarını gerçekleştirmek için yoğun çaba içerisinde girmişlerdir. Bu süreçte, Patrikhane ve onların etkisi altında olan Rum okullarının da büyük etkisi vardır. Okullarda verilen eğitimin bir sonucu olarak Rum çocuklar daha okul sıralarında Megali İdea fikri ile donatılmış hale gelmiştir. Okullarından mezun olan birçok Rum'un nihai hedefi Yunanistan ile bütünleşmek olmuştur. Bkz. Önder Duman, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Ankara 2010, s. 14.
- 22 Başta Yunanistan olmak üzere Avrupalı Devletlerden adadaki âsilere destek verenler olmuştur. Örneğin, 1866 yılı isyanını teşkilatlandırılanlar arasında Rusların Hanya Konsolosu da yer almıştır. Bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Cilt: I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1326, s. 25. Rusya, âsilere bol miktarda para ve silah da göndermiştir. Bkz. Mehmed Salâhî, *a.g.e.*, s. 9.
- 23 *Girit (Tarihçesi ve manzaralar)*, Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi, Tarihsiz, s. 2.

XIX. yüzyılda, Girit meselesi dâhilinde yaşanan olaylar silsilesi (1866-1869, 1878, 1896, 1897, 1898 olayları) karşısında Müslümanların Girit'teki huzurlu yaşamları bozulmuş ve zor şartlar altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Adada hâkim güç iken, tâbi millet durumuna düşmüşlerdir. Son dönemde yaşanan bu olaylara kadar birlikte yaşadıkları, alışveriş ettikleri, huzurlu bir şekilde komşuluklarını sürdürdükleri Rum komşularıyla da ilişkileri bozulmuştur. Osmanlı Devleti, Girit'teki olayları yatıştırmak amaçlı birtakım düzenlemeler yapmıştır. Nitekim 1867 yılında “*Girit Vilâyet Nizamnamesi*”²⁴ ilan edilmiş, 25 Ekim 1878 tarihinde de Rumlar'ın temsilcileri ile Babıâli'nin komisyonu arasında Halepa mevkiinde “*Halepa Sözleşmesi*” imzalanmıştır.²⁵ Fakat bütün bu düzenlemelere rağmen âsi Rumlar, rahat durmamışlar, taşkınlıklarına devam etmişlerdir.²⁶

Ali Rıza Paşa, Cevat Paşa, Mahmut Celalettin Paşa ve Kara Todori Paşa'nın valilikleri döneminde ıslahat girişimleri olmasına rağmen asiler rahat durmamış, taşkınlıklarını devam ettirmişlerdir. Hatta Müslüman ahalinin mallarını gasp ve yağma etmek üzere *Epitropi*²⁷ adı altında Apokorona'da bir komite de teşkil etmişlerdir.²⁸ 1896 yılı itibarıyla adada daha geniş çapta olaylar meydana gelmeye başlamıştır. Özellikle Girit'te faaliyet gösteren *Etniki Eterya* azaları, Girit eşkıya önderleri ile birlikte adanın her tarafında ihtilaller çıkararak, Hristiyan ahaliyi Müslümanlar aleyhine ayaklanmaya teşvik etmişlerdir. Köy ve kasabalarda yangınlar çıkarılmış, çaresiz durumda olan Müslüman ahalinin mülkleri yağma edilmiştir. Yunan hükümeti adada yaşanan bu olaylarda başrol oynarken aynı zamanda asayişin sağlanması bahanesiyle de adaya bir harp gemisi göndermiştir.²⁹ Albay Vassos komutasında Girit limanına gelen bu harp gemisi, adayı Yunan Kralı adına işgal etmiştir. Bu durumu fırsat bilen Rumlar da adanın Yunanistan'a katıldığını ilan etmişlerdir.³⁰

- 24 Nizamname, 2 Cemaziyülahır 1284/1 Ekim 1867 tarihli fermana bağlıdır. Nizamnamenin orijinal metni için bkz. “Girit Vilâyet Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertip, Cilt: I, Dersaadet 1289, s. 652-687. Nizamnamenin *Düstur*'da yazılma/yayımlanma tarihi ise 25 Ramazan 1284/20 Ocak 1868'dir. Tarih çevirme için Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır. Bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>
- 25 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 75-76. 9 Eylül 1878 tarihinde, Gazi Ahmed Muhtar Paşa Girit'e gönderilmiştir. Girit Rum Muhalefet Fırkası temsilcileri ile Ahmed Muhtar Paşa arasında, Hanya civarındaki Halepa mevkiinde, 23 Ekim 1878'de mukavelename imzalanmıştır. Bkz. Mehmed Salâhi, *a.g.e.*, s. 17. Sözleşme, 1868 Nizamnamesi'ni genişletmesinin yanı sıra adanın yeni idare anayasası mahiyetini de taşımaktadır. Bkz. A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, 2000: s. 28-29. Halepa Sözleşmesi maddeleri için bkz. *Düstur*; I. Tertip, Cilt: IV, Dersaadet 1299, s. 859-863; *Mecmuâ-i Nizâmât-ı Girit*, Cüz-i Evvel, Hanya 1310, s. 196-209.
- 26 Bu dönemde ilk teşebbüsleri İslam ahalisi üzerine ansızın hücum ile can ve mallarına taarruz ve tasallut etmek olmuştur ki bu sıralarda ellerine geçen küçük çocukların bile üzerlerine saldırarak telef etmişlerdir. Köylerde ikamet eden İslam ahalisi bu hali görünce Rumların vahşet ve mezaliminden korunmak için şehirlere göçe mecbur kalmışlardır. İslam ahalisinin yerleşik olarak bulunduğu birçok köy yakıldığı gibi pek çok çiflik tahrip edilmiş ve hayvanları da yağmalanmıştır. Bkz. Süleyman Tevfik ve Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 82.
- 27 *Epitropi*, nüfusu tümüyle Rum olan İsfakiye'nin Apokoron kazasında kurulmuş bir cemiyettir. Cemiyetin kurulmasında, İsfakiye'nin çeşitli Rum köylerinde oluşmuş olan küçük ihtilal gruplarının bir araya gelmesi etkili olmuştur. Bu cemiyetin amacı Girit'in muhtariyete sahip olması ve ardından bağımsız olan Girit'i Yunanistan'a bağlamaktır. Bkz. Ayşe Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000, s. 144-145.
- 28 Bu dönemlerde yaşanan olaylarla ilgili bkz. Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 80-90.
- 29 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.
- 30 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 21; Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.

Avrupalı devletlerin ve Osmanlı'nın uyarılarına rağmen Yunan birliklerinin işgale devam etmeleri üzerine Osmanlı Devleti, 17 Nisan 1897 tarihinde Yunanistan'a savaş ilan etmiştir. Osmanlı kuvvetleri bu savaşta büyük başarılar elde etmiş ve Çatalca, Yenişehir, Tırnova, Golos, Veletin gibi yerleri ele geçirilerek Teselya bölgesinde Furka Boğazı'na kadar ilerlemiştir. En son Dömeke'yi ele geçirmeleri ile Atina yolu açılmıştır.³¹ Neticede bu ilerleyiş Avrupalı devletlerin müdahalesiyle sona ermiş ve ateşkes imzalanmıştır. Osmanlı Devleti bu savaştan zaferle ayrılmasına rağmen kazancı sadece birkaç müstahkem mevki olmuştur. Bunun haricinde herhangi bir kazanç sağlayamamıştır.³²

Yunanistan'ın işgali ile birlikte Girit'te olaylar son derece artmıştır. *Etniki Eteryia* ile *Epitropi* Cemiyeti tarafından yürütülen kışkırtma hareketleri ve Yunan gönüllülerinin yardımı ile Hristiyan halk ayaklanmış ve köylüler şehirlere doğru kaçmaya başlamışlardır.³³ Adada meydana gelen büyük çapta isyan hareketleri, bir süre sonra Avrupalı devletlerin müdahalesine sebebiyet vermiştir. Nitekim bu devletler 21 Mart 1897'de adayı abluka altına almışlardır. 18 Aralık 1897 tarihinde ise muhtariyet ilan edilmiş ve muhtariyet idaresinin esasını oluşturmak üzere 26 maddelik bir nizamname hazırlanmıştır.³⁴ 1898 yılında da adada büyük çapta olaylar yaşanmış ve bu olaylardan sorumlu tutulan Osmanlı Devleti, 1898 yılı Kasım ayından itibaren adadaki tüm askerlerini çekmek zorunda kalmıştır. Sadece Hanya'da Osmanlı sancağını korumakla görevli küçük bir müfreze bırakılmıştır. Akabinde Avrupalı devletlerin onayı ile Yunan kralının oğlu Prens George, 3 yıllık süreyle Girit'e yüksek komiser olarak atanmıştır. Prens George, 9 Aralık 1898'de Suda Körfezi'ne ulaşmış³⁵ ve böylece Osmanlı egemenliği fiilen sona ermiştir.³⁶

Girit'teki karışık ve istikrarsız durum Balkan Savaşları'na kadar devam etmiştir. Neticede, Balkan Savaşları'ndaki mağlubiyetten sonra 30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması³⁷ ve 14 Kasım 1913 Atina Antlaşması³⁸ ile Girit üzerindeki haklardan feragat edilmiş ve ada Yunanistan'a terk olunmuştur. Böylece bir zamanlar yüz binlerce can verilerek Osmanlı toprağına katılmış olan, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasındaki bu stratejik ada, Osmanlı Devleti'nden artık tamamen kopmuş ve Yunan toprağı haline gelmiştir.³⁹

31 M. Metin Hülagü, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2001, s. 165.

32 Cemal Tukin, *a.g.m.*, s. 91.

33 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.

34 Ayşe Nühket Adıyeke, *a.g.e.*, s. 194 vd.

35 A. A. Pallis (ed.), *The Cretan Drama: The Life and Memoirs of Prince George of Greece, High Commissioner in Crete (1898-1906)*, R. Speller, New York, 1963, s. 20.

36 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, Cilt: VIII, Ankara 2011, s. 124-125; Cemal Tukin, *a.g.m.*, s. 91-92; A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 204.

37 Londra Barış Antlaşması metni için bkz. Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, Cilt: I, Ankara 1976, s. 651-654; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım I, Ankara 1991, s. 313.

38 16 madde ve eklerden oluşan Atina Antlaşması metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, s. 477-488.

39 Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, Cilt: II, Ankara 1989, s. XXII.

2. Girit'ten Göçler

2.1. Göç Kavramı

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç ve göçmen hareketleri, günümüzde de artarak devam etmektedir. Göçün belli başlı birkaç tanımına yer vermek gerekirse *Akkayan*'a göre, kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme olayıdır.⁴⁰ *Yalçın*'a göre, bir yerden başka bir yere yapılan; sosyokültürel, politik ve bireysel dinamiklerden etkilenen; kısa, orta ve uzun vadeli olabilen; geriye dönüş planlı veya sürekli yerleşim hedefi güden bir yer değiştirme hareketidir.⁴¹ *Toros*'a göre ise, kişilerin yaşamakta olduğu topraklardan, alıştıkları sosyal yapılarından, hâlihazırda sahip oldukları ekonomik imkânlardan kısacası toplumsal yaşamın birçok unsurundan uzaklaşarak veya uzaklaştırılarak yeni yaşam alanlarına kapı açmasıdır.⁴²

Görüldüğü üzere göçe ilişkin tanımlarda bir çeşitlilik söz konusudur. Ancak hepsinde ortak unsur olan *yer değiştirme hareketi*, toplumların demografik, kültürel, sosyoekonomik yapısını ve bunların gelişimini biçimlendiren dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³ Farklı bilimsel disiplinlerin inceleme alanına giren göç; sosyal, politik, ekonomik, ekolojik veya bireysel nedenlerden kaynaklanan hem zaman hem mekân ve hem de amaç açısından irdelenmesi gereken bir değişim sürecidir.⁴⁴

Karpat'ın belirttiği gibi, dünyadaki devletlerin büyük bir bölümü, göçlerin getirdiği insanlar ve sonraki kuşaklar tarafından kurulmuştur. Türk tarihinde de büyük değişiklikleri beraberinde getiren kitle hareketleri genellikle göçler biçiminde gelişmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kuruluşunu hazırlayan kitle hareketleri de bu çerçevede gerçekleşmiştir.⁴⁵

Göçlerle ilgili birtakım sınıflandırmalar da söz konusudur. *Yalçın*, göçe neden olan faktörlerin çok olmasının göçün sınıflandırılmasını zorlaştırdığını belirtmektedir. *Yalçın*'ın yapmış olduğu sınıflandırmada ilk olarak irade esasına göre göçler yer almaktadır. Bunlar *gönüllü* ve *zorunlu* göçler olmak üzere ikiye ayrılır. Gönüllü göçte göç hareketine karar veren bizzat bireyin kendisidir. Zorunlu göçler ise savaş tehlikesi gibi can güvenliğinin söz konusu olduğu, bireylerin yaşamak veya baskılardan kurtulmak için göç etmekten başka çarelerinin olmadığı durumlarda ortaya çıkan göçlerdir. İkinci sınıflama ise göçün yoğunluğuna göre yapılmaktadır. Bu da *kitlesel* ve *bireysel* göçler şeklinde kendini gösterir. Üçüncü sınıflama ise ülke sınırları esasına göredir. *İç* ve *dış* göç şeklinde ortaya çıkar. İç göç; bir ülkenin kendi sınırları içinde bölge, kent, kasaba, köy gibi bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine doğru hareket etmektir. Dış göçler ise

40 Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 20.

41 Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Ankara 2004, s. 12-13.

42 Aykut Toros, *Sorunlu Bölgelerde Göç*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2008, s. 9.

43 Buket Akıncı, Ahmet Nergiz ve Ercan Gedik, "Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2015, s. 61.

44 Canan Emek İnan, "Türkiye'de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016, s. 15. (10-33)

45 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 86.

bireylerin birtakım nedenlerle kendi ülkesinden başka bir ülkeye hareket etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dördüncü sınıflama ise yerleşme süreleri esasına göre yapılır. Bunlar da *geçici göçler* ve *sürekli yerleşme* amacıyla yapılan göçler şeklinde kendini gösterir.⁴⁶

2.2. Osmanlı Devleti Döneminde Girit'ten Yaşanan Göçler

Girit'te özellikle 1897-1898 yıllarını büyük sıkıntılar içerisinde geçiren Müslümanlar, toplu halde yaşadıkları yerlerde her türlü hastalığa, yoksulluğa kurban gidecek bir hale düşmüşlerdir. *Bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde sıkışıp kalmışlardır.*⁴⁷ Onların bu acı durumu, memleketin çeşitli yerlerindeki Müslümanlarca da üzüntüyle karşılanmıştır. Bir zamanlar sahip oldukları iktidardan vazgeçerek tâbi millet durumuna düşmekten başka yapabilecekleri bir şey kalmamıştır. Müslümanların önemli bir kısmı ise sosyal azınlık olmaktansa yurdundan ayrılmayı tercih etmiştir.⁴⁸

Osmanlı yönetimi, Girit'ten gelen göç dalgaları karşısında başlangıçta ikilemde kalmıştır. Muhacirleri kabul etse göçü teşvik etmiş olacak ve Girit'teki İslam varlığı sona erecektir. *Nüfusun* azalması, *nüfuzun* da ortadan kalkmasına neden olacaktır. Fakat kabul etmese, âsi Rum çetelerinin ellerinde katliama uğrayacaklar veya açlıktan, hastalıktan öleceklerdir. Nitekim adadan alınan haberlerde Müslümanların yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaçlarının üst safhada olduğu, geçici olarak barındıkları yerlerde de zor şartlar altında yaşadıkları bildirilmektedir. İçinde buldukları duruma dair bir kısım ahali tarafından kaleme alınan bir mektupta; “...bulduğumuz hal tahammül edilmez dereceye geldi. Kış yaklaşmakta ve biz açıkta oturmaktayız...”⁴⁹ şeklinde bir yakarıшта bulunulmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, bütün bu şartları göz önünde bulundurarak en nihayetinde Müslümanların Girit'te korunamayacağı gerçeği ile yüz yüze kalacak ve maddi-manevi bütün zorluklara katlanarak muhacirlerin gelişlerini kabul edecektir. Nitekim göç edenlerle ilgili yapılması gerekenlerin “*şân-ı âli iktizasından olduğu*” da bildirilmiştir.⁵⁰

Girit'te Rum âsilerce gerçekleştirilen yağma ve katliam olayları sonrasında can güvenlikleri kalmayan Müslüman halk, Anadolu'da; Aydın, Adana, Konya, Hüdavendigar, Halep vilayetlerine; Ege Adalarından İstanköy ve Rodos'a; Balkanlar'da Selanik'e; Arap coğrafyasında: Beyrut, Suriye vilayetlerine ve Bingazi sancağına göç etmek zorunda kalmışlardır.⁵¹ 1897-1913 döneminde, Doğu Akdeniz'i çevreleyen Ege Adaları, Balkanlar,

46 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 13.

47 İngiliz Yüzbaşı Clarke, Müslümanların bu durumunu şu şekilde aktarmaktadır: “Şehir merkezlerine yeni gelenlerin çoğu, zavallı bir durumda olup para veya geçim kaynakları da olmadığından mülklerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Hristiyanların terk etmiş oldukları evlerini işgal edip toplu halde yaşamaya başlamışlardır. Onlar, her türlü hastalığa kurban gidecek bir halde, perişan yaşamaktadırlar. Bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde, berbat bir durumda bulunmaktadır.” Bkz. Lieutenant Clarke to Captain Shaw, “Report on Sanitary Work in Candia, Crete”, The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC)*, Turkey No: 1 (1899), London: April 1899, s. 146.

48 N. Slousch, “Les Cretois en Cyrenaique”, *Revue du monde musulman*, VI, 1908, N°10, s. 152.

49 “Girit”, *İkdam*, Sayı: 1154, 21 Eylül 1313/3 Ekim 1897.

50 *BOA., MV., Dosya No: 96, Gömlek No: 13*, 8 Eylül 1314/20 Eylül 1898.

51 Girit göçlerine dair örnek çalışma için bkz. Süleyman Beyoğlu, “Girit Göçmenleri (1821-1924)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000, s. 123-138; Metin Menekşe, “XX.

Anadolu, Afrika ve Ortadoğu gibi oldukça geniş bir alana yayılan Girit muhaciri sayısının tahminen 60.000 civarında olduğunu söylemek mümkündür. Göçmenlerin bir an önce tespit edilen iskân mahallerine ulaşmaları için büyük çaba harcanırken aynı zamanda onların günlük ihtiyaçlarının giderilmesi için de çalışmalar yürütülmüştür. Sahip oldukları birçok şeyi geride bıraktıkları ve beraberlerinde çok az şey getirebildikleri için muhacir meskenlerinin devlet bütçesiyle inşa edilmesine karar verilmiştir. Muhacirlerin özel durumları dikkate alınarak esnaftan olanları için şehir merkezlerinde, çiftçi olanları için de köylerde meskenler inşa edilmesine çalışılmıştır. Esnaf sınıfına yeterli miktarda sermaye verilmesi kararlaştırılırken, çiftçilere de boş arazi, tohumluk, çift öküzü, tarım araç-gereçleri yardımıyla bulunulmuştur. Mahsulün alımına kadar da yiyecek vs. gibi günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına devam edilmiştir.⁵²

2.3. Cumhuriyet Döneminde Yaşanan Göçler: 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi

1923 yılında Türkiye, yeni bir devlet olmanın getirdiği iç ve dış pek çok mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçler, bu yeni dönemin de en önemli meselelerinden biri olmuştur. Yıllar süren savaşların yarattığı sosyal ve ekonomik yıkım sebebiyle nüfusun büyük bir kısmının yaralarının sarılmasını beklediği esnada, kararlaştırılan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi de mevcut iskân sorununun kat be kat artmasına sebep olmuştur.⁵³

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, önceki göç hareketlerinden çeşitli yönleriyle ayrılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını kaybettiği dönemde gerçekleşen göç hareketlerinde büyük ölçüde Balkanlı milli devletlerin kurulmasının etkisi söz konusu iken, "Mübadele"de dikkat çeken en önemli hususlardan birisi, imparatorluğun yıkılmasının ardından onun bünyesinden çıkmış iki farklı devletin, ulus-devlet olma yolundaki çabalarında "nüfus değişimi"ni karşılıklı siyasî iradeleriyle işler hale getirmeleri olmuştur.⁵⁴

Mübadele sürecine bakıldığında, ilk etapta, Türk-Yunan göçmen sorunlarını çözmek üzere Milletler Cemiyeti tarafından Norveçli Dr. Fridtjof Nansen'in görevlendirildiği görülmektedir. Daha sonra Türkiye delegasyonu reisi İsmet Paşa ve Yunanistan delegasyonu reisi Venizelos'un önerisiyle bir bağımsız, bir Türk ve bir Yunan delegenin yer aldığı bir komisyon teşkil edilmiştir. Dr. Fridtjof Nansen'in de danışmanlığını yaptığı komisyon, İtalyan delegesi Montagna'nın başkanlığında 2 Aralık 1922'de toplanmıştır.⁵⁵

Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 42, Şubat 2016, s. 715-734; Metin Menekşe, "Girit Göçmenlerine Ait 1905 Tarihli Bir Yevmiye Defterinde Tespit Edilen Bazı Bilgiler", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Nisan 2017)*, Cilt: I, Niğde 2017, s. 557-566.

52 Girit Müslümanlarının zorunlu göçü ve yürütülen iskân çalışmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Metin Menekşe, *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevki ve İskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.

53 Mehmet Öz ve Ferhat Berber, "Mübadele Sürecinde Yaşanan Sorunlar ve Merkezden Müdahaleye Bir Örnek: 1927 Manisa Teftişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVI/78, Kasım 2010, s. 469.

54 Mehmet Öz ve Ferhat Berber, *a.g.m.*, s. 464-465.

55 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995, s. 16-17.

Bundan sonra yürütülen çalışmalar neticesinde de 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*”⁵⁶ imzalanmış ve yasal yönden yürürlüğe girmiştir.⁵⁷ Bu anlaşmaya göre İstanbul ve Batı Trakya hariç olmak kaydıyla Türk topraklarında yerleşmiş Ortodoks dinine mensup Rumlar ile Yunan topraklarına yerleşmiş Türkler 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadeleye tabi tutulacaklardır. Bu kimselerden hiçbiri Türk Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye'ye veya Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Yunanistan'a dönüp yerleşemeyecektir. Sözleşme 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren göç eden ve göç etmesi gereken gerçek ve tüzel kişileri kapsamıştır.⁵⁸

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin de eklenmesiyle birlikte 1923 yılından itibaren iskân meselesi, devletin halletmesi gereken problemler arasında ilk sıralarda yer almıştır. Mübadiller de dâhil olmak üzere 1923-1930 yılları arasında gelen nüfus, resmi bir istatistikte aşağıdaki tabloda olduğu gibi gösterilmiştir.⁵⁹

Tablo 1: 1923–1930 Arasında Ülke Genelinde İskâna Tâbi Tutulan Nüfus ⁶⁰	
SIFAT	NÜFUS
Mübadil	499.239
Gayri mübadil	172.029
Harikzede	14.312
Mülteci	35.936
Yerli ahali	18.430
Şarktan garbe nakledilenler	2.774
Toplam	742.720

Mübadale anlaşmasından sonra bu işi yürütmek üzere 13 Ekim 1923 tarihinde *Mübadale, İmar ve İskân Vekâleti* teşkil edilmiştir. Vekâlete, İzmir Mebusu Necati Bey vekil olarak seçilmiştir. Vekâlet, mübadillerin yerleştirilebilmesi ve işlemlerinin yürütülebilmesi için 1923 yılının Kasım ayında “İşe”, “Misafirhane”, “İskân ve İmar Komisyonlarının Teşkili ve Vazifelerine Ait Talimatname” olmak üzere üç talimatname yayımlanmıştır. Lozan Konferansı'nın tamamlanmasından bir hafta önce, 17 Temmuz 1923'te İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'ne göre Anadolu sekiz iskân mıntikasına ayrılmıştır.⁶¹ İskân mıntıkları ve buralara yerleştirilecek mübadillerin nüfusu ve geldikleri yerler ve yaptıkları işleri itibarıyla dağılımları aşağıdaki tabloda olduğu gibi düzenlenmiştir.

56 Antlaşmanın tam metni için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983, s. 177-183.

57 Bu dönemle ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002; Kemal Arı, a.g.e.; *Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Renée Hirschon), İstanbul 2007; *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.

58 Kemal Arı, a.g.e., s. 18-19.

59 İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 137; Mehmet Öz ve Ferhat Berber, a.g.m., s. 469.

60 İskân Tarihçesi, s. 137; Mehmet Öz ve Ferhat Berber, a.g.m., s. 469.

61 Zekai Güner, “Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*, 10-15, 2015, s. 145-146.

Tablo 2: Anadolu'da Mübadiller İçin Belirlenen Sekiz İskân Mıntıkası⁶²

Gelenen Bölge	Tütüncü	Çiftçi-Bağcı	Zeytinci	Toplam	İskân Edilen Bölge
Drama ve Kavala	30.000			30.000	Samsun
Serez (Siroz)	20.000	15.000	5.000	40.000	Adana
Kozana, Nasiliç, Kesriye, Grebene	2.500	15.000	5.000	22.500	Malatya
Kayalar, Vodine, Katrin, Alasonya, Langada, Demirci	3.500	25.000	15.000	43.500	Amasya, Tokat Sivas
Drama, Kavala, Selânik	4.000	20.000	40.000	64.000	Manisa, İzmir Menteşe, Denizli
Kesendre, Sarisa, Avrathisar, Nevrokop	20.000	55.000	15.000	90.000	Çatalca Tekirdağ
Preveze, Yanya	15.000	40.000		55.000	Antalya, Silifke
Midilli, Girit ve Diğerleri		30.000	20.000	50.000	Ayvalık, Edremit, Mersin, Adalar
Toplam	95.000	200.000	100.000	395.000	

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, daha sonra ihtiyaç doğrultusunda sekiz iskân mıntıkasını, ona çıkarmıştır. Bu iskân alanları ise şu şekilde düzenlenmiştir⁶³:

1. Alan: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Amasya, Çorum, Tokat.
2. Alan: Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkkilise, Çanakkale.
3. Alan: Balıkesir.
4. Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon.
5. Alan: Bursa.
6. Alan: İstanbul, Çatalca, Zonguldak.
7. Alan: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya.
8. Alan: Antalya, Isparta, Burdur.
9. Alan: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir.
10. Alan: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntap, Maraş

62 İskân Tarihçesi, İstanbul 1932, s. 18; Zekai Güner, *a.g.m.*, s. 1462.

63 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 50-52.

Verilen rakamlara göre, iskân mıntıklarına yerleştirilecek olan nüfus 395.000 olarak tahmin edilmiştir. Bunların 95.000 kişinin tütüncü, 200 bin kişinin çiftçi-bağcı, 100.000 kişinin de zeytinci olacağı düşünülmüştür. Fakat uygulamanın sonucunda dağılım oldukça farklı olmuştur.⁶⁴ Geray'ın tespitine göre, Türk-Yunan mübadelesi kapsamında 1923-1933 yılları arasında ülkemizde 384.000 mübadil iskân edilmiştir.⁶⁵ Cem Behar tarafından hazırlanan “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)” adlı yayında ise, 1923-1927 yılları arasında illere göre iskân edilen mübadil sayıları aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi verilmiştir.

Tablo 3: İllere Göre İskân Edilen Mübadil Sayıları (1923-1927) ⁶⁶							
İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı
Adana	8440	Çanakkale	11638	Isparta	1175	Mersin	3330
Afyon	1045	Cebeli Bereket	2944	İstanbul	36487	Muğla	4968
Aksaray	3286	Çorum	1570	İzmir	31502	Niğde	15702
Amasya	3844	Denizli	2728	Kars	2512	Ordu	1248
Ankara	1651	Diyarbakır	484	Kastamonu	842	Samsun	22668
Antalya	4920	Edirne	49441	Kayseri	7280	Şanlıurfa	290
Artvin	46	Elâzığ	2124	Kırklareli	33119	Şebinkarahisar	5879
Aydın	6630	Erzincan	116	Kırşehir	193	Sinop	1189
Balıkesir	37174	Erzurum	1095	Kocaeli	27687	Sivas	7539
Bayazıt	2856	Eskişehir	2567	Konya	5549	Tekirdağ	33728
Bilecik	4461	Gaziantep	1330	Kütahya	1881	Tokat	8218
Bitlis	3360	Giresun	623	Malatya	76	Trabzon	404
Bolu	194	Gümüşhane	811	Manisa	13829	Van	275
Burdur	448	Hakkâri	310	Maraş	1143	Yozgat	1635
Bursa	34543	Hatay	1037	Mardin	200	Zonguldak	1285
Toplam	112.898		78.818		163.475		108.358
Genel Toplam: 463.549							

Mübadillerin coğrafi bölgelere dağılışına bakıldığında 100.000'den fazlası Trakya'da olmak üzere toplam 260.000'in üzerinde mübadilin yerleştiği Marmara Bölgesi ilk sırada yer almıştır. İskân edilen toplam mübadillerin yarısından fazlasına (%58) ev sahipliği yapan Marmara Bölgesi'ni sırasıyla Ege Bölgesi (%13), Karadeniz Bölgesi (%11), İç Anadolu Bölgesi (%10) ve Doğu Anadolu Bölgesi (%2,5) izlemiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi (0,5) ise mübadil iskânından en az pay alan coğrafi bölge olmuştur.⁶⁷

İskân çalışmaları sonucunda mübadillerin önemli bir kısmının amaca uygun iskân edilemediği görülmektedir. Bazı mübadiller meslekleri ile uyumlu olmayan yerlere iskân edilirken, bazı şehirli mübadiller kırsal bölgelere, tarımla uğraşan bazı mübadillerse

64 Kemal Arı, a.g.e., s. 54.

65 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962, s. 7.

66 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Ankara 1996, s. 63.

67 İbrahim Erdal, *Mübadile: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, İstanbul 2006, s. 352.

şehirlere yerleştirilmiştir. Hatta aynı aile fertlerinin dahi farklı yerlerde iskân edilmeleri söz konusu olmuş ve bu durum da ailelerin bölünmesine neden olmuştur.⁶⁸ Dolayısıyla mübadillerin yerleştirilmeleri konusunda planlama hataları yapılmıştır. Nitekim konu hakkında kapsamlı bir çalışma ortaya koyan *Yıldırım*'a göre de, mübadelenin hemen öncesinde göçmenlerin iskânına yönelik yapılan planlamalarda, vaziyetin pek çok yönü eksik bırakılmıştır. Mübadiller kırsal ve kentsel kökenli olarak değil geldikleri bölgelerin ağırlıklı üretim faaliyetlerine göre kategorize edilmişler ve bu şekilde yerleştirilmeleri düşünülmüştür. Tütüncü, çiftçi, bağcı ve zeytinci şeklinde bir gruplandırma, bu sektörlerin dahi çeşitli kademelerine ilişkin detaylar içermediği gibi, bunların yerleşim bölgeleri kent-kır ayrımı yapılmaksızın net olmayan sahalarda şeklinde taksim edilmiştir.⁶⁹

Mübadele kapsamına alınan Girit Müslümanlarına baktığımızda, adanın 1913 yılında Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden sonra onlar için yaşam şartları daha da zorlaşmıştır. Nitekim *Tahmiscizâde*, hatıralarında, 1921 tarihinde artık Girit'te Müslümanların şehir dışına çıkamaz hale geldiklerini ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Böyle bir ortamda Türk-Rum Mübadele Antlaşması'nı, "*millî başarının bir mahsulü*" olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda bu antlaşmanın, Girit'te kalan 30.000'den fazla Müslümanı kaçınılmaz bir katliamdan kurtardığını yazmıştır.⁷⁰ Yine Hanya'dan, 19 Ekim 1923 tarihinde gönderilen bir mektupta, "*Müslümanların hali yamandır. Çünkü bütün emlakı hükümet müsadere etti. Gasplar, yağmalar, bu yüzden İslamlar müthiş bir sefalet içindedir. Artık bu hallere kalp dayanmaz oldu. Evlerimizin bir odasına bile sahip değiliz. Ekmek parasına muhtaç kalanlar sayılamayacak derecede çoktur. Hanya'ya on beş dakika mesafede Kalamos köyüne bile çıkmak kabil değil. Çünkü daha geçen gün yolda İslamlar balta ile parçalandılar. Zulüm ve gaddarlık kalem ile tarif edilecek derecede müthiştir. Hükümetimizin bunlardan haberi var mıdır? Yoksa kâmilan mahvolduktan sonra mı mübadele başlayacak ve yahut mezalim duracaktır*" sözleriyle Girit'te devam eden baskı ve zulmü anlatmışlar ve bunlar karşısında yardım talebinde bulunmuşlardır.⁷¹

Mübadele ile Türkiye'ye Girit'ten; 8000'i Hanya'dan, 12.000'i Kandiye'den, 5.000'i Resmo ve Laşit'ten olmak üzere toplam 25.000 kişinin getirilmesi planlanmıştır.⁷² Nitekim yapılan bu anlaşmayla birlikte Girit'teki Müslüman nüfus, Türkiye'ye gelmek üzere hazırlıklarını tamamlamış ve kıyı kentlerde toplanmaya başlamıştır. Tabii bu durum sağlık, beslenme ve barınma sorunlarını da beraberinde getirmiştir.⁷³ Mübadelenin hemen öncesinde Girit'teki durumu gözlemlmek için 29 Kasım 1923 Perşembe günü İzmir'den Hanya'ya hareket eden bir muhabir, Cuma günü saat dörtte Hanya limanının önüne gelmiştir. Şehri görmek için geminin subay ve mürettebatının hemen hepsi güvertede

68 Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, İstanbul 1999, s. 82.

69 Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Nüfus Mübadlesi'nin Öteki Yüzü*, İstanbul 2006, s. 237-238.

70 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 50.

71 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, "Lozan Antlaşması Gereğince Girit'ten Türkiye'ye Göçün Basına Yansıyan Yönleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, 2018, s. 42.

72 Muhammed Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, Ankara 2015, s. 35.

73 Tuğba Eray Biber, "XX. Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri", *XX-XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, İstanbul 2015, s. 310.

toplanmışlardır. Muhabir, buradaki manzarayı “*şehrin minareleri siyah bulutlar altında hazin ve me’yas parlıyorlardı.*” şeklinde tarif etmiştir.⁷⁴

Girit’in Hanya, Resmo ve Kandiye şehirleri yükleme limanları olarak belirlenmiştir. Mübadiller, gemilere bindirilmeden önce Hilâl-i Ahmer tarafından sağlık taramasından geçirilmiş ve salgın hastalıklara karşı aşılanmışlardır. Yüklem limanlarında Hilâl-i Ahmer tarafından kurulan çadırlarda mübadillerin gemiye binmelerine kadar geçen zamanda barınma ve yiyecek ihtiyaçları karşılanmıştır.⁷⁵

25 Kasım 1923 tarihinde sevk edilecek ilk katile içerisinde Girit’te toplanmış olan Müslümanlar da yer almıştır. Seyr-i Sefain İdaresi’nin Bahr-i Cedid ve Giresun vapurları, Hanya’da bulunan 3.000 Girit Müslümanını alarak kendilerine iskân mıntıkası olarak tahsis edilen Edremit ve Ayvalık havalisine getireceklerdir. Yine bu iki vapur daha sonra, Hanya’dan 8.000, Kandiye’den 12.000, Resmo’dan 5.000 nüfus olmak üzere toplamda 25.000 nüfusu Girit’ten sevk edecektir. 1923 yılı Aralık ayı içerisinde de çeşitli bindirme iskelelerinden Anadolu’ya gelen mübadil ve muhacir sayısı 28.647 olarak vekâletten bildirilmiştir. Bunlar, İzmir, İstanbul, Trakya, Hüdavendigar, Karesi, Kayseri ve Niğde gibi iskân mıntıklarına yerleştirilmişlerdir. Aralık ayı içerisinde Girit, Selanik, Kavala limanlarına sevk edilmiş olup yolda olan 20.800 nüfus, 1924 yılının Ocak ayının ilk haftasında Anadolu’ya giriş yapacaktır.⁷⁶

1924 yılı başlarında Girit’ten mübadillerin sevkine devam edilmiştir. Nitekim İmar ve Mübadele Müsteşarı Ömer Lütfi Bey tarafından Girit’teki Müslümanlar ile ilgili verilen bilgiye göre, Kandiye, Resmo ve Hanya’da nakil edilecek 14.000 kişi daha mevcuttur. Yine, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti’nden Ocak ayı sonu itibariyle gazetelere verilen beyanatta, “*Türkiye vapuru Girit’in Estiye limanında hazır haldedir. Resmo, Hanya’dan 1.450 muhacir alarak Güllük’e çıkaracaktır. Kandiye’de harekete hazır 3.500 muhacir vardır. Bunları alıp Mersin’e çıkarmak üzere Sakarya vapuru tahsis edilmiştir. Vapur 28 Ocak 1340’a kadar İstanbul’dan hareket edecektir*” ifadelerine yer verilmiştir. Girit’ten Teşvikiye vapuruyla hareket eden 2.500 mübadilin de Çanakkale’den geçtiği ve bir gün sonra İstanbul’a ulaşacakları mübadele müdürlüğüne bildirilmiştir. Ankara Vapuru, Kandiye’den 13 Mayıs 1924’te 1.200 mübadili almış ve İzmir’e getirmiştir. Türkiye Vapuru da 14 Mayıs’ta Resmo’dan aldığı 1.417 mübadili getirmiştir. Yeni İstanbul Vapuru ise Hanya’dan aldığı muhacirleri Tuzla tahaffuzhanesine götürecektir. En nihayetinde 1924 yılının ortalarından itibaren Girit mübadillerinin taşınması işi tamamlanmıştır.⁷⁷

3. Girit Göçmenlerinin Yaşadıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu

Göç, sadece coğrafi bir yer değiştirme hareketi değildir. Aynı zamanda kültürel farklılıkları da ortaya çıkaran bir olgudur.⁷⁸ Göçler, birçok yeni tipte insanı Anadolu’ya getirdikleri gibi iş hayatında, yaşam şeklinde ve hatta dünyaya ve topluma bakış açısında

74 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, *a.g.m.*, s. 39.

75 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makûs Tarihi Göç*, İstanbul 2013, s. 292.

76 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, *a.g.m.*, s. 45.

77 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, *a.g.m.*, s. 46-50.

78 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 4.

değişik yaklaşımlar getirmişlerdir.⁷⁹ Göç eden insanlar sadece yeni topraklara değil, aynı zamanda yeni bir topluma doğru göç etmişlerdir.⁸⁰

Göçü sadece demografik bir süreç olarak tanımlamak da içeriğini anlatmak bakımından yetersiz kalmakta, göçün anlamını daraltmaktadır.⁸¹ Göç kavramı aynı zamanda yerleşme sisteminin değişen koşullara uyumunu sağlama işlevini de yerine getirmektedir.⁸² Göç olayının diğer bir önemli sonucu da toplumsal yapının değişmesi ve dönüşmesidir.⁸³ Her göç bir noktada yeni ilişkilerin yeni etkileşimlerin var olmasını sağlayan dinamik bir süreçte işaret eder. Etkileşim ve iletişim, beraberinde var olan yapının değişmesi ve dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu durum ise doğal olarak birtakım sorunları gündeme getirmektedir.⁸⁴

Göç olgusundan en çok etkilenen ve uyum sürecinin baş aktörü olan hiç şüphesiz insandır. Farklı kültürlerden gelen bireylerin etkileşimi, ortaya çıkan kültürel uyum sorunlarını beraberinde getirebilmektedir. Göç sayesinde pek çok açıdan birbirinden farklı geçmişe sahip bireyler dil, din, gelenek ve kültür gibi bileşenler ile birlikte aynı ortamda yaşamını sürdürmek durumunda kalmaktadır.⁸⁵ Bir kültürden başka bir kültürde kendine yer bulan bireylerin uyum sağlamakta karşılaştıkları güçlükler, sıkıntılar, bunalımlar ve gösterdikleri tepkiler '*kültür şoku*' olarak da ifade edilmektedir.⁸⁶

Uğuz ve diğerleri, göç kavramını yeni bir topluluk hareketi olarak görmekte birlikte, toplumun çeşitli bileşenlerle etkilendiğini ve bu doğrultuda uyum sağlama sorunlarıyla karşı karşıya kalılabileceğini belirtmektedirler.⁸⁷ Nitekim göçmenlerin, yeni topraklarına yerleştirilmelerinden sonra farklı konularda uyum sorunu yaşadıklarına dair örnekler de mevcuttur. Özellikle içinde yer aldıkları doğal ve toplumsal çevreye, siyasal, ekonomik ve kültürel yönden uyum sağlamakta zorluk çekmişlerdir. İlhan Tekeli'ye göre, bu uyum süreci iki açıdan ele alınabilir. Bunlardan birincisi ve daha kolay olanı, *ekonomik uyumdur*. Bu uyum, yerleştirilen grubun, yerleşilen yerdeki toplumsal tabakalaşmaya benzer bir tabakalaşmayı üretebilmesidir. İkincisi, yani daha karmaşık olanı ise *kültürel ve toplumsal açıdan uyumdur*.⁸⁸

Tekeli'nin, daha karmaşık olarak bahsettiği kültürel ve toplumsal uyum sorunu,

79 Kemal Karpat, "Önsöz", *Türkiye'nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, (Derleyenler: M. Murat Erdoğan, Ayhan Kaya), İstanbul 2015, s. XXXVIII.

80 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 12.

81 S. B. Yenigül, "Göçün Kent Mekânı Üzerine Etkileri", *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2005, s. 274.

82 İlhan Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihi*, İstanbul 2011, s. 163.

83 İbrahim Balcıoğlu, *Sosyal ve Psikolojik Açıdan Göç*, Elit Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 46-47.

84 Emre Dağaşan ve Selçuk Aydın, "Göçün Sosyal Hayata Yansımaları: 93 Harbi Döneminde Oltu'dan Tokat'a Bir Göç Hikâyesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: II, Samsun 2017, s. 740.

85 Zeynep Aksoy, "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 20, 2012, s. 297.

86 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996, s. 122.

87 Ş. Uğuz, İ. Bilgen, E. E. Yerlikaya ve Y. E. Evlice, "Göç ve Göçün Ruhsal Sonuçları", *Çukurova Üniversitesi Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, Cilt: XIII, 2004, s. 387.

88 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50, 1990, s. 69.

mübadillerin Türkiye'ye geldikten sonra karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri olmuştur.⁸⁹ Yeni toplum içerisinde bu kültürel ve toplumsal uyumu zorlaştıran en önemli unsurlardan birisi ise *dil farklılığıdır*. Bu farklılık nedeniyle Müslüman mübadiller, Türkiye'ye geldiklerinde devlet dairelerinde, belediyelerde, okullarda ve hatta sokakta büyük sorunlarla karşılaşmışlardır. Yunan işgalinden çok kısa bir süre sonra yurda gelen mübadillerin devlet dairelerinde veya okullarda Rumca vb. diller konuşmaları büyük tepkilere sebep olmuştur. Sorulan soruyu anlayamamanın ve cevap verememenin cezası, çoğu zaman “Yunan tohumu” olmak ithamını içeren azarlamalar, bazen çekilen bir kulak veya suratlarının ortasına patlayan bir tokat olmuştur.⁹⁰ Dolayısıyla günlük yaşamda Türkçeyi çok az veya hiç konuşamayan göçmenler, yerli halkla, görevlilerle ciddi iletişim problemleri yaşamışlardır. Kendilerini bir dönem ifade edememişlerdir. Bunun sonucunda da sosyalleşememişler, toplumdan uzak kalmışlardır.

Türkiye'ye ve Türk toplumuna uyum sağlama sürecinde mübadiller, bir yandan farklılıklarını en aza indirmeye çalışmışlar, diğer bir yandan ise kimliklerinin ve kültürlerinin devamlılığını sağlamak için uğraşmışlardır.⁹¹ Fakat dil konusunda yaşadıkları yabancılık nedeniyle bu süreç hiç de kolay olmamıştır.

3.1. Girit'te Konuşulan Ana Dile Dair Bilgiler

Girit'te resmi dil ve eğitim dili Türkçe olmasına rağmen halk arasında yaygın olarak konuşulan dil, Yunanca'nın özel bir diyalektiği olan ve *Kritika* da denilen *Giritlice*'dir. Bu diyalektiğin Hanya Dili, Resmo Dili gibi alt diyalektleri de vardır.⁹² Girit diyalektiği, XII. yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle de XIII. yüzyılda artan bir biçimde yazılı kaynaklarda ve kayıtlarda geçmeye başlamıştır. 1204 yılında başlayan ve Osmanlı fethine kadar devam eden Venedik idaresinde, İtalyan yazını etkisiyle XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın başlarında adanın yerel dili olan bu diyalekt ile eserler verilmiştir. Dolayısıyla Girit, tarih boyunca farklı medeniyetlerin etkisinde ve idaresinde kaldığı için, adanın dili de bundan etkilenmiştir. Örneğin, 824 yılında adaya yerleşen Moor'ların ve yaklaşık beş yüzyıl adada kalan Venediklilerin ve sonrasında da Osmanlıların yer adlarında, isimlerde ve kelime köklerinde izleri hâlâ devam etmektedir. Adaya dışarıdan gelen tüm bu dillerin sözcüksel olarak *Giritlice*'ye katkıları görülse de *Giritlice*'nin gramer ve sözdizimine etkileri hayli az olmuştur.⁹³

Sepetçioğlu'nun yaptığı araştırmaya göre, Girit adasını XIX. yüzyılın sonunda terk etmek zorunda kalan muhacirler ile Lozan görüşmeleri esnasında karara bağlanan Zorunlu Nüfus Mübadelesi'yle Anadolu'ya gelen mübadillerin özellikle ilk iki kuşağı, konuştukları dili, ana kıta Yunanistan ile diğer Ege Adalarında konuşulan *Elenikadan* (Yunancadan) bir şekilde ayırarak, *Giritlice*, *Kritiki* veya *Kritikos* olarak tanımlamaktadırlar. *Giritlice* bilen Girit muhaciri oranına dair bir istatistik bulunmasa da büyük bir kısmının ana dil olarak

89 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 127.

90 Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002, s. 282.

91 Gökçe Bayındır Goularas, *a.g.m.*, s. 135.

92 Fulya Düvenci Karakoç, “Osmanlı Sürecinde Girit Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Journal of Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları, Cem Dilçin Armağanı*, Cilt XXXIII/1, 2009, s. 209.

93 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 84-85.

Giritlice'yi kullandıkları görülebilmektedir.⁹⁴

Bazı araştırmacılar ve seyyahlar tarafından, Girit'te yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunun Yunanca konuştuğu belirtilmiştir. Örneğin, 1830'da Girit'i ziyaret eden Pashley, "adanın bütün ahalisinin yaptığı gibi, hem Müslüman hem de Hristiyan Giritliler Yunanca konuşuyor. Girit'in bütün kırsal ahalisi sadece Yunanca'yı anlıyor. Başlıca kasabalarda oturan ağalar Türkçe biliyor ama -onlar da dâhil- Yunanca esas anadildir."⁹⁵ diye yazmıştır. Köylülerle diyalogun ise, *selamünaleyküm, aleyküm selam* gibi geleneksel selamlaşma sözcüklerinden ileriye gitmediğini ifade etmiştir.⁹⁶

1867 yılında Hüseyin Avni Paşa'nın yanında Girit'e giden Fransız yazar ve gazeteci Charles Mismar, hatıralarında, *Müslümanların bile Rumcadan başka bir dille konuşmadıklarını* belirtmiştir.⁹⁷ William Miller, "bazı istisnalar dışında, Müslümanların, en az Hristiyanlar kadar, ana dilleri olarak Yunanca konuştuklarını ve çok az Türkçe bildiklerini"⁹⁸ yazmıştır. Greene, çalışmasında, 1890 yılında yerel yönetimin bir Yunan üyesi tarafından yapılan demografik bir araştırmadan hareketle, "adanın ahalisinin istisnasız olarak hepsinin Yunanca konuştuğunu, hem Osmanlıların hem de Hristiyanların anadili olarak evde Yunanca konuştuklarını, çok azının -sadece şehirde yaşayan bazıların- Türkçe bildiğini"⁹⁹ belirtmiştir. Mazower ise kitabında, "Müslüman köylülerin Yunanca konuştuklarını"¹⁰⁰ ifade etmiştir.

1855-1939 yılları arasında yaşayan ve Girit'in yakın tarihine tanıklık eden Fournarakis, ada halkının yaşamı hakkında yazılar kaleme almıştır. "*Giritli Türkler*" adlı kitabında, adadaki ana dilin Yunanca olduğunu ve özellikle Girit lehçesiyle konuşulduğunu belirtmiştir.¹⁰¹ Fetih döneminde gelenlerin kendi dilleriyle konuştuklarını, fakat daha sonra Yunancayı öğrendiklerini yazmıştır. Özellikle çocukların Yunancayı düzgün ve temiz bir şekilde konuşmaya başladıklarını belirtmiştir. Genellikle Müslümanların da Yunancayı Arap harfleriyle yazdıklarını ifade etmiştir.¹⁰²

Herzfeld, makalesinde, adada Müslüman ve Hristiyan cemaatler arasındaki iletişimin çok kolay olduğunu belirtmiştir. Ona göre, "*hemen hemen tüm Giritli Türkler, Yunanca anadilini konuşan kişilerdi, aslında çok azı Türkçe'yi iyi konuşuyordu.*" Ayrıca Herzfeld, Stavrakis'in, "*ben Ayvalık'ta... 70 yıldır Türkiye'de ikamet ettikten sonra bile Türkçesi hâlâ birkaç geleneksel selamlama sözüyle sınırlı olan Batı Giritli bir kadınla karşılaştım.*" şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Herzfeld, çoğu Müslüman görevlinin dini görevini Yunanca yaptığını da ileri sürmüştür. Bunun nedenini, çoğu Giritli Türk'ün,

94 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 79.

95 Robert Pashley, *Travels in Crete*, Cilt: I, Pitt Press, Cambridge/London 1958, s. 8; Pınar Şenişik, *a.g.e.*, s. 85.

96 Pashley, *a.g.e.*, s. 8.

97 Charles Mismar, *İslam Dünyasından Hatıralar*, (Çev. Mehmet Rauf), İstanbul 1975, s. 26.

98 Pınar Şenişik, *a.g.e.*, s. 85.

99 Molly Greene, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 39; Pınar Şenişik, *a.g.e.*, s. 85.

100 Mark Mazower, *The Balkans: A Short History*, The Modern Library, New York 2000, s. 47; Pınar Şenişik, *a.g.e.*, s. 85.

101 Konstantinos G. Fournarakis, *Giritli Türkler*, (Yunancadan Çev. Tanaş Çimbis), İstanbul 2018, s. 10.

102 Konstantinos G. Fournarakis, *a.g.e.*, s. 10 ve s. 28.

baş vergisinden (cizye) kaçmak için din değiştirip İslam'ı benimseyen Hristiyanların soyundan gelmesine bağlamıştır.¹⁰³

Adıyeke'nin yaptığı araştırmalara göre de sadece Rumlar değil, Müslümanlar da hem Rumlar ile olan ilişkilerinde hem de kendi aralarında Rumca'yı konuşmuşlardır.¹⁰⁴ Bunun da bazı sebeplerinin olduğu ileri sürülmektedir. Adada Osmanlı idaresinin kurulmasından sonra Ortodoks din adamlarının kendilerine sağlanan dil ve din özgürlüğünü iyi kullanarak Rum kültürünün hâkim olmasına yönelik faaliyetlerde bulunmaları, adayı fetheden komutanlardan Rum kadınlarla evlenenlerin çocuklarına Rumca öğretilmesine izin vermeleri ve İslamiyet'e geçen Rumların eski dillerini kullanmaya devam etmeleri, hâkim dilin Rumca olmasına ve Anadolu'dan gelen Türk nüfusun Rumca'yı benimsemesine yol açmıştır.¹⁰⁵ Özellikle Rum kadınlarla evlilikler sonrasında aile içinde rahat bir şekilde Rumcanın konuşulması, zamanla çocukların dillerinde ve aksanlarında da Rumlarınkine benzer bir durum ortaya çıkarmıştır. Nitekim bununla ilgili olarak 1812 yılında Girit'e uğrayan Fransız Diplomat J. M. Tancoigne, "...dilleri ve aksanları Rumlarınkinin aynıdır; o kadar ki, İstanbullu ve Asyalı gerçek Osmanlıları görüp tanımış bir yabancıнын gözünde bir Giritli Türk, olsa olsa kılık değiştirmiş bir Rum'dur..."¹⁰⁶ demiştir.

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında adada Türkçe'nin Rumca ile uzun süren bir beraberliği olmuş ve doğal olarak iki dil arasında bir etkileşim söz konusu olmuştur. Nitekim *Pashley*, 1830'da Girit'i ziyaretinde iki dil arasındaki etkileşime şahitlik etmiş ve bu hususa dikkat çekerek özellikle Türkçe kelimelerin Yunanca'ya geçtiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Bu etkileşimi örneklendiren bir bilgiyi *Herzfeld* paylaşmaktadır. Onun belirttiğine göre, Giritlilerin soyadları önemli bazı ataların lakapları veya Mustafakis gibi alışılmış olarak verilen isimlerden türeyen ağırlıklı olarak baba soyu veya klan isimleridir. Giritli soyadları, genellikle baba soyunu belirten "oğlu" anlamındaki "*akis*" son ekiyle biter. "*akis*"in dişil muadili ise "kızı" anlamına gelen "*pula*"dır.¹⁰⁸ Dolayısıyla Yunanca'da kullanılan "*akis*" veya "*aki*" ekiyle oluşturulan isimlerde iki dil arasındaki

103 Michael Herzfeld, "Of Language and Land Tenure. The Transmission of Property and Information in Autonomous Crete", *Social Anthropology*, VII/3, 1999, s. 225. (223-237); Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85-86.

104 Ayşe N. Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidat Olayları", *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 125.

105 Ayşe Nükhet Adıyeke, *a.g.e.*, s. 86-87. Bazı yazarlar bunun nedeninin adanın fatihlerinin yerli kadınlarla evlenerek doğan çocuklarının Rum gelenekleriyle ve diliyle yetişmesine gösterdikleri kayıtsızlık olduğunu ileri sürmektedirler. Ayrıca iki unsurun bir arada yaşaması ve yoğun ekonomik ilişki içinde olması da bunu pekiştirmiştir. Rumca'nın yaygın olarak kullanımı, bir süre sonra Müslümanların da kendi aralarında bu dili kullanmalarına yol açmıştır. Bkz. Ayşe N. Adıyeke, "Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 175. Ayrıca Osmanlı Devleti, Müslümanlar arasında konuşulan dilin Rumca olmasını engellemeye yönelik bir politika da izlememiştir. Giritli Müslümanlar ise, Rumca konuşmalarına karşı kendilerini her zaman Türk olarak tanımlamışlardır. Bkz. A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 86-87.

106 J. M. Tancoigne, İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat, Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri (1811-1814), (Çev. Ercan Eyüboğlu), İstanbul 2003, s. 56. Aynı tarihlerde Sakız adasına da uğrayan Tancoigne, buradaki dil durumuyla ilgili olarak da şunları aktarmıştır: "*Bu adanın Türkleri, sevimli, barışçı, dürüst insanlardır. Sık sık karma evliliklere girdiklerinden Rumca zamanla Türkçe'ye üstün gelmiştir. Türkçe, halk sınıflarına tümüyle yabancı kalmıştır ve sadece resmi görevliler bu dili kullanmayı sürdürmüşlerdir.*" Bkz. Tancoigne, *a.g.e.*, s. 34.

107 Pashley, *a.g.e.*, s. II; Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85.

108 Michael Herzfeld, *a.g.m.*, s. 225.

etkileşim görülebilmektedir. Bu durum Anadolu'ya göç eden Giritli ailelerde de tespit edilebilmektedir. Örneğin, Kuşadası'na gelen aileler arasında *Hasanaki*, *Bayramaki*, *Behlülaki*, *Memişaki*, *Çavuşaki*, *Berberaki*, *Cemalaki*, *Teymurcaki* gibi aile isimleriyle sıkça karşılaşılmaktadır.¹⁰⁹

Bütün bunlardan hareketle söylenebilir ki uzun yıllar boyunca aynı coğrafi alanı paylaşmış olan dillerin birbirlerini etkilemesi de doğaldır. Nitekim M.Ö. 1200'lerde Dorlar'ın istilasına uğrayan ve bir süre bunların hâkimiyetinde kalan Girit, bu tarihten sonra yerli ve hâkim ırkını değiştirerek hiçbir esaslı tereddüde uğramadan İyon ve Atina devirlerini, kültürünü yaşamış; Roma istilasına uğramış; Bizans'a intikal etmiş; bu arada yaklaşık bir asır kadar Arap istilasını altında bulunmuş; 1204 yılında gerçekleşen Latin istilasını ile birlikte dört asır Venedik hâkimiyetinde kalmış ve en nihayetinde Osmanlı idaresine geçmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla bu farklı hâkimiyet dönemlerinde idare edenlerin dillerinden etkilenilmemesi mümkün değildir. Bu durum *Yorulmaz*'ın "Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı" eserinde de şu şekilde işlenmiştir:

"...Babası eline kaşığı alır; Rumca ile Arapça'yı karıştırarak, "Haydi, bismillah deyin!" der ve ilk lokmayı alır; ondan sonra hep birlikte yerlerdi yemeklerini. Girit Türkü'nün dili Türkçe, Rumca ve Arapça harmanydı; hâkim dil Rumca'ydı."¹¹¹

Kaynakların gösterdiği ve Şenişik'in da belirttiği gibi Girit halkının geleneksel dilini kesin olarak belirlemek zordur.¹¹² Adadaki Ortodoks Hristiyan nüfusun konuştuğu dilin *Rumca* olduğu belirtilmekle birlikte, farklı idari dönemlerdeki dillerin etkisiyle *Rumca*'dan ayrı bir diyalektik, yani *Giritlice* de konuşulduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca Giritlilerin konuştukları dile ilgili olarak bazı çalışmalarda *Yunanca*, bazı çalışmalarda ise *Rumca* ibaresine yer verilmiştir. Bu şekilde farklı bir kullanım da söz konusudur. Bu çalışmada, incelenen arşiv vesikaları, dönemin yazılı eserleri, gazeteleri ve hatıratları esas alınarak değerlendirmelerde *Rumca* ibaresi kullanılmıştır. Doğrudan alıntılarda ise müdahale edilmemiştir.

Girit'te yazı dili ve konuşma dili konusunda birtakım kanuni düzenlemeler de olmuştur. Bu ikisinin kullanımı ile ilgili birtakım görüş sunanlar da vardır. Örneğin *Bernard Lewis*, Girit'in iki unsuru arasındaki belirleyiciliğin dilden değil yazıdan kaynaklandığını öne sürmüştür. Çünkü Girit'in Müslüman halkı, konuştukları Rumca'yı Arap harfleriyle yazmıştır.¹¹³ Dil ve yazıdaki bu etkileşim Rumlar arasında da kendini göstermiş ve Giritli Rumların da Türkçe eserler vermelerine yol açmıştır.¹¹⁴

Tüm resmi işlemlerin Türkçe olması zorunluluğuna karşılık yaygın olarak kullanılan dilin Rumca olması bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Fakat bu soruna, yöreye

109 Metin Menekşe, "XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (42), 2016, s. 729.

110 Mithat Işın, *Tarihte Girit ve Türkler*, Askeri Deniz Matbaası, Ankara 1945, s. 25.

111 Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, İstanbul 2006, s. 85.

112 Pınar Şenişik, *a.g.e.*, s. 84.

113 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 421.

114 Bununla ilgili olarak J. Strauss, Andrea Kopasi'nin iki ciltlik Amerika'nın keşfi hakkındaki eserini göstermektedir. Bkz. A. N. Adıyeke, "Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", s. 176.

özü pratik çözümler getirilmiştir. Bizzat devlet eliyle yapılan düzenlemelerde resmi dairelerde her iki dilde işlem yapılması, örneğin Muhtelit Dava Meclisleri'nde ilamların "Türkçe ve Rumca" olarak düzenlenmesi emredilmiştir. Yerel basında ve Girit Müslüman aydınları arasında bu tavır, Türkçe'nin kullanımını önlemek amacıyla bir baskı olarak kabul edilmiştir. Dile ilişkin bir başka sorun ise iletişimde ortaya çıkmıştır. Girit'te telgraf hatlarının kurulmasının ardından adaya gönderilen telgraflar Türkçe yazılmıştır. Türkçe bilmeyen Müslümanların telgraflarını başkalarına okutmaları nedeniyle ortaya çıkan sorunları gidermek amacıyla adadaki telgraf merkezlerine Rumca ve Latin harfleriyle telgraf kabul edilmesi hakkında bir irade yayınlanmıştır.¹¹⁵

1867 yılında Ali Paşa tarafından adada ilan edilen "*Girit Vilayet Nizamnamesi*"nde, Müslüman ve Hristiyan halka eşit haklar tahsis edilmiştir. Örneğin, valilerin yanında biri Müslüman diğeri Hristiyan olmak üzere iki müşavir bulundurulması; sancaklara tayin edilecek mutasarrıfların yarısının Müslüman, yarısının Hristiyan olması; vilayet merkezinde, sancaklarda ve kazalarda davalara bakacak Deâvî Meclisi üyelerinin yarısının Müslüman, yarısının Hristiyan ahalinden seçilmesi gibi kararlar alınmıştır. Yazı işlerinin ise Rumca ve Türkçe olmak üzere *iki dil üzerine tanzim edilmesi* esasına bağlanmıştır.¹¹⁶

25 Ekim 1878 tarihinde Rumların temsilcileri ile Babîâlî'nin komisyonu arasında yapılan *Halepa Sözleşmesi*'nin başlıca hükümleri arasında ise, "*Rumca, Türkçe gibi resmi dil olarak kabul edilecektir*" maddesi yer almıştır. Dolayısıyla Rumca'nın kullanımı resmi bir hüviyet de kazanmıştır. Ayrıca, mahkemeler de dâhil olmak üzere, devlet dairelerinde her türlü yazışma iki dil üzerine yapılacak, umumi meclis ve mahkemelerde müzakereler ise Rumca olacaktır.¹¹⁷ 19 Nisan 1899 tarihinde Prens Georges tarafından ilan edilen 114 maddelik *Girit Kanun-ı Esasisi*'nde ise, "*Girit'in resmi dili Rumca'dır (5. Md.)*" maddesi yer almıştır.¹¹⁸ Böylece Rumca, adanın tek resmi dili olarak artık anayasaya da girmiştir.

Köylü gazetesinin 12 Ağustos 1909 tarihli sayısında, "*Giritlilerin Beyannamesi*" başlıklı bir yazıyla karşılaşılmaktadır. Bu yazıda, Girit adasında Osmanlı hâkimiyetinin muhafaza edilmesi için Giritli Rumların, teşebbüste bulunmak üzere Avrupa payitahtlarına gitmekte oldukları bildirilmiştir. Aynı zamanda adada konuşulan dil konusuna da değinilmiş ve bu konudaki yaklaşımları beyannamenin içeriğinde özetle şu şekilde yer almıştır:

"Biz Yunanistan'ı severiz. Çünkü bizimle karbiyet-i milliyesi vardır. Çünkü o koca adanın her tarafında Rumca iştiriyoruz. Fakat şimdiye kadar Türkiye idaresinde olduğumuz gibi Giritli kalmak isteriz. Ve bu sıfattan mahrumiyete karşı protesto ederiz. Ve şimdiye kadar cari olan usul ve ahkâmın muhafaza edilmesini isteriz. Biz Girit'in Yunanistan olmasını arzu etmeyiz. Biz ve ecdadımız Osmanlı idaresinde

115 A. N. Adıyke, "Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", s. 175-176.

116 Mehmed Salâhî, *a.g.e.*, s. 13-14.

117 Maddeler için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt: IV, 1299, s. 859-863; *Mecmuâ-i Nizâmât-ı Girit*, Cüz-i Evvel, 1310, s. 196-209; Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekâyi'i*, İstanbul 1326, s. 6 vd.; Mehmed Salâhî, *a.g.e.*, s. 13-14.

118 Girit Kanun-ı Esasisi maddeleri için bkz. *Girit Kanun-ı Esasisi*, Hanya 1899; A. N. Adıyke, *a.g.e.*, s. 212.

pek büyük refah ve saadet bulduk. Terakki edebiliyorduk. Her sene biraz tasarruf edebildik. Çünkü rüsum ve tekâlif (vergiler) pek hafif olduğu gibi hiçbir haber ve şiddete de maruz değildik. Hiçbir müşkülata duçar olmaksızın lisanımız olan Rumcada tekmil ediyorduk. Hatta vatandaşlarımız İslamlar bile bilâ istisna Rumca tekellüm ve isti'mal ediyorlar..."¹¹⁹

Bu beyanname, Giritli Rumların Osmanlı Devleti idaresinden duydukları memnuniyeti göstermesi açısından önemlidir. Adada, ekonomik anlamda bir rahatlığın olmasının yanı sıra konuşulan dil konusunda da bir zorlamanın olmadığını göstermektedir. Rumca'nın Müslümanlar arasında dahi yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu durum, yeni iskân topraklarında bir sorun olarak karşılına çıkacaktır.

3.2. Mübadele Sonrası Türkiye'de Konuşulan Ana Dillere Dair

Osmanlı'da devletin benimsediği resmî dil, hanedanın gayritürk uyruklarının devlet ile bütünleşmelerini engelleyecek bir sorun olarak algılanmamıştır. Özellikle geleneksel Millet Sistemi ile tebaasını inanç temelinde sınıflandıran Osmanlı'da gayritürk ve gayrimüslim unsurların etnik dillere tekabül eden bir kolektif kimlik tahayyülü yakın dönemlere kadar güçlü bir karşılık bulmamıştır. Zira Türkiye Cumhuriyeti de Lozan Antlaşması'ndan sonra bile dilsel açıdan türdeş bir bütüne dayanmamıştır. Lozan'da tescil edildiği üzere Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan halkların en bariz hususiyetleri büyük çoğunlukla Müslüman olmalarıdır. Etnik Türklerin yanında Kürt, Çerkez, Gürcü, Arap, Boşnak, Laz, Abhaz, Pomak gibi farklı anadillerine sahip Müslüman topluluklar, Osmanlı'dan miras kalan "Hakim Millet" algısı çerçevesinde yeni bir ulus inşası projesinde gönüllü olarak yer almışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin var etmek istediği yeni "Türk" kimliği inanç açısından homojen olsa da, dilsel açıdan farklılıkların canlılığını sürdürdüğü beşerî bir malzemeye dayanmamıştır.¹²⁰

Cumhuriyet yönetiminin Türkçe dışında başka bir dil topluluğuna mensup vatandaşlarına yönelik dil politikaları, yakın dönemlere kadar aslında çok önemli bir dirençle karşılaşmadan ülkenin tamamında uygulanmıştır. Türkçe tek resmî dil olarak merkezî ve yerel yönetimlerde, eğitimde, basın-yayın sektöründe ve iktisadî ilişkilerde iletişimin yegâne aracı olmuştur. Buna karşılık ulusal sınırlar içerisinde yerel ve etnik diller imparatorluk döneminde olduğu gibi bireylerin sadece özel yaşamlarında kullandıkları diller olarak kalmıştır.¹²¹

Cumhuriyet döneminde 1927 yılından 1965 yılına kadar yapılan resmi nüfus sayımlarında kişilere sorulan sorular arasında ana dillerinin ne olduğu sorusu da yer almıştır. 1970 yılından itibaren ise bu soru sorulmamıştır.¹²² Dolayısıyla elde edilen bu veriler sayesinde ülkemizde hangi dillerin konuşulduğu ve nüfusumuzun ne kadarlık

119 "Giritlilerin Beyannamesi", *Köylü*, Sayı: 689, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909.

120 Hüseyin Sadoğlu, "Türkiye'nin Yakın Dönem Dil Politikaları", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, Şubat 2017, s. 58.

121 Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet dönemi dil politikaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, s. 47-290.

122 Mete Tunçay, "Azınlıklar Nüfusu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İstanbul 1983, s. 1563.

bir kesiminin hangi dili konuştuğu verilerine ulaşılabilmektedir. Bu anlamda mübadele dönemine en yakın nüfus sayımı olan 1927 yılı sayımı değerlendirilebilir.

Konuşulan Anadil	Konuşan Sayısı
Türkçe	11,778,810
Kürtçe	1,184,446
Arapça	134,273
Rumca	119,822
Çerkezçe	95,901
Yahudice	68,900
Ermenice	64,745
Arnavutça	21,774
Bulgarca	20,554
Tatarca	11,465
Fransızca	8,456
İtalyanca	7,248
İngilizce	1,938
Acemce	1,687
Sair	110,469

1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre anadili olarak Türkçe'yi belirtenler, 11,777,810 kişi ile ilk sırada gelmektedir. Ana dili Türkçe olanların oranı %86,42 iken, diğerleri %13,58'dir. Türkçe'yi Kürtçe, Arapça ve Rumca takip etmektedir. 119,822 kişi ile dördüncü sırada yer alan Rumca ana dilini konuşanların diğerlerine oranı %0,88'dir. Bunlar arasında 1923 yılından sonra gelen mübadillerin de yer aldığını söylemek mümkündür.

Vilayet	Rumca Konuşan Sayısı	Vilayet Nüfusuna Oranı(%)
İstanbul	91,902	11,57
Çanakkale	7,938	4,37
İzmir	7,531	1,43
Balıkesir	1,513	0,36
Bursa	1,445	0,36

123 İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasıkül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlihi*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s. 31.

124 İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 33.

Antalya	1,324	0,65
Aydın	1,322	0,62
Toplam	112,975	

Bir önceki tabloda (Tablo 4) verildiği üzere Rumca konuşan 119,822 nüfusun en yüksek orana sahip olduğu vilâyetler yukardaki tabloda (Tablo 5) gösterilmiştir. Bu tabloda görüldüğü üzere Rumca konuşanlardan 112,975 nüfus, yani Rumca konuşanlardan %94,28 kısmı yedi vilâyette yer almıştır. Bunlardan İstanbul vilâyetinde bulunanlar genel olarak Rumca konuşanların %76,70, Çanakkale vilâyetinde bulunanlar %6,62, İzmir vilâyetinde bulunanlar %1,29, Balıkesir vilâyetinde bulunanlar %1,26, Bursa vilâyetinde bulunanlar %1,21, Antalya vilâyetinde bulunanlar %1,11 ve Aydın vilâyetinde bulunanlar %1,10 kısmını teşkil etmektedirler.¹²⁵ Bu verilere bakıldığında, Rumca konuşanların yoğunlukta olduğu yerlerin, mübadele ile gelenlerin yerleştirildikleri yerlerle paralellik gösterdiği görülecektir.

Türkçe dışındaki dilleri konuşanların sayıları, Arapça ve Kürtçe’de istisnalar olmak üzere, zaman içinde azalma eğilimi göstermiştir. Nitekim Rumca konuşanların sayıları 1927 yılı sayımından sonra giderek düşmüştür. Şöyle ki Rumca’yı konuşanlar 1927 yılında 119,822 iken, 1935’de 108,727, 1940’da 81,000, 1945’te 9,898, 1950’de 89,472, 1955’te 79,691, 1960’da 65,139, 1965’te 48,096 olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan bu rakamlara kuşkuyla da yaklaşmak gerekmektedir. Örneğin 1965 nüfus sayımına göre anadili Rumca olan 48,888 kişiye karşılık 80.000 kadar Rum-Ortodoks; anadili Ermenice olan 33,000 kişiye karşılık Gregoryen Kilisesi’ne bağlı 70,000 kadar insan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda, anadil sayılarının gerçekten anadili değil, daha çok, doğru dürüst Türkçe bilmeyenleri gösterdiğinden kuşkulandırılabilir.¹²⁶

3.3. Osmanlı Döneminde Gelenlerin Yaşadıkları Uyum Sorunu

Göçün yoğun olarak yaşandığı 1897-1899 yılları arasında binlerce aile, vapurlarla Osmanlı egemenliği altındaki sahil bölgelerine taşınmıştır. Zor şartlar altında geçen bu yolculuk, Anadolu, Ege Adaları, Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika topraklarındaki çeşitli duraklarda son bulmuştur. Muhacirler, farklı mekânlarda, farklı dil ve kültür özelliklerine sahip insanlar içerisinde yeni bir hayata yelken açmışlardır.

Girit’ten ayrılmak zorunda kalan muhacirler göç sırasında ve iskân mahallerinde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Memleketlerinden ayrılmalarıyla başlayan bu sıkıntılı süreç uzun bir süre de devam etmiştir. Muhacirlerin, iskân edildikten sonra yeni topraklarında yaşadıkları sıkıntılar arasında özellikle sosyokültürel hayata uyum sağlayamama ön plana çıkmıştır.

Girit muhacirlerinin yeni topraklarına uyum aşamasında yaşadıkları sosyokültürel sıkıntıların ana sebebi, bu muhacir topluluğunun kültürel yapısının yerel ahali kültürüyle başta “*dil meselesi*” olmak üzere göstermiş olduğu farklılıktır. İnsanlar arası iletişimin en önemli boyutunu oluşturan dilin kullanımı, Girit muhacirlerinin yeni yerleşim yerlerinde

¹²⁵ İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 33.

¹²⁶ Mete Tunçay, *a.g.m.*, s. 1563.

“üstesinden gelmek zorunda oldukları” ve siyasi erkin-çağın hâkim ideolojilerini ve yönetim tarzlarını da dikkate alarak- “üstesinden gelmek zorunda kaldığı” bir büyük engel olmuştur.¹²⁷

Girit muhacirleri Türkçe bilmediklerinden sadece Rumca konuşmuşlar, bu da onları yerli halktan uzaklaştırmıştır. Türkçe konuşamadıkları için yerli halk tarafından yarı Hristiyan olarak görülmüşler ve dışlanmışlardır. Bunun bir neticesi olarak da Girit muhacirleri, toplumsal ilişkilerde kendi sınırları içine çekilmişlerdir. Yerli ahaliden uzak durarak birbirleriyle daha sıkı bağlar kurmuşlardır. Bazı arşiv kayıtlarında, muhacirler arasında kendini ifade edecek derecede dahi Türkçe bilen kimse bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu durum karşısında, onlarla iletişim kurabilmek amacıyla tercüman bulundurmaya zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Örneğin Antalya’ya gelen muhacirler, Türkçe bilmediklerinden sadece Rumca konuşmuşlardır. Bu da kendilerini ifade etmelerine engel teşkil etmiştir. Antalya’daki Girit muhacirlerinin kendilerini ifade etmekte sıkıntı yaşamaları üzerine buna çözüm olarak bir tercüman görevlendirildiği görülmektedir. Bu anlamda tercümanlık görevini üstlenen Giritli Veznedarzâde Musa Efendi’ye muhacirin tahsisatından verilmek üzere aylık 250 kuruş maaş tahsisi Antalya İdare Meclisi’nce kararlaştırılmış ve ilgili mazbata merkeze gönderilmiştir. Buna dair merkezden alınan cevapta, muhacirin tahsisatının bu gibi işler için kullanılmasının doğru olmayacağı ve Musa Efendi’nin de muhacirlerden olması dolayısıyla bu görevi bir yardımsever olarak yerine getirebileceği, hatta başka kişilerin de bulunabileceği belirtilmiştir. Fakat muhacirler arasında durumunu ifade edecek derecede Türkçe bilen kimse bulunmadığından, komisyonda muhacirlerin ifadelerini tamamıyla tercüme etmeye her gün bir tercümanın bulundurulması gerektiği Antalya Muhacirin Komisyonu tarafından ifade edilmiştir. En azından şuan komisyonda tercüman sıfatıyla bulunan Musa Efendi’ye, yaptığı hizmetin bir karşılığı olarak maaş verilmesi istenmiştir.¹²⁸ Nitekim uzun bir süre ana dillerini muhafaza edecek olan muhacirler, bu tercümanlar vasıtasıyla resmi makamlarda, mahkemelerde işlerini halledeceklerdir.

İstanköy’de bulunan Girit muhacirlerinden bir kısmının Adana Vilayeti dâhiline gönderilmesi gündeme geldiğinde, onlar buraya gitmek istememişlerdir. Bununla ilgili öne sürdükleri gerekçeler arasında bölgede konuşulan dile aşina olmamaları da yer almıştır. Çünkü Rumca ağırlıklı bir konuşma diline sahiptirler. Bu dili İstanköy’de kullanabileceklerini fakat Türkçe’nin hâkim olduğu Adana’da kullanmakta zorlanacaklarını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda, kendileri de adadan geldikleri için ada hayatına alışkın olduklarını, dolayısıyla Anadolu’nun havasına uyum sağlayamayacaklarını dile getirmişlerdir.¹²⁹

Çeşitli iskân bölgelerine gönderilen muhacirlerden bazıları iskân mahallini terk edip İzmir’e veya Girit’e dönmek istemiştir. Örneğin Adana Vilayeti’nin Kozan Mutasarrıflığı’ndan alınan bir telgrafa göre, orada iskân olunan muhacirlerden firar edenler olmuştur. Muhacirlerden bir kısmı, bu mahalde konuşulan dile ve bölge iklimine uyum sağlayamadıklarını, hatta hastalığa yakalandıklarını öne sürmüştür. Ayrıca İzmir

127 Tuncay Ercan Sepetcioğlu, *a.g.m.*, s. 79.

128 *BOA., DH. MHC., Dosya No: 22, Gömlek No: 43, Lef: 1-1, 4 Teşrinisani 1315/16 Kasım 1899.*

129 *BOA., DH. MHC., Dosya No: 31, Gömlek No: 12, 8 Nisan 1315/21 Nisan 1899.*

taraflarında bulunan hemşerileriyle görüşerek oralarda gerek sanat ve ticaretin gerekse dil ve iklimin asıl vatanlarına (Girit'e) daha uygun olduğunu öğrenmişlerdir. Bu nedenle ahali yardımı ile temin edilen öküzlere ve diğer malzemelerini satarak yol masraflarını çıkarmaya başlamışlardır.¹³⁰

Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerine dağılan Girit muhacirlerinin, karşılaştıkları durumlar karşısında sıkça arzuhal kaleme aldıkları görülmektedir. Kimi zaman iskân bölgesi, kimi zaman görevliler ve yerli ahaliyle ilişkileri hakkında endişelerini, şikâyetlerini, beklentilerini bu evrakla ifade etmişlerdir. Bunlar içerisinde Girit'ten gelmeleri, Rumca konuşmaları dolayısıyla görevlilerin kendileriyle alay etmeleri hususuna da yer vermişlerdir. Örneğin, 1899 yılında Kozan'a gelen Girit muhacirleri adına *Bilal* isimli muhacirin 19 Ağustos 1900 tarihinde İskân-ı Muhacirin Komisyonu'na yazdığı arzuhalde şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Dokuz ay evvel iskân için Kozan'a geldik, Mutasarrıf bizi iskân etmiyor, sevgili padişahımızın sadakası olarak verilen yevmiyelerimiz bir aydan ziyadedir verilmiyor. Halimizi arz ediyoruz, Mutasarrıf hiddetlenerek Petraki, Kostaki gibi alaycı, küçümseyici sözler sarfediyor. Kırk dokuz hane muhacir kullarınız aklıktan helak olacak, hayatımızın muhafazasını, dinimize taarruz edilmemesini merhamet-i padişahiye istirham eyleriz.”¹³¹

Arzuhalde belirtilen hususlar merkezi yönetimce dikkate alınmış ve hemen üç gün sonra Adana Vilayeti'ne gönderilen telgrafta muhacirlerin süratle iskân edilmesi, bu tür şikâyetlere meydan verilmemesi ve neticenin de bildirilmesi istenmiştir.¹³²

Bingazi'nin eski limanı olan Marsa-Susa'da gerçekleştirilen iskân neticesinde bir Giritli yerleşim alanı oluşmuştur. Burada yaşamlarını sürdürmeye çalışan muhacirlere Türkçe'nin öğretilmesi de hedeflenmiştir. Nitekim mahalli idareciler tarafından Giritlilere Türkçeyi benimsetmek için okul açılmış fakat bölge halkı Rumca konuşmaya devam etmiştir.¹³³

Girit muhacirlerinden bir kısmının Suriye (Şam) vilayetinde iskân edilmesi düşünülmüş ve bu amaç doğrultusunda bazı aileler bölgeye sevk edilmiştir. Şam merkezine gelmiş olan muhacirler içerisinde daha önce esnaflık yapanlara işlerini kurmaları için sermaye verilmesi istenmiştir. Fakat sermaye temini işinin gecikmesinden dolayı ilgili muhacirlerin Şam merkezindeki esnafın yanında çalışabilecekleri öngörülmüştür. Ancak bu düşünce de *muhacirlerin Şam ahalisinin diline vakıf olmamalarından* dolayı kabul görmemiştir.¹³⁴ Dolayısıyla dil farklılığı nedeniyle bir müddet daha mesleklerini icra edememişler ve sermaye temini için beklemişlerdir.

Girit muhaciri neslinin Suriye dâhilinde yaşadıkları bir diğer yer ise Akdeniz

130 BOA., DH. MHC., Dosya No: 45, Gömlek No: 12, Lef: 1-1, 26 Eylül 1317/9 Ekim 1901.

131 Fatmagül Demirel, “Muhacirlerin Yazdığı Arzuhallerin Osmanlı Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi”, *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: III, Samsun 2017, s. 1500.

132 Fatmagül Demirel, a.g.e., s. 1500.

133 N. Slousch, “Les Cretois en Cyrenaïque”, *Revue du Monde Musulman*, VI, N°10, 1908, s. 153.

134 BOA., DH. MHC., Dosya No: 33, Gömlek No: 30, 14 Teşrinisani 1315/ 26 Kasım 1899.

kıyısındaki *Hamidiye (Al Hamidiyah)* kasabasıdır. Bu kasaba, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Lübnan sınırları içerisindeyken savaş sırasında yeni sınırların belirlenmesiyle birlikte Lübnan'dan ayrılıp Suriye sınırları içinde kalmıştır. Buradaki toplam 5.000 nüfusun 3.000'inin Giritlilerin oluşturduğu belirtilmektedir. Başlangıçta kendi dillerinde yani *Giritli lehçesiyle konuşan* muhacirler, Araplarla etkileşimleri sonucu Arapça konuşmaya başlamışlardır. Diğer taraftan atalarının sahip olduğu gelenek ve görenekleri de bilinçli olarak korudukları belirtilmiştir.¹³⁵

3.4. Cumhuriyet Döneminde Gelenlerin Yaşadıkları Uyum Sorunu ve Türkçe'nin Öğretilmesine/Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler

Nüfus mübadelesinde, Türkiye'ye gelenler ile Yunanistan'a gidenler, din açısından türdeş olmakla birlikte, etnik köken, dil ve kültür açısından önemli farklılıklara sahiptiler. Örneğin, Türkiye'ye Rumca, Arnavutça, Bulgarca, Ladino, Ulah, Slav ve Roman dilleri konuşan çeşitli Müslüman topluluklar; Yunanistan'a ise Türkçe konuşan Rum ve Niğde, Nevşehir, Kayseri, Konya ve civarında yaşayan ve anadilleri Türkçe olan Rum Ortodokslar göç etmiştir.¹³⁶ Her iki taraf da buldukları coğrafyanın dilini bilmemenin sıkıntılarını çok uzun süre yaşamıştır. Özellikle anadili Yunanca, Pomakça ve Slavca olan birinci kuşak mübadiller, iskânı takip eden yıllarda kahvehanelerde bu dilleri konuşmaya devam etmişler, diğer gruplarla ilişkilerinde öğrenebildikleri ölçüde Türkçeyi kullanmışlardır. Türkçeden başka bir anadil ya da dile sahip olan mübadiller, yoğunlukla kendi dillerinden konuşan kişilerle oturmayı tercih etmişlerdir.¹³⁷ Çünkü dil, *Chambers*'ın da belirttiği gibi, *sadece bir iletişim aracı olmayıp, her şeyden önce bizzat kendiliklerimizin ve anlamın kurulduğu kültürel bir inşa aracıdır.*¹³⁸

Kültürel farklılıklar, mübadilleri Türk toplumuna karşı yabancı kılmıştır.¹³⁹ Yerli halkın gözünde mübadiller, ana akım Müslüman geleneğinden ve Türk dilinden sapmışlardır. Dolayısıyla bu bakış açısına sahip yerli halk, Türkçe konuşmayan veya farklı kültürel pratikleri bulunan mübadillere karşı dışlayıcı ve ayrımcı bir söylem kullanmıştır. Örneğin, Giritli mübadillerin büyük bölümünün Rumca konuşuyor olması, hem yerli halk hem de diğer göçmenler tarafından pek de hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle Giritliler, “yarım gâvur”, “gâvur tohumu” gibi aşağılayıcı ifadelerle maruz kalmışlardır.¹⁴⁰

Mübadile ile gelen Giritlilerin de ekmek, su isteyecek kadar bile Türkçe bilmedikleri

135 *Roula Tsokalidou*, bölgede yaptığı araştırmada, muhacirlerin Girit'te yaşayan akrabaları ile uydu televizyonu üzerinden temas kurduklarını tespit etmiştir. Bkz. “Greek-Speaking Enclaves In Lebanon And Syria”, <http://ssl.webs.uvigo.es/actas2002/05/08.%20Roula%20Tsokalidou.pdf>, Erişim: 14.10.2016, 16:45.

136 Nurşen Gürboğa, “1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 263, (Kasım 2015), s. 36.

137 Gökçe Bayındır Goularas, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması”, *Alternatif Politika*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2012, s. 135-136.

138 Lain Chambers, *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev. İsmail Türkmen, Mehmet Beşikçi), İstanbul 1995, s. 37.

139 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 127.

140 Pınar Şenşık, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler”, *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: VI, Sayı: 10, Şubat 2016, s. 100.

anlaşılmaktadır. Gündelik hayatta Rumca konuşmaya devam etmeleri üzerine birtakım önlemler alınmasına çalışılmıştır. Örneğin Bursa'nın Mudanya ilçesine yerleştirilen Girit mübadillerine Rumca konuşmaları dolayısıyla para cezası kesildiği, olayları yaşayanlar tarafından aktarılmıştır.¹⁴¹ Böylece Rumca konuşmalarına engel olunması amaçlanmıştır.

Bir ulus-devlet ve buna bağlı olarak ulus ve ulusal kimlik yaratmaya çalışan rejimin önderleri, Türkçe dışında dillerin konuşulmasını rejime yönelik tehlike olarak algılamıştır. Bu tehlike algısı önderlerin konuşmalarında sıkça dile getirilmiştir. Mustafa Kemal'in 1930 yılında Adana'da yaptığı konuşma Türkçe dışındaki dillerin konuşulmasının algılanma biçimini açıkça göstermektedir:

"Milliyetin çok açık vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden önce ve behemehâl Türkçe konuşmalıdır. Hâlbuki Adana'da Türkçe konuşmayan 20 binden fazla vatandaş vardır. Eğer Türk Ocağı buna müsamaha gösterirse, gençler ve siyasi, içtimai bütün Türk kuruluşları bu durum karşısında duygusuz kalırlarsa, en aşağı yüzyıldan beri devam edegelen bu durum daha yüzlerce yıl devam edebilir. Bunun neticesi ne olur? Herhangi bir felaket günümüzde bu insanlar, başka dille konuşan insanlarla el ele vererek aleyhimizde hareket edebilirler."¹⁴²

Giritlilerin ana dil problemi zaman zaman Büyük Millet Meclisi'ne de yansımış ve burada da büyük tartışmalara neden olmuştur. Meclis kürsüsünden, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin dini bir temelde yapılmış olduğu, mübadillerin etnik ve dilsel çeşitliliğinin denetim altında tutulması gerekliliği ile bu nüfusun Türk karakteri sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin, İzmir Mebusu Mahmut Celâl Bey'in bir konuşmasında şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Mahmut Celâl Bey (İzmir): Beynelmilel muahede ahkâmına tevfikan evet efendiler bunların içerisinde bir kısım vardır ki Türkçe konuşmuyorlar ve ezcümle Giritliler. Giritlilerin içinde çok samimî bildiklerim, dostlarım vardır. Kendilerini çok yakından tanıdığımı iddia edebilirim. Bunlar Rumca konuştuklarına rağmen hatta aileleri içerisinde tek bir kelime bile Türkçe konuşmasını bilmediklerine rağmen hemen diyebilirim ki Yunanlılara düşmandırlar.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): Hatta belki daha ziyade düşmandırlar.

Mahmut Celâl Bey (İzmir): Daha ziyade düşmandırlar. Ve bunun böyle olması tabiidir. Elleri silâhlarla yaşamışlardır."¹⁴³

Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey de meclis konuşmasında, Hatay Dört Yol'da karşılaştığı Girit muhacirlerine dair bilgi verirken, "Dört Yol'a gittim arkadaşlar, 60

141 Raif Kaplanoğlu, a.g.e., s. 63-65.

142 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 8. Mustafa Kemal tarafından yaz(dır)ılan *Medeni Bilgiler* kitabında da Türk milletinin dilinin Türkçe olduğu ve milletin temel göstergelerinden birinin dilde birlik olduğu belirtilmiştir. Bkz. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara 1969, s. 19-22.

143 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt: 10, İçtima Senesi: 2, (5.11.1340/1924, Çarşamba), s. 53.

nüfuslu bir muhacir kafilesi var, Giritli muhacirler, hiçbirisi Türkçe bilmiyor.¹⁴⁴ şeklinde ifadelerine yer vermiştir.

Dönemin önemli ideologlarından *Atsız*, 1933 tarihinde öğrencileriyle birlikte gittiği Çanakkale’de Girit göçmenleri ile karşılaşmasından bahsetmektedir. Türkçe konuşmayan bu topluluk hakkındaki düşüncelerini açıklamaya, “*Türk Türk olarak kalmalıdır. Çingenenin çingene kalacağı gibi...*” cümleleriyle başlayan *Atsız*, Çanakkale’de bir hayli Rumca konuşan halkın olduğunu, Türkçe’yi iyi bildikleri halde Rumca konuşan bu Girit Müslümanlarının Türk olmadıklarını yazmıştır. “*Zaten tarih de bunların kılıç gücüyle ihtida ettirilmiş Rumlar olduğunu göstermiyor mu?*” sorusuyla da Girit mübadillerinin Rum kökenli olduklarını savunmuştur. Çanakkale’nin çokkültürlü yapısını ‘melez çehre’ olarak tanımlayan *Atsız*, Türk milletinin esasının dil değil ırk ve kan olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Atsız’ın soykütüksel bakış açısının aksine *Gökalp*, dil birliğini ve ortak tarihsel geçmişi milletleşmenin temel noktasına koymaktadır. *Gökalp*, Giritlileri, dilleri farklı fakat dinlerinden ötürü “içimizden birileri” olarak tarif etmektedir:

“*Milleti meydana getiren fertler, bugün milletin diliyle konuşanlar değildir. Yarın bu dille konuşacak olanlar bu zümrenin içindedir. Mesela bugün Pomaklar Bulgarca, Girit’teki Müslümanlar Rumca konuştukları hâlde yarın Müslümanlığın tesiriyle Türkçeyi öğrenecekler ve bugünkü dillerini terk edeceklerdir. O halde bir milletin fertleri yalnız dilleriyle değil, dinleriyle de belli oluyor.*”¹⁴⁶

Gökalp bu sözleriyle, Rumca konuşan Giritlilerin sırf Müslüman oldukları için -sebebinin vermese de- bir şekilde Türkçe konuşacaklarını öngörmüştür.¹⁴⁷ Nitekim zamanla öyle de olmuştur.

Bruce Clark, mübadiller üzerine arşiv araştırması ve hayatta kalanlarla görüşmeler yaparak bir çalışma ortaya koymuştur. Yaşanan değişimi ve her iki taraftaki insanların yeni topraklarda nasıl anlaştıklarını incelemiştir. İnceleme yaptığı dönemdeki tespitine göre, *Ayvalık’ta ve Alibey Adası’nda geleneksel kahvehanelerde yaşlı balıkçıların tavla oynayıp kahvelerini yudumlarken kullandıkları dil, Yunancanın renkli, eski moda bir lehçesi olan Girit Rumcasıdır. Ayvalık’ta yaşayan insanların önemli bir kısmının tek anadili bu lisan olmuştur.*¹⁴⁸

Özsoy, 61’i birinci kuşak olmak üzere 75 Giritli mübadille röportaj yapmış ve mübadile sürecini, o döneme tanıklık edenlerden dinlemiştir. Mübadiller, anılarını anlatırken karşılaştıkları dil problemine de sık sık yer vermişlerdir. Örneğin 1914 doğumlu **Fatma Gültekin**, Girit’te yaşadığı Piskopi köyünde, ana dil olarak Rumca

144 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340/1924, Perşembe), s. 99.

145 Nihal Atsız, Çanakkale’ye Yürüyüş, İstanbul 1933, s. 7-8.

146 Ziya Gökalp, *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*, (Sadeleştiren: Ferhat Tamir), İstanbul 1974, s.63.

147 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 90.

148 Bruce Clark, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006), s. 28-29.

konusulduğunu, okulda ise hem Türkçe hem de Rumca ders verildiğini belirtmiştir.¹⁴⁹ 1916 Kandiye doğumlu Hüseyin Yağcı, “*Ana dilimiz Rumcaydı. Türkçe su demesini bile bilmiyorduk.*” derken¹⁵⁰, 1913 doğumlu Mürvet Fildişi, “*yaşadıkları İstinya şehrinde Rumca konuştuklarını, Türkçeyi Anadolu’ya gelince öğrendiklerini*”¹⁵¹ ifade etmiştir. Daha dört aylık iken Mudanya’ya gelen Kemaliye Doğruer ise, “*Biz dilimizi verdik ama dinimizi vermedik*” şeklinde bir ifadeye bulunmuştur. Yani Giritli Müslümanların, dil olarak Rumca’yı konuşmalarına rağmen İslam dininden vazgeçemediklerini belirtmiştir. Anadolu’ya geldiklerinde kendilerine “gavur” gözüyle bakılmış fakat bu durum zamanla değişmiştir. Bununla ilgili olarak Doğruer, annesinin bir anısını paylaşmıştır. *İlk geldiklerinde yerli ahaliden bazı kimseler, “ölülerinizi şarapla mı yıkıyorsunuz” diye sorduğunda, bu soruya çok üzülen annesi, “Elhamdülillah biz Müslümanız.”* cevabını vermiştir. Daha sonra ölüleri için Kur’an-ı Kerim ve mevlit okumuşlardır. Bunu gören ahalî de, “*bunlar bizden, bunlar Müslüman*” diyerek yakın ilişkiler kumaya, kız alıp vermeye başlamıştır.¹⁵²

Düvenci Tunçdöken, Mudanya’da Giritli mübadillerine dair yaptığı çalışmada, kaynak kişilerin, “*Konu komşu evde toplandığında, büyükanne ve büyük teyzelerin aralarında Rumca konuştuğunu, o dönemde uygulanan Rumca konuşana para ve hapis cezası almamak için kendilerinin camlarda gelen geçeni izlediklerini*” söylediklerini aktarmaktadır.¹⁵³ *Erkal* da bu kampanyaların Söke’deki Giritlileri çok tedirgin ettiğini, ana dillerinin Rumca olması nedeniyle hakarete maruz kalanların olduğundan bahsetmektedir.¹⁵⁴

Söke’de iskân edilen Girit mübadilleri üzerine araştırma yapan Öztürk de mübadillerin dil problemiyle karşı karşıya kaldıklarını belirtmiştir. Mübadiller, Türkçe konuşamadıkları için sorunlarını yetkililere aktarmakta güçlük çekmişlerdir. Bu durum, zaman zaman haksızlığa uğramalarına da sebep olmuştur.¹⁵⁵ *Sepetçioğlu* ise çalışmasında, Söke’de yaşayan bir Girit mübadilinin, “*Evin içinde Giritlice, mahallede çocuklarla Türkçe kullanırdık*” şeklindeki ifadesine yer vermiştir.¹⁵⁶

Dil meselesinin çözümüyle ilgili olarak çoğu cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan kurumlar tarafından önemli faaliyetler yürütülmüştür. Millî kimliğin inşa edilmesi ve taşradaki kültürel çoğulluğun etkisizleştirilmesinde önemli rol oynayan Türk Ocakları, Halkevleri¹⁵⁷ ve Köy Enstitüleri Türkçe dışında dil kullanımının önlenmesi ve Türkçe’nin

149 İskender Özsoy, *İki Vatan Yorgunları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 59.

150 İskender Özsoy, *a.g.e.*, s. 70.

151 İskender Özsoy, *a.g.e.*, s. 61.

152 İskender Özsoy, *a.g.e.*, s. 67.

153 Funda Düvenci Tunçdöken, “Mudanya’da Girit Kültürü”, *Mudanya’nın Akdenizli Konukları Giritliler*, (Haz. Fulya Düvenci Karakoç, Funda Düvenci Tunçdöken), Bursa 2008, s. 94.

154 Ali Ekrem Erkal, *Geleneksel Kültürüyle Türk Girit-Üçüncü Kitap: Toplum*, İzmir 2008, s.353.

155 Adil Adnan Öztürk, “Cumhuriyet Döneminde Söke’ye Yapılan Göçler (1923-1989)”, *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-16 Kasım 2001/Söke)*, Aydın 2002, s. 71.

156 Tuncay Ercan Sepetçioğlu, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit’ten Söke’ye Mübadele Öyküleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2007, s. 74.

157 Halkevlerinde, *dil ve yazın alanı da dahil olmak üzere güzel sanatlar, gösteri, kitaplık ve yayın*,

öğretilmesi/yaygınlaştırılması konusunda etkili olmuştur. Bu kurumlar kamusal alanın dilsel açıdan devlet tarafından gözetim ve denetim altında tutulmasında önemli rol oynamıştır.¹⁵⁸ Yine, 1934 yılında yürürlüğe giren İskân Kanunu da Türkçe dışında dillerin kullanımını engellemeye yöneliktir. İlgili kanunun üç alanda birliği hedeflediği de ileri sürülmüştür: Dilde, kanda ve kültürde birlik.¹⁵⁹

Dil meselesinin “çözümü” üzerine düşünce ve uygulamalar, -günümüz anlayışı ile- sivil toplum örgütlenmelerinde de tartışılmıştır. Örneğin, Manisa Türk Ocağı’nda 1928 yılında gerçekleştirilen sohbet toplantılarında yapılan çeşitli konuşmalardan birinde Giritli Mühendis Rüstem Bey, dil meselesinin halli için bir “*evlendirme cemiyeti*” kurularak, Giritli kızların yerlilerle, yerli kızların Giritli erkeklerle evlendirilmeleri teşvikini teklif etmiştir. Zaten Türk Ocakları’nın 1927 kurultayında, “*Türkçeyi konuşulan bir dil yapma*” ocağın temel görevi olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁰

Türkçe’den başka dillerin konuşulmasına ilişkin tedirginlik 1927 yılında bu dillerin konuşulmasının engellenmesine ilişkin girişimlerin de başlamasına neden olmuş, “*Vatandaş Türkçe Konuş*” kampanyası bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Azınlıkların Türkleştirilmesi politikasının bir aracı olan bu kampanya Fransızca-İspanyolca konuşmayı sürdüren Yahudilere yönelik olarak başlamıştır. 1930’lar boyunca da aralıklarla sürdürülen bu kampanya, kamusal mekânlara tabelalar asılması yoluyla Türkçe dışında konuşulmasını engellemek ve azınlıkların Türkçe’yi öğrenmelerini sağlamaya yöneliktir. Kampanyanın uygulanması sırasında önemli direnişle karşılaşmış olsa da rejimin önderlerinin konuşmaları direnişin kırılmasında etkili olmuştur. Özellikle Mustafa Kemal’in yukarıda aktarılan konuşmasından sonra Yahudi cemaatleri arasında peş peşe Türkçe Konuşma Birlikleri kurulmaya başlanmıştır.¹⁶¹

*Giritlicenin alt kuşağa aktarımında “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyasının çok büyük rolü bulunmaktadır. Çağaptay, 1930’lu yıllardaki bu kampanyaya Türk Yahudilerinin öncülük etmesine karşın, bu kampanyanın etkilerinin Türkçe konuşmayan Müslümanların arasında da hissedildiğini vurgulamaktadır. İngiliz diplomatlarının Arapların, Çerkezlerin, Giritlilerin ve Kürtlerin, Türkçe konuşmadıkları için hedef haline geldiklerinden söz ettiklerini belirten Çağaptay, örneğin Arapça konuşan bir cemaatin ve Rumca konuşan Müslüman Giritlilerin yaşadığı Mersin’de “Türkçe Konuş” kampanyasının çok şiddetli olduğunu söylemektedir.*¹⁶²

köycülük, müzik, halkbilim, spor, turizm ve gezi dallarında halka yardımcı olmak, onları bu konularda bilgi sahibi kılmak, yetiştirmek istenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Cevat Gencay, *Halk Eğitimi*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1979, s. 246. Dil çalışmaları alanında “*Türkçe öğretme ve halka dil işlerinde yardımcı olma*” hizmeti verilmiştir. Bu anlamda pek çok kurs açılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Özseri, “Türk Dil Kurumu Halkevleri İlişkisi ve Halkevleri Dil Çalışmaları”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 609, Eylül 2002, s. 458-471.

158 Çağla Kubilay, “Türkiye’de Anadillere Yönelik Düzenlemeler ve Kamusal Alan: Anadil ve Resmî Dil Eşitlemesinin Kırılması”, *İletişim Araştırmaları*, 2 (2), 2005, s. 70-71.

159 Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (Der: Ahmet İnsel), İstanbul 2002, s. 231.

160 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 90.

161 Rifat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 2001, s. 134-135 ve 158.

162 Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik- Türk Kimdir?*, (Çev. Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 95.

1920'li yıllarda, Antalya kamuoyunda sık sık muhacirlerin Türkçe konuşmaya davet edildiği tespit edilmiştir. Örneğin Akdeniz gazetesinde yayımlanan bir ilanda, belediyelerde Türkçe dışında bir lisan kullanılmaması gerektiği halde Antalya'da buna dikkat edilmemesinden yakınılmış ve kentliler Türkçe konuşmaya davet edilmiştir. Muhacirler ve yerliler arasındaki bu lisan meselesi 1930'lu yıllarda da varlığını devam ettirmiştir. 1935 sonbaharında Antalya'da bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) müfettişi Adnan Bey (Menderes) de bu meseleye değinmiş, kentte müstakil halde yaşayan ve Türkçe konuşmayan Giritli mahallesinin varlığına dikkat çekmiştir.¹⁶³ Antalya Milletvekili Rasih Efendi (Kaplan), 1937 yılında Dil Bayramı etkinlikleri nedeniyle Osmaniye mahallesinde verdiği bir söylevde, mahallede hâlâ Rumca konuşulmasını şu sözlerle eleştirmiştir:

“Asırlarca Girit'te mücadele ettiniz, dedeleriniz, babalarınız da bu uğurda kan döktü. Asırlarca kendileriyle mücadele ettiğiniz bir unsurun dilini konuşmanız hâlâ muvafık mıdır? Dedelerinizin, babalarınızın bu uğurda ne kadar kan döktüklerini hepimiz bilirsiniz. Bütün dünyanın gözü önünde cereyan eden bu kanlı hadiselerden sonra yurdunuzdan, yuvanızdan olarak burada toplandınız. Sizi yurdunuzdan, yuvanızdan edenlerin dilini çocuklarınıza aşılama öğretmek ve o masumlara bu dili konuşurmak, dedelerinizin babalarınızın döktükleri kana hüürmetsizlik olmaz mı? Aranızda anlaşma yapın, analar, babalar ant için, evlerinizde bu dili konuşmayın, çocuklarınızı ihmalinizle alıştırduğunuz bu dili konuşmamaları için sokaklarda kontrol edin. Biz de yapacağımız bu teşekküle Halkevi kanalından yardım edeceğiz. Bir an evvel sizi istemediğiniz bu dilden kurtarıp kendi öz dilinize kavuşturacağız.”¹⁶⁴

Giritliler arasında Rumca konuşulması, onların toplum içerisinde dışlanmalarına sebep olmakla birlikte, bazen de bu dili bilmelerinin faydası görülmüştür. Nitekim Antalya'da yaşayan Giritlilerin Rumca bilmelerinin, Millî Mücadele Dönemi'nde Rumların yürütmüş olduğu faaliyetlerden haberdar olmayı sağladığı görülmektedir. Örneğin Miralay Şefik Bey, hatıratında, Rumların kendisi aleyhinde yürütmüş olduğu faaliyetleri nasıl öğrendiğini şu şekilde aktarmıştır:

“İtalyanların işgali münasebeti ile Antalya'ya gelişimi muzır Rumlar işitir işitmez hemen birbirlerine haber vermişler ve toplanarak beni tevkif ettirmek için İtalyanlarla görüşme yapmışlar. Bütün bunları Antalya'ya geldiğim gün Hükümet Konağı'ndan çıkıp Belediye'ye gittiğimde ziyaretime gelen, Yunanca bilir eski bir dostum Giritli Ali Rıza Bey haber verdi. Olayı duyuyş şeklini ve işi takip ettirmekte olduğunu anlattı. Gizli tutmasını rica ettim.”¹⁶⁵

163 Evren Dayar, “Antalya'da Girit Göçmenleri: Göç, İskân ve Siyaset”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 279, Mart 2017, s. 67.

164 Evren Dayar, a.g.m., s. 67; Muzaffer Deniz, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya Şehrinde Eğitim (1923-1950)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2009, s. 209-210.

165 Mazlum Adison, *Antalya'nın Kara Günleri*, (Yay. Haz. Evren Dayar), Antalya 2013, s. 86. Şefik Bey, milliyetperver Giritlilerden de bahsetmektedir. Nitekim bunlardan birisinin tüccardan Giritli

Buraya kadar ortaya konulan verilerden hareketle söylenebilir ki yaklaşık 250 yıl birlikte geçen zaman, Rumlar ile Türkleri birbirine oldukça yakınlaştırmış ve kaynaştırmıştır. Türkler Girit dilini kısa sürede öğrenmişler ve öz dilleri yerine Rumca'yı ana dilleri gibi konuşmuşlardır. Nitekim Anadolu'ya geldiklerinde %80'inin Türkçe bilmediği belirtilmektedir.¹⁶⁶ Fakat zaman içerisinde yerleşim yerlerinin adlarının değiştirilmesinden, ezanın Türkçeleştirilmesine, Soyadı Kanunu'ndan 1934 İskân Kanunu'na, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyalarından Halkevleri'nin Türkçe kurslarına, çarşı-pazarda Türkçe dışındaki dillerin yasaklanmasından yayın yasağına kadar pek çok uygulamanın açıkça yöneldiği hedef, Türkçe'nin, vatandaşların hem kamu hem de özel yaşamlarında rakipsiz tek dil haline getirilmesinde¹⁶⁷ önemli rol oynamıştır. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere farklı ana dil konuşanların oranı git gide azalmıştır.

Bütün bir süreç ele alındığında, Ağanoğlu'nun da belirttiği gibi, dışlanmak, ötekileştirilmek, en sevdiklerini kaybetmek, dil bilmemek, açlık, fakirlik, ölüm, parçalanmış aileler, çıldırmak, intihar, yalnız hissetmek, vatan hasreti, köklerinden koparılacak gibi psikolojik sıkıntı ve hatta ruhî hastalıklar geçirip hâlâ ayakta kalabilmek, hayata tutunabilmek ve başarılı olabilmek mümkün olabilir mi? Evet mümkün olmuştur. Muhacirler ve mübadillerin birçoğu bütün bu sıkıntılara rağmen başarılı olmuşlardır. Hayata tutunmuşlar ve yeni vatanlarına kök salmışlardır.¹⁶⁸

3.5. Hatıratlarda ve Edebî Metinlerde Dil Meselesi

Mübadele ile Girit'ten gelen Müslümanların büyük bir bölümünün Türkçe bilmemesi konusu, hatıratlara ve edebî metinlere de yansımıştır. Örneğin *Tahmiscizâde Mehmet Macit*, "Girit Hatıralarında", mübadele suretiyle Anadolu topraklarına gelen Giritli Müslüman köylülerin Türkçe'ye vakıf olamamalarından dolayı birtakım zümreler tarafından pek haksız, pek insafsız bir şekilde tenkide uğradıklarını belirtmektedir. Bununla ilgili yaşanmış bir olayı asayıştan sorumlu bir görevliden şu şekilde dinlemiştir:

"Mübadele suretiyle gelen bir Giritlinin, bir dağıtım işi için evvelce kaymakamlığa vermiş olduğu bir dilekçe, tahkik edilmek üzere sözü geçen memur beye havale edilmiş. Köylü, dilekçesinin neticesini öğrenmek üzere o zâta müracaat etmek istemiş. Fakat Türkçe bilmediği için benden, kendisine yardımcı olmamı ricâ etmişti. Bunun üzerine beraberce gittik. Müracaatımızın sebebini izah edip, o hususta bir cevap beklerken, memur bey, dilekçe sahibinin neden yalnızca müracaat

Zeki Bey olduğunu belirtir. Kendisinden "Antalya milliyetperverlerinden ve müteşebbislerinden" olarak bahseder. s. 101.

166 Refiye Okuşluk Şenesen, "Çukurova Bölgesi Girit Göçmenlerinin Girit'e Dair Anlatılarının Sosyal Tarihe Kaynaklık Etmesi", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 1, 2012, s. 260.

167 Bütün bu faaliyetler için bkz. Hüseyin Sadoğlu, *a.g.e.*, s. 107-290.

168 H. Yıldırım Ağanoğlu, "Balkan Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Travmatik Etkisi", *Balkan Savaşlarının 100. Yılında Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (14-15 Aralık 2012-Saraybosna)*, Ankara 2013, s. 122.

etmediğini sordu.

— Kendisi yaşlıdır. Anadolu'ya geleli az bir zaman oluyor. Bu yüzden Türkçeyi henüz kavrayamamış ve delâletimi ricâ etmiştir, efendim.

— Fakat biz Türkçe bilmeyenlere gâvur deriz!..

— Beyim, afv buyurunuz! Girit Müslümanları, hiçbir zaman gâvur olmamıştır; Girit Türklerinin mahdut bir kısmı Türkçe bilmemekle beraber, kalplerinde besledikleri Türk millî duygusu, Türk hamiyetperverliği, hiçbir zaman, hiçbir suretle sarsılmamıştır, sarsılmayacaktır da. Ben değil, Türk tarihi diyor ki, bu unsur, yalnız son günlerde değil, tâ II. Mahmud devrinde Yunan devletinin kuruluşundan (14 Eylül 1829) şimdiye kadar geçen bir asrı aşkın bir müddetten beri Yunan parmağıyla Girit'te çıkarılmış olan devamlı isyanlara karşı, her zaman kahramanca çarpışarak vatanını müdafaa etmiş, kardeşleri olan Türk askerlerinin ada da giriştikleri askerî harekât esnasında, onların yanında dâima ileri karakol vazifesini görmüş, bu yolda can ve mal fedâ etmekten bir an geri kalmamış, cidden kahraman, Türk oğlu Türk bir unsurdur, efendim.sad

— Vatandaşlarınız olduğu için öyle söylüyorsunuz.

— Tabii değil mi, beyefendi?"¹⁶⁹

Bu konuşmadan sonra görevli memurun yanından ayrılmış ve duyduklarının verdiği büyük bir üzüntü ile evin yolunu tutmuştur. Evine geldiğinde büyük edip, hak ve hakikat âşığı Nâmık Kemâl'in Girit Müslümanları hakkındaki bir makalesini gözden geçirmiş ve onun şu ifadelerine yer vermiştir:

"Girit'de felâkete uğramış olan kardeşlerimiz, adanın karışıklığına bakarak mülklerini satıp başka yerlere göç etmek ellerinde iken, vatanlarının, anavatanından ayrılmaması için sabr ettiler; neticede şimdiki felâkete uğradılar. Millet uğrunda hâsıl olan bunca yaralar, merhemsiz kalmış, vatani korumak için gece-gündüz çarpışan vücutlar aklıktan takatsız kalmıştır. Feryadlarını bizden başka kim işitsin? Onlar, vatanımıza elden gelen hizmeti yaptılar. Biz de, onlara elimizden gelen yardımı yapalım. Yardımseverlik ve insanlık böyle günde belli olur. Biz, âcizlerin gönlünü kazanmakla dünyada şân almış bir milletiz. Böyle şerefli bir unvanımızın lekelenmesi yakışık alır mı?"¹⁷⁰

Yorulmaz, 1948 yılında Ayvalık'ta vefat eden bir Girit göçmeninin hatıralarından yola çıkarak kaleme aldığı "Savaşın Çocukları-Girit'ten Sonra Ayvalık"¹⁷¹ adlı eserinde dil meselesini bütün açıklığı ile şu şekilde ifade etmiştir:

169 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 32-33.

170 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 33.

171 Yazar, 1948 yılında Ayvalık'ta ölen bir Girit göçmeninin bıraktığı üç hatıra defterini ayıklayarak roman haline getirmiştir. Bkz. Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul 1997.

“Anadilimiz, öz dilimiz olması gereken Türkçe’yi tam bilemeyeşimizden bir burukluk duymuşumdur hep. Bizi buraya serpmişler fakat dilimizi, geleceğimizi hesaba katmamışlardır. İstanbul’dan gönderilen birkaç öğretmen kaçımıza ne ölçüde dil öğretebilirdi?¹⁷² En kabadayımızın elli kadar Türkçe sözcük bildiğini söylersem sakın ayıplamayın beni. Hele okur-yazar olanlarımız o kadar azdı ki iki elin parmaklarını geçmezdi.”¹⁷³

Yorulmaz’ın eserinde, öz itibarıyla Türklüğe ve inanç olarak da İslam’a bağlılık duygusuna dikkat çekilirken, bu konudaki sadakate dair şu ifadelerle yer verilmiştir:

“...Biz Girit Türklerini, tek tek ya da toplu işlenen cinayetlerden yıldırmayan din duygusu olmuştur. Köylerimizin kuşatılmaları, ırkdaşlarımızın öldürülmeleri, papazlarla ve okullarla yapılan Rumlaştırma girişimleri hep boşa çıkmıştır. Yaslarımızda onlara bakarak karalar giydik; Rumca’yı anadilimiz yerine koyduk, ama dinimizle Türklüğü asla unutmadık. O denli ki Girit Türk’üne hem de Rumca olarak sorarlar: “Türk müsün Mehmet?” ... Yanıtı hem Rumcadır hem de hazindir: “Meryem adına yemin ederim ki Türk’üm!”. Bu iki şeye sarıldık hep. Siz dilediğiniz kadar bir ulusu ulus yapan niteliklerin ilki dil birliğidir deyin. Genel olarak elbette böyledir. Ama biz Giritliler, bu kuralın olumlu anlamda dışında kalmış bir toplulukta. “Biz Türk’üz!”ün dışında başka bir şey bilmiyor, söylemiyorduk.¹⁷⁴

“...Ulusumuzu hiçbir zaman unutmadık. Çok doğru bu... Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanlılar, Girit Türklerini askere alıp cepheye sürmüşlerdir. Gelin görün ki cepheye sürülen bu Türk askeri, üniforması Yunan da olsa Osmanlı’nun o savaştaki ortaklarına Türk’ün yandaşıdır diye silah sıkmadı. Bu nedenle yüzlerce Türk asıllı Giritli asker, Yunan savaş mahkemelerine gönderildi. Kurşuna dizilmelerine karar verildi. Belleğimde yanlış kalmadıysa bir Fransız General’in uzun uğraşları ile bu karar yerine getirilmedi.”¹⁷⁵

Girit’te Rumlar tarafından dışlanmaya başlayan Giritli Müslümanlar, Anadolu’da da benzer bir tepkiyle karşılaşmışlar, iki defa yabancılık duygusunu yaşamışlardır. Bir

172 Gönderilen öğretmenlerin yetersizliğine de vurgu yapılırken şu şekilde devam edilmiştir: “... Hem ne öğretmenler!.. özellikle bunlardan biri coğrafya öğretmeni İsmail Efendi, cehaletiyle ün salmıştı. Ne öyküler ne öyküler yakıştırılırdı ona.” Bir ders esnasında adı geçen öğretmene Derne nerede diye sorulduğunda kuzeyde cevabını vermiştir. Girit’in güneyinde yer alan Afrika kentini kuzeyde göstermesi, onların bilgi yönünden ne durumda olduklarını görmek adına önemli bir anıdır. Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 10-11.

173 Okur-yazar olanların isimlerini vermiştir. “...Tahmiscizâde Mehmed Macid Bey, Mevlevihane Şeyhi, Alyotzade Mustafa Tevfik Bey, Ağazade Mehmed Behçet Bey, Fotinzade Mehmed Nesimi Bey, Bedribeyzade İbrahim Bey, Darmarzade İbrahim Bey, yetişmeme çok yardım etmiş Rum matbaacı gazeteci Vladimirov, Anayurt’a göç edenlerin belgelerini hazırlayan Karma Göç Komisyonu’ndaki Türk üye Ustaogullarından Behçet Bey ile Hanya’daki fotoğrafhanenin sahibi İstanbul’lu Baha Bey. Bir de Kavurzade Celâl Bey’dir. Bunlar üst düzeyde Türkçe bilenler ve yazarlardı. Bunların dışında kalanlar en çok elli sözcük bilen insanlardı...” Bkz. Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 12.

174 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 12-13.

175 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 13.

tarafıta “Türkler dışarı!” sözlerine muhatap olurlarken, diğere tarafıta yarım gâvur olmakla itham edilmişlerdir. Bu durum, *Yorulmaz*’ın eserinde şu sözlerle ifade edilmiştir:

“...*Girit*’te Rumlar, “Türkler dışarı!” diye bağıırıyordu. Doğup büyüdüğümüz yerden atmak amacındaydılar; attılar da... İstanbul’da “*Girit* bizim canımız feda olsun kanımız!” diye bağıırıyorlardı...”

“Anayurt Anadolu’ya geldik. Bu kez buradakiler, ırkdaşlarımız, dindaşlarımız “Yarım gavur”, “Gavur tohumu!” diyorlar bize. Beslenmemiz bol sebzele, dağdan bayırdan toplanan türlü otlarla olunca bunu da hazmedemiyorlar, alay ediyorlar bizimle: “Eşeklerin hakkını yiyor bunlar” diyerek hor görüyorlar, ilişkilerini sınırlı tutuyorlar. Bir başka yere serpiyorlar sizi, gelişip boy atıyorsunuz, gelişme çağında kökünden söküp atıyorlar. Gerçi alınıp getirildiğiniz yer, çıkış yeriniz ama beslendiğiniz toprak, su, hava başkaydı. İnsanın kaderi mi diyeceğiz buna, yoksa barış içerisinde yaşayanları birbirine düşürmekten çıkar umanların işleri mi?”¹⁷⁶

Anadolu’ya geldiklerinde Türkçe’yi çok az konuşabilmeleri, farklı alışkanlıklara sahip olmaları nedeniyle bir dışlanmayla karşılaşan Giritli mübadiller, bu dönemde kendi iç dünyalarına kapanmışlardır. Bu durumla ilgili *Yorulmaz*’ın “Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı” adlı eserinde şu ifadelere yer verilmiştir:

“Dilleriyle alay ettiler, alışkanlıklarıyla alay ettiler... Bu dışlanma, Giritli’nin içe dönük yaşamını daha da pekiştirdi. Mahalle kahvesinde, Giritli Giritli’yle, oturmaya özen gösterdi; sohbetini hemşerisiyle yaptı; sorunlarını onunla halletmeye çalıştı.”¹⁷⁷

Yorulmaz’ın aynı romanında, başkarakter Aynakis Hasan, kendisine Türkçe öğreten Kemalettin Bey’e teşekkür ederken, Türkçe bilmeyen annesinin namaz esnasında Arapça ayetleri okuduktan sonra dualarını Rumca yaptığını ise şu şekilde anlatmıştır:

“Ulusçuluk bilincimi pekiştiren, bana dilimi öğreten sensin! Biliyor musun, ayetleri Arapçasından okuyarak namazını kıldıktan sonra, duasını Rumca sözcüklerle yapan rahmetli anam bile seni dualarından eksik etmiyordu: “Yarabbi, Türk askerlerini kâfirlerin elinden kurtar, hayırlısıyla evlerine dönsünler.” derdi.”¹⁷⁸

Yorulmaz’ın “Girit’ten Cunda’ya ya da Aşkın Anatomisi” adlı eserinde, Türkler ile Rumlar’ın iyi geçindikleri, genel olarak aynı dili yani Rumca’yı konuştukları ve gündelik yaşamda iç içe oldukları belirtilirken, şu ifadelere yer verilmiştir:

“Oysa birlikte mis gibi geçinip gidiyorlardı. Hatta öyle ki bir avuç kalburüstü Türk hariç, bu insanların çok büyük bir kesimi dillerini bile unutmuşlar: “Türküm, elhamdülillah Müslümanım!” biçimindeki kalıplaşmış cümlenin bile yarısını

176 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 19.

177 Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 30.

178 Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, s. 60.

Rumca söylüyorlardı. Halkın çoğunun Türkçe sözcük haznesi yirmi-otuz sözcüktü. Namazlarını belleyegeldikleri Kur'an sureleriyle kılıyorlar; dualarını Rumca yapıyorlardı."¹⁷⁹

Aynı romanda, Giritli Türkler arasında Rumca'nın yaygın olarak konuşulmasının bazı nedenlerine de değinilmiştir. Adanın fethinden sonra birtakım ihmaller nedeniyle Türklerin kendi kültürlerinden, dillerinden uzak kaldıkları, özde Türk ve Müslüman olmalarına rağmen Rumca konuştukları ve Rumlar gibi yaşadıkları ifade edilmiştir:

*"...Girit'in fethine gönderilen Osmanlı askerleri birkaç koldan toplanmışlardı: Anadolu'da Konya'dan, Amasya'dan ve Muğla'dan; Rumeli'den ve Cezayir'den... Bir yandan öğretmen azlığı veya yokluğu, bir yandan ihmaller, bir yandan Osmanlı'nın hasta düşmesi nedeniyle bu insanlar özde Türk ve Müslüman oldukları halde, çok çok az Türkçe bilen, Rumca konuşan Müslümanlar olup çıktılar..."*¹⁸⁰

Türk erkeklerinin Rum kadınlarla yaptıkları evliliklere de işaret edilmiştir. Özellikle evlilik akdinden sonra Rum annenin çocuğun yetişmesinde birinci faktör olması ve kendi dilini, göreneğini çocuğa aktarmasının bu süreçte etkili olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan kadının, kocasının ve çocuğun dinsel inançlarına karışmadığı, karışmadığı, çünkü aile yapılarının ataerkil olduğu ifade edilmiştir.¹⁸¹

Yorulmaz'ın "Ulya" romanında ise, Anadolu'ya ayak basan mübadillerin Türkçe bilmemelerinden dolayı görevlilerle iletişim kurmada büyük sıkıntı yaşadıkları işlenmiştir. Mübadillerin hem Girit'te hem de Anadolu'da gördükleri muameleden dolayı büyük üzüntü duydukları, çoğu zaman gözü yaşlı olarak eve döndükleri ifade edilmiştir. Bu hal karşısında; "Biz ne günah ettik de başımıza geliyor bunlar? Girit'teki Rum, Türk'üz, Müslüman'ız diye bizleri dövüyor, öldürüyor, kovalıyordu; anavatanımızdakiler ise bize yarım gâvur ya da Yunan tohumu diyor!" diye serzenişte bulunmuşlardır. Görevlilerle yaşanan anlaşmazlığa dair romanın başka bir pasajında ise şunlar anlatılmıştır:

*"Görevlilerin önüne sırayla gelen mübadiller, örneğin 'Kahveci Ali, tu Reşit'i yos'¹⁸² diyerek işlerinin biteceğini sanıyorlardı. Memurlar bu kadarını anlıyorlardı anlamasına, Reşit oğlu kahveci Ali'yi, bu söyleme biçimiyle anlıyorlardı ama ötesi yoktu! Türkçeyi tam bilmeyişlerinin sıkıntısını çekiyorlardı. Bu nedenle, Mübadele Komisyonu'nun Tuzla'daki memurları, sinir içindeydiler. Türkçeyi doğru dürüst bilmeyen, Türk soyundan geldikleri söylenen bu Müslümanlarla nasıl baş edeceklerdi? Karısı vardı, çocukları vardı, iki karış toprağı, evi-barkı vardı. Bunları nasıl anlayacaklar, önlerindeki listeyle nasıl bir uygunluk kurabileceklerdi..."*¹⁸³

179 Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 33.

180 Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, s. 90-91.

181 Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, s. 33.

182 Reşit'in oğlu Kahveci Ali.

183 Ahmet Yorulmaz, *Ulya*, İstanbul 2010, s. 110.

F. Bozoklar Ardalı'nın "Sinesaf" romanında da büyük oranda dil sorunu nedeniyle Giritli mübadillere dışlayıcı bir yaklaşımın olduğu işlenmiştir. Mübadiller, Türkçe söylenenleri anlayamadıkları için kötü söylemlerle karşılaşmışlardır. Bu yaklaşımdan dolayı da Girit'te kalıp ölmeyi dahi akıllarından geçirmişlerdir.

"Çoğu, Türkçe bilmedikleri için, söylenenleri anlamıyor, birbirlerinin yüzüne bön bön bakıyordu. Arkadan, onları seyretmeye gelen çarşafli bir kadın "Ayol bu gâvurlar aptal da aynı zamanda. Giritliler bunlarmış demek. Tüh tüh! Vay memleketin haline, bunlarla dolduruyorlar vatanı. Bu Giritliler başımıza dert olacak ileride" dedi.

Görevliler, "Gâvurlar, buraya gelin," diye bağıryorlardı.

Sinesaf da Hatice gibi ağlamaya başladı.

*"Hani biz Türkük anne! Onun için gelmedik mi buraya? Bunlar bize gâvur diyorlar. Bizi aşağılıyorlar. Orada mı kalsaydık. En azından doğduğumuz yerde ölürdük."*¹⁸⁴

F. Bozoklar Ardalı'nın "Düşlerde Kalan Girit ya da Eleni" romanında, üçüncü kuşak Mübadil olan Fatma'nın babaannesiyile Mübadele ve Girit üzerine yaptığı konuşmasına yer verilirken, Rumca ve konuşulan aksanlı Türkçe şu şekilde ifade edilmiştir:

*"...çok zor günlerdi onlar kızım, hatırlamak bile istemiyorum." derdi her defasında, değiştiremediği Giritli aksanıyla. Bir türlü düzeltememişti şivesini: 'ı'lara 'i', 'a'lara 'â' demeye devam ederek. Yarı Türkçe, yarı Rumca konuşarak doğduğu yerlere bir daha gidemeden tüketti ömrünü."*¹⁸⁵

Altınsay'ın nüfus mübadelesini konu alan "Kritimu ya da Giritim Benim" romanında da Girit'te doğup büyüyen Yarmakamis İbrahim Bey ve ailesinin Girit'teki hayatları ve mübadele süreçleri anlatılmaktadır. Mübadele sürecinde Giritli Müslümanların nakliye, arazi dağıtımı, konuşma dili gibi konularda endişeli oldukları şu sözlerle ifade edilmiştir:

*"Mallarının bu zamanda para etmeyeceği, buradakinin oradakini tutup tutmayacağı, yolculuk, hastalar, yaşlılar, tek kelime Türkçe bilmeyişleri, "oraların" havasının suyunun yabancılığı, hepsinin omuzlarına devasa bir yük gibi biniyor, eziyordu."*¹⁸⁶

Girit'te okuma-yazma bilen çok kişi olmamasına rağmen okuma-yazma bilenlerin de Osmanlı Türkçesi harfleriyle Rumca yazdıkları ifade edilmiştir:

"...Ragıp Bey'in el yazısına baktı. Temiz, muntazam bir yazısı vardı. Hatta süslüydü biraz. "Kef"lerin yukarıya doğru uzanan kıvruklarını abartıyor, "Mim"leri pek

184 Ferda Bozoklar Ardalı, *Sinesaf ya da Düşlerde Kalan Mübadele*, Ankara 2014, s. 143-144.

185 Ferda Bozoklar Ardalı, *Düşlerde Kalan Girit ya da Eleni*, İstanbul 2014, s. 7.

186 Sabâ Altınsay, *Kritimu ya da Giritim Benim*, İstanbul 2011, s. 266-267.

güzel, pek zarif yuvarlıyordu. Arap harfleriyle Rumca yazıyordu.”¹⁸⁷

Altınsay'ın romanında Girit'te Hüseyin Aziz Bey tarafından çıkarılan Ümit gazetesine de değinilirken, gazetenin bir dönem ısrarla Türkçe basıldığına, fakat bu durumun Rumcadan başka dil bilmeyen Müslümanları çileden çıkardığına işaret edilmiştir. Adada az buçuk Türkçesi olanlar da defalarca gazeteyi okumaktan sitem etmeye başlamışlar ve en nihayetinde gazete Rumca çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁸⁸

Ergir'in “Giritli Mustafa”¹⁸⁹ romanında da Giritli Müslümanlar arasında konuşulan dil zaman zaman işlenmiş ve bunun Girit'te ve mübadelenin yapıldığı Cunda'da nasıl bir etkisinin olduğuna yer verilmiştir. Girit'te Rumca'nın konuşulan yaygın dil olmasından dolayı insanlar arasındaki iletişimin kolaylığı şu ifadelerle anlatılmıştır:

“Aramızda hepimiz her zaman Girit Rumcası konuşurduk. Bu Rumca çok değişik bir lisandı. Tam bir Rumca değildi. Türkçe kelimelerle doluydu. Esasen biz Türkler, aramızda Türkçe konuşmaya başlasak da Rumlar dediklerimizi tamamen anlardı.”¹⁹⁰

Ergir, Cunda'ya gelen mübadillerin dil sorununa değinirken, onların Türkçe konuşamadıklarından dolayı insanlarla ilişki kuramadıklarını, kendi içlerine kapandıklarını ve sosyal hayata dahil olamadıklarını şu sözlerle anlatmıştır:

“Cundalılar, Türkçe bilmiyorlardı. Resmolu haricinde kimseyi de görmediklerinden, Türkçe öğrenmek ihtiyacı da duymuyorlardı. Öğrenmeleri de maalesef bu şartlarda çok zor olacaktı. Hepsi Müslümandı, hepsi Türk'tü ama haberleri ancak Atina radyosundan dinleyebiliyorlardı. Türkiye radyolarının sesi adaya zor ulaşıyordu ve konuşulanları da esasen Giritliler tam olarak anlayamıyorlardı. Giritli gençler, Türkçe'yi ancak vatani görevlerini yaparken öğrenebiliyorlardı.”¹⁹¹

Ergir, Ayvalık'ta yaşayan Giritli mübadillere değinirken, onların da sadece birbirleriyle iletişim kurduklarını ve hala Rumca konuşmaya devam ettiklerini şu ifadelerle anlatmıştır:

“Sanki burası Türkiye Cumhuriyeti değil de Yunanistan'mış gibi, Girit Rumcasıyla laflayıp duruyorlardı. Başımı çevirip kendilerini tanıyıp tanımayacağımı araştırdığıma görünce de çekinmişlerdi ve Rum şivesiyle zoraki Türkçe konuşmaya başlamışlardı. Ben gülümseyip sohbetlerine iştirak edince hepsi şaşırılmışlar ve Giritli olduğumu duyunca da çok sevinmişlerdi.”¹⁹²

187 Sabâ Altınsay, *Kritimu ya da Giritim Benim*, s. 252.

188 Sabâ Altınsay, *Kritimu ya da Giritim Benim*, s. 36.

189 Aslen Girit mübadili bir aileye mensup olan yazarın gerçek anılarıyla harmanlanmış bir roman niteliğindedir. Roman Girit'in Resmo şehrinden Karşıyaka'ya ve Cunda Adası'na yerleşen mübadillerin yaşadıkları uyum problemlerini anlatmaktadır.

190 Ertuğrul Erol Ergir, *Giritli Mustafa*, İzmir 2000, s. 33-34.

191 Ertuğrul Erol Ergir, *a.g.e.*, s. 98.

192 Ertuğrul Erol Ergir, *a.g.e.*, s. 96.

Son olarak yazar, mübadillerin karşılaştıkları en büyük sorunun dil olduğuna işaret ederek şu ifadelere yer vermiştir:

“Mübadillerin en büyük sorunu dildi. Rumcadan başka dil bilmemeleri onların halkla bütünleşmelerini engelliyordu. Bilhassa yaşlılar Türkçeyi öğrenemiyorlardı; kafaları almıyor, dilleri dönmiyordu. İçlerinde dağlardan ot toplayıp büyük bir sıkıntı içinde yaşam savaşı verenler bile vardı. Doğru dürüst Türkçe konuşanların sayısı parmakla gösterilecek kadar azdı; onlar da genelde yeni nesil gençlerdi. Zengin fakir bütün Giritliler bu yüzden çok zor iş bulabiliyorlar ve halkla değil kendi aralarında evlenme, birleşme ve bütünleşme mecburiyetinde kalıyorlardı.”¹⁹³

Bütün bu anlatılardan anlaşılacağı üzere Giritlilerin Anadolu’ya uyum süreçlerini dil faktörü oldukça etkilemiştir. Uzun bir süre Rumca konuştukları için yerli halk ile iletişim kuramamışlardır. Örneğin İzmir’de, yaşlı gelen birçok birinci kuşak mübadil, Türkçeyi öğrenememiştir. Öğrendikleri kadarını konuşmaya çalışanlar ise komik duruma düştüklerinden konuşmamayı tercih etmişlerdir. Hatta bazıları Türkçeyi öğrenmeden vefat etmiştir. Onların çocukları ise Türkçeyi ilkokulda öğrenmişlerdir. Ama bir süre kendi içlerinde kültürlerini yaşamaya devam etmişlerdir.¹⁹⁴

Neticede, farklı coğrafyalardan değişik kültürlere sahip insanların bir araya gelmeleriyle aralarında çeşitli anlaşmazlıklar çıkması beklenen bir sonuçtur. Yerli ahali ile göçmenler arasında kültürel farklılıktan kaynaklanan bazı sorunlar ve çekişmeler yaşanmıştır.¹⁹⁵

SONUÇ

Girit Müslümanları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rum âsilerce gerçekleştirilen yağma ve katliam olayları nedeniyle, o manzaraya şahit olan bir konsolosun da aktardığı gibi, bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde sıkışık kalmışlardır. Osmanlı idaresinin fiili olarak sona ermesinden dolayı da can güvenlikleri kalmamıştır. Bu şartlar altında daha fazla adada yaşama ümitleri de kalmadığından bir zaman sonra yurtlarından ayrılmayı göze almışlardır.

Girit Müslümanlarını, adadaki kötü şartlara ve Rum âsilerin eline bırakmak istemeyen Osmanlı yönetimi de onların gelişlerini kabul etmiş ve yeni iskân yerlerine taşınmaları için gerekli hazırlıkları yapmıştır. 1897-1913 döneminde, Doğu Akdeniz’i çevreleyen Ege Adaları, Balkanlar, Anadolu, Afrika ve Ortadoğu gibi oldukça geniş bir alana yayılan tahmini 60.000 civarındaki Girit muhacirinin tekrar üretici hale gelmeleri için mücadele verilmiştir.

Mübadele kapsamına alınan Girit Müslümanları da bir önceki göç döneminden

193 Ertuğrul Erol Ergir, *a.g.e.*, s. 120.

194 Ayhan Aypak, “Giritli Mübadillerden Gerçek Bir Kesit”, *Uluslararası Mübadele Sempozyumu ve Mübadelenin 94. Yılı Anma Etkinlikleri (30 Ocak-01 Şubat 2017)*, *Bildiriler*, Tekirdağ 2017, s. 675.

195 H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 239.

geride kalanlardır. Fakat adanın 1913 yılında Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden sonra onlar için yaşam şartları daha da zorlaşmıştır. Nitekim o dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda, artık Girit'te Müslümanların şehir dışına çıkamaz hale geldikleri ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Böyle bir ortamda Türk-Yunan Mübadele Antlaşması, kaçınılmaz olmuş, hatta bazı kaynaklarda “*milli başarının bir mahsulü*” olarak değerlendirilmiştir. 30.000 kadar Müslümanın kaçınılmaz bir katliamdan kurtarıldığı yazılmıştır.

Girit'ten ayrılmak zorunda kalan Müslümanlar, göç sırasında ve iskân mahallerinde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Memleketlerinden ayrılmalarıyla başlayan bu sıkıntılı süreç uzun bir süre de devam etmiştir. İskân edildikten sonra yeni topraklarında yaşadıkları sıkıntılar arasında özellikle sosyokültürel hayata uyum sağlayamama ön plana çıkmıştır. Sosyokültürel hayata uyum sağlayamamanın önemli bir sebebi de, bu göçmen topluluğunun kültürel yapısının yerel ahali kültürüyle başta “*dil meselesi*” olmak üzere göstermiş olduğu farklılıktır.

Giritlilerin Girit'te Türkçe bilmedikleri ya da çok az ve aksanlı bir Türkçe konuştukları incelenen kaynaklarda görülmektedir. Konuştukları dil, ana kıta Yunanistan ile diğer Ege Adalarında konuşulan Yunancadan bir şekilde ayrılarak *Giritlice*, *Giritçe*, *Kritiki* ya da *Kritikos* olarak tanımlanmaktadır.

Göçmenlerin, yoğunlukta olarak *Rumca* veya *Giritlice* konuşmaları, Girit'in fethinden sonra adaya yerleştirilen Türklerin, Rumlar ile yaptıkları evlilikler sonucu zamanla dillerini unutmasına ve devletin bu konuda önleyici tedbirler almamasına bağlanmıştır. Nedeni konusunda her ne kadar net bir sonuca ulaşılamasa da *Rumca*'nın zamanla Türkçe'ye üstün geldiği de açıkça görülmektedir. Gündelik hayatta Türkçe'nin kullanımı yavaş yavaş azalmış ve sadece resmi görevliler arasında aktif bir şekilde kullanımına devam edilmiştir.

Anadolu'ya geldiklerinde kısa sürede Türkçe öğrenemeyeceklerinden *Rumca* veya *Giritlice* konuşmaya devam etmişler ve bu kez de yerli halk ya da başka yerlerden göç sonucu Anadolu'ya yerleşen toplumlar tarafından kötü ithamlarla karşılaşmışlardır. Yerli halkın gözünde mübadiller, Müslüman geleneğinden ve Türk dilinden sapmışlardır. Dolayısıyla bu bakış açısına sahip yerli halk, Türkçe konuşmayan veya farklı kültürel pratikleri bulunan mübadillere karşı dışlayıcı ve ayrımcı bir söylem kullanmıştır. Bunun sonucunda da içe dönük, kapalı bir kültür yaşamışlar, evlilikleri kendi içlerinden yapmışlar ve çoğu zaman kendi aralarında komşuluk ilişkileri kurmuşlardır.

Göçmenlerin dil meselesi, hatıratlara, edebi metinlere de yansımıştır. Özde Türk ve Müslüman olmalarına rağmen *Rumca* konuştukları ve Türkçe bilmedikleri için hem görevlilerle hem de yerli halk ile iletişim kurmada çektikleri sıkıntılar, iki arada kalmışlığın yarattığı üzüntü bu metinlerde işlenmiştir. Mübadeleye tâbi tutulan birinci kuşak mübadiller de o dönemde yaşananları anlatırken dil farklılığının kendilerini için nasıl bir zorluk teşkil ettiğini derin bir üzüntüyle ifade etmişlerdir.

Yerli halk ile göçmenler arasındaki ilişkilerde başlangıçta görülen bu dışlayıcı tutum, dilin öğrenilmesi ve iletişimin güçlenmesiyle birlikte yavaş yavaş kaybolmuştur. Muhacirler, dil ve kültür bakımından buldukları coğrafyaya zamanla uyum sağlamışlardır. Bugün Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Giritli nesli, Türk diline ve kültürüne hâkim olmakla birlikte toplum içinde herhangi bir ayrılıkçı harekette de bulunmamıştır. Cumhuriyet döneminde teşkil edilen Türk Ocakları, Halkevleri ve Köy Enstitüleri'nin yürütmüş oldukları faaliyetler de Türkçe dışında dil kullanımının önlenmesi ve Türkçe'nin öğretilmesi/yaygınlaştırılması konusunda etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA., DH. MHC., Dosya No: 22, Gömlek No: 43, Lef: 1-1, 4 Teşrinisani 1315/16 Kasım 1899.

BOA., DH. MHC., Dosya No: 31, Gömlek No: 12, 8 Nisan 1315/21 Nisan 1899.

BOA., DH. MHC., Dosya No: 33, Gömlek No: 30, 14 Teşrinisani 1315/ 26 Kasım 1899.

BOA., DH. MHC., Dosya No: 45, Gömlek No: 12, Lef: 1-1, 26 Eylül 1317/9 Ekim 1901.

BOA., MV., Dosya No: 96, Gömlek No: 13, 8 Eylül 1314/20 Eylül 1898.

Kaynak Eserler, Resmi ve Süreli Yayınlar

Düstur, I. Tertip, Cilt: I, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1289, s. 652-687.

Düstur, I. Tertip, Cilt: IV, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1299, s. 859-863.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), VIII. Kitap, İstanbul 2003.

Girid Kanun-ı Esasisi, Hanya 1899.

Girit (Tarihçesi ve manzaralar), Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi, Tarihsiz.

Hüseyin Hıfzı, *Girid Vekayi*'i, İstanbul 1326.

Hüseyin Kami Hanyevi, *Girid Tarihi*, Mühendisioğlu Ohanes Matbaası, Dersaadet 1288.

İstatistik Umum Müdürlüğü, , *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlihi*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.

Kopasi, Andriya, “Girid’in Ahvâl-i Umûmiye ve Tarihiyesi”, *Mecmuâ-i Ebuzziya*, Cilt: VII-VIII, Dersaadet 1315.

“Girid”, İkdâm, Sayı: 1154, 21 Eylül 1313/3 Ekim 1897.

Köylü, Sayı: 689, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909.

Lieutenant Clarke to Captain Shaw, “Report on Sanitary Work in Candia, Crete”, The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC)*, Turkey No: 1 (1899), London: April 1899.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir 'ât-ı Hakikat*, Cilt: I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1326.

Mecmuâ-i Nizâmât-ı Girid, Cüz-i Evvel, Hanya 1310, s. 196-209.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt: 10, İçtima Senesi: 2, (5.11.1340/1924, Çarşamba).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340/1924, Perşembe).

Diğer Kaynaklar

Adison, Mazlum, *Antalya'nın Kara Günleri*, (Yay. Haz. Evren Dayar), Antalya 2013.

Adıyeke, Ayşe Nühket ve Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2007.

Adıyeke, Ayşe Nühket ve Nuri Adıyeke, “Yunan İsyanı Sırasında Girit’te İrtidad Olayları”, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 125-132.

Adıyeke, Ayşe Nühket, “Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit’te Oluşan Türk Milliyetçiliği”, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 171-186.

Adıyeke, Ayşe Nühket, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Basımevi, Ankara 2000.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, “Balkan Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Travmatik Etkisi”, *Balkan Savaşlarının 100. Yılında Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (14-15 Aralık 2012-Saraybosna)*, Ankara 2013, s. 103-125.

Ağanoğlu, Yıldırım, *Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makûs Tarihi Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

Akıncı, Buket, Ahmet Nergiz ve Ercan Gedik, “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2015, s. 58-83.

Akkayan, Taylan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.

Aksoy, Zeynep, “Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 20, 2012, s. 292-303.

Altınsay, Sabâ, *Kritimu ya da Giritim Benim*, Can Yayınları, İstanbul 2011.

Ardalı, Ferda Bozoklar, *Düşlerde Kalan Girit ya da Eleni*, Kanguru Yayınları, İstanbul 2014.

Ardalı, Ferda Bozoklar, *Sinesaf ya da Düşlerde Kalan Mübadele*, Kanguru Yayınları, Ankara 2014.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Atsız, Nihal, *Çanakkale’ye Yürüyüş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1933.

Aypak, Ayhan, “Giritli Mübadillerden Gerçek Bir Kesit”, *Uluslararası Mübadele Sempozyumu ve Mübadelenin 94. Yılı Anma Etkinlikleri (30 Ocak-01 Şubat 2017)*, *Bildiriler*, Tekirdağ 2017, s. 667-686.

- Balcıoğlu, İbrahim, *Sosyal ve Psikolojik Açıdan Göç*, Elit Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Bali, Rifat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım I, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.
- Beyoğlu, Süleyman, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000, s. 123-138.
- Biber, Tuğba Eray, "XX. Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri", *XX-XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, İstanbul 2015, s. 303-325.
- Buran, Ahmet, "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", *Türkbilgi*, 2002/4, s. 97-104.
- Chambers, Lain, *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev. İsmail Türkmen, Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995.
- Clark, Bruce, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006).
- Çağaptay, Soner, *Türkiye'de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik -Türk Kimdir?*, (Çev. Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Dağaşan, Emre ve Selçuk Aydın, "Göçün Sosyal Hayata Yansımaları: 93 Harbi Döneminde Oltu'dan Tokat'a Bir Göç Hikâyesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: II, Samsun 2017, s. 737-744.
- Dayar, Evren, "Antalya'da Girit Göçmenleri: Göç, İskân ve Siyaset", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 279, Mart 2017, s. 64-73.
- Demirel, Fatmagül, "Muhacirlerin Yazdığı Arzuhallerin Osmanlı Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: III, , Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, s. 1499-1504.
- Deniz, Muzaffer, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya Şehrinde Eğitim (1923-1950)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2009.
- Duman, Önder, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
- Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, (Der. Renée Hirschon), İstanbul 2007.
- Erdal, İbrahim, *Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, İstanbul 2006.

- Ergir, Ertuğrul Erol, Giritli Mustafa, Tükelmat A.Ş., İzmir 2000.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953.
- Erkal, Ali Ekrem, *Geleneksel Kültürüyle Türk Girit- Üçüncü Kitap: Toplum*, İzmir 2008.
- Fournarakis, Konstantinos G., *Giritli Türkler*, (Yunancadan Çev. Tanaş Çimbis), LMV Yay., İstanbul 2018.
- Gencay, Cevat, *Halk Eğitimi*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1979,.
- Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962.
- Goularas, Gökçe Bayındır, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2012, s. 129-146.
- Gökacı, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*, (Sadeleştiren: Ferhat Tamir), Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1974.
- Gökçen, Salim, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Greene, Molly, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton 200.
- Güner, Zekai, "Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*, 10-15, 2015, s. 1453-1466.
- Gürboğa, Nurşen, "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 263, (Kasım 2015), s. 36-43.
- Gürel, Şükrü S., *Tarihsel Boyutları İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi*, İstanbul 1996.
- Herzfeld, Michael, "Of Language and Land Tenure. The Transmission of Property and Information in Autonomous Crete", *Social Anthropology*, VII/3, 1999, s. 223-237.
- Hobsbawm, Eric, "Language, Culture and National Identity", *Social Research*, 63(4), 1996, s. 1065-1080.
- Hülagü, M. Metin, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, Ankara 2004, s. 321-347.
- Hülagü, M. Metin, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2001.
- Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayi'i*, İstanbul 1326.

- Hüseyin Kami Hanyevi, *Girit Tarihi*, Mühendisioğlu Ohanes Matbaası, Dersaadet 1288.
- Işın, Mithat, *Tarihte Girit ve Türkler*, Askeri Deniz Matbaası, Ankara 1945.
- İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, TTK Basımevi, Ankara 1969.
- İnan, Canan Emek “Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016, s. 10-33.
- Kaplanoğlu, Raif, *Bursa’da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, İstanbul 1999.
- Karakoç, Fulya Düvenci, “Osmanlı Sürecinde Girit Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Journal of Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları, Cem Dilçin Armağanı*, Cilt XXXIII/1, 2009, s. 191-243.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, Cilt: VIII, Ankara 2011.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Karpat, Kemal, “Önsöz”, *Türkiye’nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, (Derleyenler: M. Murat Erdoğan, Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. XXIII-XL.
- Kubilya, Çağla, “Türkiye’de Anadillere Yönelik Düzenlemeler ve Kamusal Alan: Anadil ve Resmî Dil Eşitlemesinin Kırılması”, *İletişim Araştırmaları*, 2 (2), 2005, s. 55-85.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), TTK Basımevi, Ankara 2007.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, The Modern Library, New York 2000.
- Mehmed Salâhî, *Girit Meselesi (1866-1889)*, (Önsöz ve Notlarla Birlikte Hazırlayan: Münir Aktepe), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1967.
- Menekşe, Metin *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.
- Menekşe, Metin, “Girit Göçmenlerine Ait 1905 Tarihli Bir Yevmiye Defterinde Tespit Edilen Bazı Bilgiler”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Nisan 2017)*, Cilt: I, Niğde 2017, s. 557-566.
- Menekşe, Metin, “XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası’nda Girit Muhacirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:42, Şubat 2016, s. 715-734.
- Misner, Charles, *İslam Dünyasından Hatıralar*, (Çev. Mehmet Rauf), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

- Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Öz, Mehmet ve Ferhat Berber, "Mücadele Sürecinde Yaşanan Sorunlar ve Merkezden Müdahaleye Bir Örnek: 1927 Manisa Teftişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVI/78 (Kasım 2010), s. 461-503.
- Özsarı, Mustafa, "Türk Dil Kurumu Halkevleri İlişkisi ve Halkevleri Dil Çalışmaları", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 609, Eylül 2002, s. 458-471.
- Özsoy, İskender, İki Vatan Yorgunları, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Öztürk, Adil Adnan, "Cumhuriyet Döneminde Söke'ye Yapılan Göçler (1923-1989)", *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-16 Kasım 2001/Söke)*, Aydın 2002, s. 62-77.
- Özyurt, Cevat, "Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası", *Selçuk İletişim*, 3(3), 2004, s. 155-165.
- Pashley, Robert, *Travels in Crete*, Cilt: I, (Cambridge: Printed at the Pitt Press by John W. Parker, 1958; London: John Murray Albemarle Street).
- Sadoğlu, Hüseyin, "Türkiye'nin Yakın Dönem Dil Politikaları", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, Şubat 2017, s. 57-66.
- Sadoğlu, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Sarı, Muhammed ve Ayşegül Can, "Lozan Antlaşması Gereğince Girit'ten Türkiye'ye Göçün Basına Yansyan Yönleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, (2018-Bahar), s. 29-54.
- Sarı, Muhammed, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, Ankara 2015.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, "Türkiye'de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri", *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 77-108.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit'ten Söke'ye Mücadele Öyküleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2007.
- Slousch, N., "Les Cretois en Cyrenaique", *Revue Du Monde Musulman*, VI, 1908, N°10, s. 151-153.
- Soysal, İsmail *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983.

- Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315.
- Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, Cilt: V, İstanbul 1314, s. 3852.
- Şenesen, Refiye Okuşluk, “Çukurova Bölgesi Girit Göçmenlerinin Girit’e Dair Anlatılarının Sosyal Tarihe Kaynaklık Etmesi”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 1, 2012, s. 255-266.
- Şenişik, Pınar, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler”, *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: VI, Sayı: 10, Şubat 2016, s. 83-118.
- Şenişik, Pınar, *Girit Siyaset ve İsyân (1895-1898)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu Belgeler*, Cilt: II, Ankara 1989.
- Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu-Belgeler*, Cilt: I, Ankara 1976.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt: 10, İçtima Senesi: 2, (5.11.1340/1924, Çarşamba).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340/1924, Perşembe).
- Tahmiscizâde Mehmet Macit, *Girit Hatıraları*, (Yayına Haz.: İ. Miroğlu-İ. Şahin), İstanbul 1977.
- Tancoigne, J. M., İzmir’de, Ege Adalarına ve Girit’e Seyahat, Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri (1811-1814), (Çev. Ercan Eyüboğlu), Buke Yayınları, İstanbul 2003.
- Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve bilim*, 50 (Yaz 1990), s. 49-71.
- Tekeli, İlhan, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- The Cretan Drama: The Life and Memoirs of Prince George of Greece, High Commissioner in Crete (1898-1906)*, (Edit. A. A. Pallis), New York: R. Speller. 1963.
- Toros, Aykut, *Sorunlu Bölgelerde Göç*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2008.
- Tosun, Ramazan, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002.
- Tukin, Cemal, “Girit Maddesi”, *DİA*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Tukin, Cemal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyânları-1821 Yılına Kadar Girit”, *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 34, Ankara 1945, ss. 163-206.
- Tunçay, Mete, “Azınlıklar Nüfusu”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1563-1564.
- Tunçdöken, Funda Düvenci, “Mudanya’da Girit Kültürü”, *Mudanya’nın Akdenizli Konukları*

Giritliler, (Haz. Fulya Düvenci Karakoç, Funda Düvenci Tunçdöken), Gaye Kitabevi, Bursa 2008, s. 87-188.

Uğuz, Ş., İ. Bilgen, E. E. Yerlikaya ve Y. E. Evlice, “Göç ve Göçün Ruhsal Sonuçları”, Çukurova Üniversitesi Arşiv Kaynak Tarama Dergisi, Cilt: XIII, 2004, s. 283-394.

Yalçın, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004.

Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.

Yenigül, S. B., “Göçün Kent Mekânı Üzerine Etkileri”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2005, s. 273-288.

Yıldırım, Onur, *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Öteki Yüzü*, İstanbul 2006.

Yıldız, Ahmet, “Kemalist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (Der: Ahmet İnel), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 210-234.

Yorulmaz, Ahmet, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 33.

Yorulmaz, Ahmet, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları-Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul 1997.

Yorulmaz, Ahmet, *Ulya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2010.

İnternet Erişim:

“Greek-Speaking Enclaves In Lebanon And Syria”, <http://ssl.webs.uvigo.es/actas2002/05/08.%20Roula%20Tsokalidou.pdf>, Erişim: 14.10.2016, 16:45.

Çanakkale’de Lâle Devri Yapıları

Ali Osman UYSAL*

Özet

Osmanlı sanatında Geç Klasik dönemin sonlarında, sosyo-kültürel çalkantı ve değişim sancılarının içinde doğan “Lâle Devri” üslubu mimaride de karşılığını bulmuştur. Dönemsel bakımdan, kabaca Sultan III. Ahmed’in (M.1703-1730) saltanat yıllarıyla ilişkilendirilen Lâle Devri mimarlığında; özellikle Fransa üzerinden gelen Batı etkileri de hissedilmeye başlanır. Bu dönem Osmanlıların Batı’ya açılma çabalarının somutlaştığı bir süreci tanımlar. Dönemi simgeleyen şahsiyetlerin arasında sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, İbrahim Müteferrika, nakkaş Levni, şair Seyyid Vehbi ve şair Nedim gibi yönetici ve sanatçılar ön plana çıkarlar. Başta lâle olmak üzere gül, sümbül, nergis ve diğer çiçeklere düşkünlüğün zirve yaptığı dönemde, Kağıthâne ve diğer yerlere inşa edilen saray ve köşkerin bahçeleri çok çeşitli çiçeklerle süslenmiş; aynı çiçekler mimari bezemede de yerlerini almışlardır. Daha çok başkent İstanbul’daki eserlerle tanınan Lâle devri mimarlığının taşra örnekleri –Nevşehir’deki Damat İbrahim Paşa külliyesinin dışında- pek ilgi çekmemiştir. Son zamanlarda yapılan araştırma ve yayınlar; İstanbul örnekleri kadar görkemli olmasalar da; bu dönemde taşrada inşa edilen binalarda başkentteki modanın izlenmeye çalışıldığını göstermektedir.

Aynı eğilim Çanakkale ilindeki Lâle Devri yapılarında da gözlenmektedir. Bu dönemde Çanakkale ilinde inşa edilen eserler: Lapseki-Umurbey’de Hacı Süleyman Çeşmesi (M.1718-1719), Gelibolu Telli Çeşme (M.1725-1726), ve Babakale yapılarıdır (Hırzû’l-bahr Kalesi, ulu câmi, çifte hamam ve çeşmeler). Gelibolu’daki Hançerli Çeşme bu dönemde tamir edilmiştir. Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi (M.1739), Bayramiç’teki Dede Çeşmesi (M.1739) ve Bayramiç Çarşısı Hamamı (Çifte Hamam) (H.1155/M.1742), aynı üslubun geç yansımaları olarak görülebilirler. Bu arada kronolojik ve üslup açılarından tartışılmalı olan Bayramiç Çarşısı Camii, Bozcaada Alaybey Camii, Kilitbahır-Havuzlar mevkiindeki kitabesiz çeşme ile Babakale Hanım Çeşmesi, Babakale Yukarı Çeşme, Umurbey Kadı ve Kavga çeşmeleri makaleye dahil edilmemişlerdir.

Söz konusu yapılar 2005 yılından beri yapmakta olduğumuz yüzey araştırmalarında etraflıca incelenmişlerdir. Bunlardan Umurbey Hacı Süleyman Çeşmesi’nin sadece kitabesi mevcuttur. Çeşme muhtemelen 20. yüzyıl başlarında yıkılmıştır. Gelibolu Telli Çeşme İbrahim Paşa’nın damadı Kaymak Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kaymak Mustafa Paşa’nın bu bölgedeki asıl imar faaliyeti, Baba burnu üzerinde yaptırdığı Hırzû’l-bahr Kalesi ve kurduğu kasabadır. Kale içinde hamam ve mescit de yaptıran Mustafa Paşa; sahilde ve kasaba içinde çeşmeler yaptırmış; bir ulu cami ve çifte hamam inşa ettirmiştir. Sahildeki çeşme; hazneli mimarisıyla dönemin meydan çeşmelerinin mütevazî bir temsilcisidir. Meydanın güneyindeki çeşme de aynı tarzdadır. Fakat iki cephesi, sonradan yapılan binalar tarafından kapatılmıştır. Ulu Cami, ahşap

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü, aouysal@comu.edu.tr.

direkli ve tavanlı mimarisıyla; kökeni Selçuklu devrine kadar inen bir geleneğin uzantısıdır. Fakat ahşaplar üzerinde herhangi bir boyalı bezemeye sahip değildir. Çifte hamam, halvetsiz sıcaklık düzeniyle ve graffitileriyle ilgi çeker. Kale, 18. yüzyıldaki silah ve savunma teknolojisindeki değişime uygun bir mimariyi yansıtır. Ortaçağ kaleleri gibi yüksek duvarlara sahip değildir. Belli bir noktayı savunma amacına uygun yapılmıştır. Kale ve caminin kitâbeleri şair Seyyid Vehbî tarafından yazılmıştır.

Bayramiç'teki çifte hamam da halvetsiz tiptedir. Yapının soyunmalık ve ılık kısımaları yıkılmıştır. Sıcaklık kubbelerinde sıva üzerine baskı tekniğiyle yapılmış rozetler göze çarpar. Bugün Hâdimoğlu Konağı'nda korunan mermer kitâbe bu yapıya ait olmalıdır. Söz konusu kitâbenin hamam ile ilişkisi ilk kez tarafımızdan ileri sürülmüştür. Bu yapılarda özellikle mimarî bezeme açısından dönemin sanat anlayışının izlendiği dikkati çeker: Bihassa Babakale Yalı Çeşmesi, Gelibolu Telli Çeşme, Gelibolu Hançerli Çeşme ve Bayramiç Dede Çeşmesi'nin cephelerinde mermer üzerine işlenen motif ve kompozisyonlar, Lâle devri üslubunu yansıtır. Bununla birlikte Bayramiç Dede Çeşmesi ve Bayramiç Çarşısı Hamamı ile Babakale Ahmed Ağa ve Biga Mustafa çeşmelerini Post-Lâle devri örnekleri olarak görmek gerekir.

Anahtar kelimeler: Lâle devri, Babakale, çeşme, hamam, Kaymak Mustafa Paşa

The Tulip Period Buildings in Çanakkale

Abstract

“Tulip Period” style, which was born into a time of socio-cultural turmoil and changes during the Late Classical period of the Ottoman art, has found its counterpart in architecture as well. On the architecture of the Tulip Period, which is roughly associated with Sultan Ahmed III's (1703-1730) reign, Western influence, especially from France, also begins to be observed. This period defines a process in which the Ottomans' attempt to open to the West became concrete. Among the prominent figures of the period are the executives and artists such as grand vizier Nevşehirli Damat Ibrahim Pasha, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Ibrahim Muteferrika, miniaturist Levni, and poets Seyyid Vehbi and Nedim. In this period, when the fascination with flowers such as rose, hyacinth, narcissus and especially tulip peaked, the gardens of palaces and mansions built in Kağıthane and other places were decorated with various flowers; these flowers have found a place also in architectural decoration. The provincial examples of the architecture of the Tulip Period, which is mostly known for the artifacts in the capital city of Istanbul, did not attract much attention except for the Damat Ibrahim Pasha complex in Nevşehir. Recent research and publications indicate that the fashion of the capital city was traced in the buildings in the provincial area during this period, even though they are not as splendid as the examples of Istanbul.

The same trend is also observed in the structures of the Tulip Period in Çanakkale. The buildings constructed in Çanakkale during this period are Hacı Süleyman Fountain (1718-1719) in Lapseki-Umurbey, Gelibolu Telli Fountain (1725-1726), Babakale structures (Hırzû'l-bahr Castle, Ulu Camii, double baths and fountains). The Hançerli Fountain in Gelibolu was repaired during this period. The Dede Fountain (1739) and Çarşısı Hamam (Double Bath) (1742) in Bayramiç, may also be seen as a late reflection of the same style. Moreover, the buildings controversial in terms of chronology and

style (Bayramiç Çarşı Mosque, Bozcaada Alaybey Mosque, a fountain not inscription in Kilitbahir-Havuzlar, Babakale Hanım Fountain, Babakale Yukarı Fountain, Kadi and Kavga fountains in Umurbey) are not included in the article.

These structures have been extensively examined in the surface researches we have been carrying out since 2005. Umurbey Hacı Süleyman Fountain has only an inscription. The fountain was probably destroyed in the early 20th century. Gelibolu Telli Fountain was built by Kaymak Mustafa Pasha, the son-in law of Ibrahim Pasha. Kaymak Mustafa Pasha's main reconstruction activities in this region are Hırzû'l-bahr Castle, which he built on Cape Baba, and the town he established. Mustafa Pasha who built a bath and a mosque within the castle, got fountains built on the coast and in the country beside a grand mosque and a double bath. The fountain on the beach is a modest representative of the square fountains of the period with its elaborate architecture. The fountain in the south of the square is in the same style. However, its two sides were closed by the buildings constructed later. Ulu Cami (Great Mosque), with its architecture containing wooden masts and a ceiling, is an extension of a tradition that goes back to the Seljuk period. But it does not have any painted decoration on its wood. The double bath attracts attention with its tempperoiodture pattern without private rooms and graffiti. The fortress reflects an architecture complying with the change in weapons and defense technology of the 18th century. It does not have high walls like medieval castles. It was designed to defend a certain point. The inscriptions of the fortress and the mosque were written by the poet Seyyid Vehbi.

The Çarşı Hamam (baths) in Bayramiç is also of the style without a private room. The parts of the structure for undressing and tepidity were destroyed. On the tempperoiodture domes, rosettes made with the printing technique on plaster attract the attention. The marble inscription preserved in Hadimoğlu Mansion today must belong to this structure. The relation between bath and aforementioned the inscription has been suggested by us for the first time. It is noteworthy that the artistic style of the period is followed in these buildings, especially in terms of architectural decoration. In particular, the motifs and compositions on marble on the facades of Babakale Yalı Fountain, Gelibolu Telli Fountain, Gelibolu Hançerli Fountain and Bayramiç Dede Fountain reflect the style of the Tulip Period. But, Bayramiç Dede Fountain and Bayramiç Çarşı Hamamı (bath), Babakale Ahmed Ağa Fountain and Biga Mustafa Fountain should be seen as examples of the post-tulip period.

Keywords: Tulipe period, Babakale, fountain, hamam, Kaymak Mustafa Paşa

Osmanlı tarihinde Sultan III. Ahmed (M.1703-1730)'in saltanat dönemi, günümüzde "Lâle Devri" olarak da anılır (Altınay 1973). Bu devir, genellikle İstanbul'un saraylarında ve lâle bahçelerinde zevk ve safâ âlemleriyle geçen bir barış ve sükûn dönemi olarak görülse de; aslında Prut Savaşı (M.1711) gibi önemli bir olayın yanında, Akdeniz ve imparatorluğun diğer coğrafyalarında değişik çapta mücadelelerin sürdüğü bir zaman dilimidir. Lâle Devri, Osmanlı'nın Avrupa'ya açılımının ve bir anlamda Batılılaşma çabalarının da başladığı devredir (Uysal 1988: 33-35). Bu dönemde bir yandan Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki gelişmeleri takip edilmeye çalışılırken; diğer

tarafтан ÷lke savunması için Batıya ve İran'a karşı tedbirler alınmış; özellikle, Avusturya ile 21 Temmuz 1718'de imzalanın Pasarofça Muahadesi'nin ardından birçok yerdeki kaleler tamir edilmiş ya da ÷lkenin Batı sınırındaki Niş ve Vidin'de olduğu gibi kaleler inşa edilmiştir (Uzunçarşılı 1982 (3): 144; İrepoğlu, 1999: 15).

Dönemi simgeleyen şahsiyetlerin arasında sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, İbrahim Müteferrika, nakkaş Levnî, şair Seyyid Vehbî ve şair Nedim gibi yönetici ve sanatçılar ön plana çıkarlar (Atıl 1999: 17-23). Başta lâle olmak üzere gül, sümbül, nergis ve diğer çiçeklere düşkünlüğün zirve yaptığı dönemde, Kağıthâne ve İstanbul'un diğer yerlerine inşa edilen saray ve köşkerlerin bahçeleri çok çeşitli çiçeklerle süslenmiş; aynı çiçekler, kitap sanatlarının yanı sıra mimari bezemede de yerlerini almışlardır (İrepoğlu 2014:39; Demiriz 2005: 6-7). Osmanlı sanatında Geç Klasik dönemin sonlarında, sosyo-kültürel çalkantı ve değişim sancılarının içinde doğan "Lâle Devri" üslubu mimaride de karşılığını bulmuştur. Daha çok başkent İstanbul'daki eserlerle tanınan Lâle Devri mimarlığının taşra örnekleri -Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa külliyesinin dışında- yakın zamanlara kadar pek ilgi çekmemiştir (Kuyulu 1982). Son zamanlarda yapılan araştırma ve yayınlar, İstanbul örnekleri kadar görkemli olmasalar da; bu dönemde taşrada inşa edilen binalarda başkentteki modanın izlenmeye çalışıldığını göstermektedir (Atak 2019; Atak 2018a: 413-447; Atak 2018b: 57-86; Atak 2014: 43-63; Zekiye Uysal 2020: 58-63; Zekiye Uysal 2013: 123-141).

Aynı eğilim Çanakkale ilindeki Lâle Devri yapılarında da gözlenmektedir. Bu dönemde Çanakkale ilinde inşa edilen yapılar: Lapseki-Umurbey'de Hacı Süleyman Çeşmesi (M.1718-1719), Babakale yapıları (Hırzû'l-bahr Kalesi, ulu câmi, çifte hamam ve çeşmeler 1722-1728) ile Gelibolu'da Telli Çeşme (H.1138/ M.1725-1726) ve Hançerli Çeşme (H.1139/M.1726-1727)'dir. Bunların yanında üslup olarak döneme uymakla birlikte, popüler kronolojik çerçevenin dışında kalan yapılar bulunmaktadır. Bunlar Babakale'de Ahmed Ağa Çeşmesi (H.1151/M.1738-39), Bayramiç'teki Dede Çeşmesi (H.1152/ M.1739), Biga'da Mustafa Çeşmesi (H.1152/ M.1739) ve Bayramiç Çarşı Hamamı(H.1155/ M.1742) olup; aynı üslubun geç yansımaları olarak görülebilirler.

Babakale 2002 yılından başlamak üzere yıllarca tarafımızdan inceleme konusu yapılmıştır. Diğer yapılar ise 2005 yılından beri sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında etraflıca incelenmişlerdir.¹ Yukarıda listelenen yapılar daha önce muhtelif bildiri, tez ve makalelerde yapı grubu veya tekil örnek olarak kayda geçmiş olmakla birlikte; ilk kez burada dönemsnel çerçeve içinde bir bütün olarak ve ayrıntılı biçimde ele alınmaktadırlar.

Bu arada, Ayvacık'a bağlı Gülpınar Eski Camii'nin, ahşap destek ve örtü sistemi bakımlarından Babakale Camii ile olan benzerliğinin yanında, özellikle alçı mihrabındaki

1 Bu makale, 6-8 Kasım 2019 tarihlerinde Trakya Üniversitesi'nde yapılmış olan 23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan "Çanakkale'de Lâle Devri Mimarisi" başlıklı bildiri den geliştirilmiştir. Söz konusu bildirinin sadece özeti yayınlanmıştır. Çanakkale ilinde Türk Dönemi Yüzey Araştırması Projesi 2005-2017 yılları arasında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın ruhsatıyla gerçekleştirilmiştir. Bu vesileyle bakanlığımızın ilgili birimlerine teşekkürlerimi ifade ediyorum.

bezemelerin üslûbuna dayanılarak Lâle Devri'nden kalmış olabileceği ileri sürülmüştür (Zekiye Uysal 2020:78). Ancak bunun için daha fazla destekleyici veriye ihtiyaç vardır. Bu nedenle söz konusu yapı makaleye dâhil edilmemiştir.

Çanakkale çevresinde dönemi tartışmalı kitabesiz birkaç yapı daha bulunmaktadır. Bunların başında Kilitbahir köyü yakınındaki Havuzlar mevkisindeki çeşme gelir. Havuzlar'daki bu çeşme; mermer malzemesi, tek cepheli düzeni ve istiridye kavsaralı sivri kemerli nişi ile hemen akla Lâle Devri örneklerini getirir (Çaylak Türker 2002: 172; Uysal 2020: 452). Fakat Lâle Devri'nde özellikle İstanbul'da çok sayıda örneklerini gördüğümüz benzer çeşmelerde, kavsaradaki istiridye nişleri, daha çok ince ve yuvarlak silmeyle oluşturulmuş dilimlere sahiptirler ve bunlar birer yuvarlak kemerle sınırlanırlar (İstanbul Çeşmeleri,C.1, 2006: 88, 185, 202; C.2, 2006: 22 71, 57, 126). Buna karşılık, Havuzlar'daki çeşmede istiridye kompozisyonunu oluşturan dilimler keskin yivlere sahiptir. Çeşmede kavsarayı sınırlayan kemerin, İstanbul örneklerinden farklı olarak sivri biçime sahip olması dönemsel açıdan tereddüte yol açmaktadır. Bu yüzden, yeni bilgi ve bulgulara ulaşıldıktan sonra yeniden değerlendirmek kaydıyla, yapıyı şimdilik makaleye dahil etmedik. Babakale'deki Hanım (Düriye Hanım) Çeşmesi² (Türker 1988: 141; Eren 1990: 130) ile Yukarı Çeşme de, üslûp özellikleri ile 18. yüzyıla verilmekle (Çaylak 1997: 73; Uysal 2008: 128) birlikte; bu yapıların 18. yüzyılın hangi yarısında yaptırıldıklarını kestirmek güçtür. Aynı şekilde Umurbey beldesindeki Kadı ve Kavga çeşmelerinin de dönemleri tartışmaya açıktır. Bu nedenle söz konusu çeşmeler de konu dışında bırakılmışlardır (Uysal 2012: 57-60).

Bunların dışında, arşiv kayıtları Bayramiç Çarşısı Camii ile Bozcaada Alaybey Camii'nin de Lâle Devri'yle ilişkilendirilebileceğini göstermektedir. Arşiv belgelerine göre her iki yapı, M.1737 tarihli Biga depreminde harap olan mescitlerin yerine Hâdimzâde Ahmed Ağa tarafından müceddeden (yeniden) inşa ettirilmişlerdir. Bu yenilemelerin M.1739 yılı civarında yapılmış olmaları muhtemeldir. Ahmed Ağa, yenilemelerin ardından M.1742 tarihinde Bayramiç Çarşısı Camii için, M.1749 yılında ise Bozcaada Alaybey Camii için birer vakıf kurmuştur (Arslanboğa 2020: 92-101). Yapıların 19. yüzyılda yenilendikleri ve ardından birkaç kez daha onarıldıkları bilinmektedir (Yavaş 2010: 674-675; Arslanboğa 2020: 92-102). Bu yenilemeler ve onarımların ardından yapıların 18. yüzyılın ilk yarısına ait özelliklerini ne ölçüde koruduklarını tespit etmek çok güçtür. Günümüzde geçirdiği bir onarım sırasında, Alaybey Camii'nin 19. yüzyıl üslûbundaki minaresinin Klâsik üslûba uygun biçimde yenilendiği dikkate alınır; bu yapıların zaman içinde ne denli değişime uğramış olabilecekleri daha iyi anlaşılır. Bu nedenle, daha tatmin edici belge ve bulgularla karşılaşıncaya kadar adı geçen yapılar da konu dışında tutulmuşlardır.

1-Lapseki-Umurbey'de Hacı Süleyman Çeşmesi:

Yüzey araştırması sırasında Umurbey'de altı adet tarihî çeşme tespit etmiştik. Bunlardan üçünün yapıları ortadan kalkmış olup sadece kitâbeleri mevcuttu. Çeşmeler

2 Bu çeşme Ayşe Çaylak'ın tezinde Çingene Üstü Çeşmesi adıyla yer almaktadır (Çaylak 1997:74).

muhtemelen 20. yüzyıl başlarında yıkılmıştır (Uysal 2013a: 30). Söz konusu kitâbeler, Dernek Sokağı'nda harap bir çeşmenin üzerine yan yana dizilmişlerdir (Res.1). Bu kitâbelerden ortadaki Lâle Devri'ne aittir.

Kitâbe 25,5x35 cm boyutlarında beyaz mermer üzerine küçük ve sıkışık harflerle altı satır olarak kabartılmıştır (Res.2). Nesih hat ile işlenmiş olan Türkçe kitâbenin metni şöyledir:

*Bârek Allah çeşme-sâr oldu akub güyâ ferâsetli olub teşrîfine çok Müslimân eli
Ânı ihdâs eyledi bir merd-i mümtâz bî-riyâ ile, dâreynin bâlâsında yâ Hüd (â) vir necât
Ve kul yâ Rabbî hatalardan ânı mahfûz, idüb her gezinde adl-i takvâ ile vir âna sebât
Cümle ehl-i hayrın ömrü su gibi olsun uzun, kimsenin kalbine ber-güzârise aslâ nihân
Dil döker târih için gör böyle feryâd eyleyüb, dinle bu sözüüm iç de ki “budur âb-ı hayât”
Târih-i Çeşme-i Süleyman Ağa sene 1131*

Yer yer imlâ hataları içeren kitâbede; çeşmeyi yaptıran hayır sahibi için dua ve niyaz ibarelerinden sonra ebced satırı ve en sonda tarih ve çeşmenin adı verilmektedir. Buna göre çeşme Süleyman Ağa isimli bir kişi tarafından H.1131 /M.1718-1719 tarihinde inşa ettirilmiştir (Uysal 2013b: 143-144).

2-Babakale ve Yapıları:

Çanakkale çevresinde Lâle Devri'ni simgeleyen yapıların başında Kaymak Mustafa Paşa'nın yaptırdığı eserler gelir (Uysal 2008: 119). Sultan III. Ahmed (M.1703-1730) zamanının önemli simalarından birisi olan Kaymak Mustafa Paşa; devrin ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kızıyla evlenmiş, peşinden önce vezirlik rütbesiyle nişancılığa (M.1718), ardından M. 1721 yılı başlarında kaptan-ı deryalık makamına getirilmiştir (Aktepe 1968: 32). İstanbul'daki Patrona Halil ayaklanması (M.1730) sırasında kayın pederi Damat İbrahim Paşa ve kethüda Mehmed Paşa ile birlikte âsiler tarafından katledilen Kaymak Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Parmakkapı semtindeki medrese haziresine defnedilmişti (Aktepe 1968: 34; Aktepe 1969: 15).

Nişancılık ve kaptan-ı deryalık gibi önemli makamlara getirilmiş olmasına rağmen, bu görevler için bile İstanbul dışına çıkmadığı sanılan Kaymak Mustafa Paşa'nın dört adet vakfiyesi biliniyor. Bunlardan 19 Muharrem 1134/ 9 Kasım 1721 tarihli olanı; İstanbul ve Edirne'deki bazı câmi ve tekkelerdeki görevliler ve fukaraya tahsis edilmiştir. İkinci vakfiye Evâsıt-ı Cumâde'l-ülâ 1136/ Şubat 1724 tarihli olup; İstanbul'daki konak ve yalısına aittir. Evâsıt-ı Cumâde'l-ülâ 1140/ Aralık 1727 tarihini taşıyan üçüncü vakfiye; İstanbul ve diğer yerlerdeki vakıf malları içermektedir. Yanlış olarak 23 Cumâde'l-ülâ 1140/ 6 Ocak 1728 tarihi düşülen son vakfiyesi, onun ölümünden sonra tamamlanmıştır (Aktepe 1968: 34-36; Aktepe 1969: 15-35). Bu son vakfiye Babakale'yi içine aldığından

makalede yararlandığımız arşiv belgelerinin başında gelmektedir.

Patrona Halil ayaklanması sırasında hazin bir şekilde katledilen Kaymak Mustafa Paşa'nın vakfiyeleri ve arkeolojik kalıntılar; onun muhtelif yerlerde eserler inşa ettirdiğini göstermektedir. Bunların çoğu İstanbul'da bulunmakla birlikte; Midilli ve Sakız adaları ile Babakale, İzmir ve Denizli yörelerinde de vakıfları yer almaktadır. Denizli ilinde, Çal-Bekilli yolu üzerindeki Kayı Pazarı'nda yaptırdığı külliyyeden geriye pek bir şey kalmamıştır. Şimdi metrük bir alan görünümündeki Kayı Pazarı mevkiinde, 1989 yılında yaptığımız araştırma sırasında sadece Mustafa Paşa Câmii'nin minaresi görülebilmekteydi. Bunların yanında vakfiyelerde zikredilmeyen eserleri de vardır. Örneğin Gelibolu'daki Telli Çeşme (M.1725), paşanın vakıf kayıtlarına geçmeyen eserlerinden birisidir (Uysal 2008: 118).

Kendisi Gelibolu'da da bir çeşme yaptırmış olmakla birlikte, onun bu bölgedeki asıl imar faaliyeti; Anadolu'nun batısında Biga yarımadasının güneybatı ucundaki Baba Burnu üzerinde yaptırdığı Hırzû'l-bahr Kalesi ve kurduğu kasabadır (Res.3,4). Zamanla Babakale adıyla anılmaya başlanan kasaba; Osmanlı şehirciliği ve kale yerleşimleri açısından önemlidir (Uysal 2008: 115-150; Uysal 2013a:34-40).

Babakale'nin kurulduğu mevkinin antik Lekton olduğu yolunda görüşler vardır. Aynı şekilde antik Hamaksitos'un da Babakale köyünde olduğu ileri sürülmüştür. Fakat Babakale'de herhangi bir antik yerleşim izine ya da arkeolojik kalıntıya rastlanılmamıştır (Akalm 1997: 9). John Manuel Cook da, Baba Burnu'nda antik bir yerleşim olabileceği kanısında değildir (Cook 1973: 228). Baba Burnu hakkında Osmanlı kaynaklarındaki ilk bilgiler 16.yüzyıldan *Kitab-ı Bahriye*'de dikkati çeker. Pîrî Reis, kitabında bu mevkiyi şöyle anlatır: “...Evvelâ Emek Yemez Burnundan beyân idelim. Dolaşub tâ İncür limanına varınca ândan Mardelic Kal'asına varınca derbeyân-ı Anadolu cânibinde Emek Yemez Baba. Mezkûr Emek Yemez Baba bir yumru burun içinde yatur bir velîdir. Mezkûr velî koyun güderken yetişmedür dirler. Ol velî hürmetine şimdikihalde her kim gemi ile ol burunun önünden geçerlerse elinden bir mikdâr peksimâd çıkarub denize dökerler. Ol peksimâdı mart(ı) kuşları üşelerirler. İmdî işbu zikr olan Emek Yemez Burunu bir dağdan geliüb inmiş bir yumru kütük burundur. Mezkûr Babanın namâzgâhı ol burunun üzerinde imiş. Ol sebebden şimdiki hâlde bir kabir alâmeti eylemişlerdir. İmdî bu zikr olan burunun Yılduz tarafları sarb yerlerdir ki yatık yerler değildir. Tâ dört mîl mikdâr Yılduz tarafına gelmeyince demir yeri bulmaz. Mezkûr yerde Ak Liman dirler bir burun ardı var. Poryazlu günlerde mezkûr burunun kible tarafında küçük gemicikler yatur. Büyük gemiler Poryaza karşı denizde yaturlar....” (Pîrî Reis 2002 :139-140)

Pîrî Reis'in bahsettiği Emek (Ekmek) Yemez Baba; ulu caminin kuzey cephedeki kitâbesinde adı geçen Lâtif Baba ile aynı kişi olmalıdır. Anadolu Vilâyeti'ne ait bir tahrir defterinde (H.937/M.1530) Tuzla kazası dahilinde Emek Yemez Zaviyesi kaydıyla karşılaşırız (166 no.lu defter 1995: 170). Ekmek Yemez Sultan Zaviyesi adı altında yapı hakkında başka belgeler de mevcuttur (Faroqhi 1981: 136-138). Bugün kalenin eteğindeki mezarlık içinde yer alan basit türbenin, Lâtif Baba'nın mezarı üstüne

kurulduğu kabul edilmektedir (Eren 1990: 130). Pîrî Reis'in verdiği bilgiler ve arşiv kayıtları, 16. yüzyılda burada zaviye veya namazgâhın dışında henüz bir iskanın mevcut olmadığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Bu durumun 17. yüzyıl boyunca devam ettiği kanısındayız (Uysal 2008: 119). Fakat söz konusu yapıların Lâle Devri'ne kadar ayakta kalamadıkları aşağıdaki tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır.

III. Ahmed devri kaynaklarından Çelebizâde Tarihi'nde “Âğâz-ı binâ-yı vâlâ der-Bababurnu be-himmet-i Kapudan-ı Deryâ Vezîr Mustafa Paşa” başlığı altında verilen bilgiler; hem Babakale'nin kurulduğu yerin topoğrafik durumunu, hem de inşa gerekçesi ve sürecini gözler önüne sermektedir:

“Sâhil-i Bahr-i Sefîd'de Bababurnu dinmekle şöhret-şi'âr olan mahall-i hâil bir mîl mikdârı kenardan derûn-ı deryaya keşide vü dâhil ve etrâf ü eknâfi âbâdânî ve imaretten hâlî, heman bir kuru sâhil olduğundan iki tarafı dahi korsan eşkiyâsı gümrâhlarına kemîn-gâh ve eyyâm-ı cûş-ı deryâ ve hengâm-ı hurûş-ı bâd-ı sermâda cây-ı penâh olup, ale'l-istimrâr etrâfında der-kemîn ve iyâb ü zihâb iden sefâyin-i müslimîne îsâl-i mazarrat ve ümmet-i Muhammed'in kendülerini esîr ve mâl ve eşyâlarını nehb ü gâret itmeğe fırsat-bîn olmalarıyla, bu husûsun def' ü ref'i ile ebnâ-yı sebilin emn ü râhat ile mürur u ubûrlarının çaresine takayyüd ü himmet cümle-i mühimmât-ı dîn ü devletden bir hâlet iken, ber-fehvâ-yı .....bu husûsun çaresine henüz vükelâ-yı devletten birisi nâil ve vakt-i mukadderi dâhil olmayup, inde't-tahkîk bu hayr-ı azîm ve eser-i cesîm dîvânhâne-i ezelde Dâmâd-ı Âsaf-ı merâm-ı bahşâ ve sinîn-i adîdeden berü deryâ kapudanı olan Vezîr-i mükerrem Mustafa Paşa hazretlerinin nâm-ı nâmîsine terkim olunmağla, ...kendü mallarıyla mahall-i merkumda hısn-ı hasin binâ vü inşâsını murâdı, sadrîa'zam-ı vâlâ-himem hazretleri vesâtatlarıyla pâye-i serîr-i sa'adet-mâsir-i cihân-dârîye arz-ı niyyet-i fuâd buyurdıklarında, izn-i hümâyûn inâyet ve İne Serdârı Ahmed Ağa emr-i binaya mübâşeret ve her ne kadar amele iktizâ iderse Midilli'de işledikleri minvâl üzere gelüp kal'a-i mezbûrede işlemeleri ve İne ve Edremid ve Tuzla ahâlîleri dahi Behram ve Eski İstanbulluk taşlarını yalıtıya nakl ve su yollarını tathîre ve kal'anın hizmetlerinde bulunup kireç dahi Midilli'de fûrûht olduğu üzere akçesiyle getirilüp teslim için Midilli ve Bozcaada ve Edremid ve sâir iskelelerin kayıkları Behram ve Eski İstanbulluk'un taşlarını ücretleriyle kal'a-i mezbûreye nakl itmeleriçün kâdîları ve Midilli nâzırı ve yeniçeri serdârlarına ve kerasteyi dahi bahasıyla teslim itmek üzere Edremid kâdîsına ve serdarına hitâben fermânlar ve ihsanıyla i'ânet buyurulmağla, vezir-i müşârûn-ileyh taraflarından tedârük-i levâzım-ı mühimmâta bezl-i mâl-ı bî-kıyâs ve şehri-i mezbûrun dokuzuncu pençşenbih günü hafr-ı esâs ve âğâz-ı binâ-i felek-nümâs kılındı.” (Çelebizâde İsmail Âsım Efendi 2013: 1544-1545)

Çelebizâde'nin yukarıdaki kaydına göre; bulunduğu yer ve çevresinde hiçbir yapı

bulunmayan ve kuru bir sahilden ibaret olan Bababurnu; eşkıyaların uğrak yeri ve yatağı olup; söz konusu eşkıyalar civardaki Müslüman ahaliyi esir ederek eşya ve mallarına el koymaktaydılar.

Bu durumun tahkiki sonunda, Kapudan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'nın adı geçen yere büyük hayır eserleri yapma talebi sadrazam vasıtasıyla sultana iletilmiş, III. Ahmed'in izniyle inşaat işlerini yürütme görevi İne (Ezine) serdarı Ahmed Ağa'ya verilmiştir. Bu bağlamda işçi ihtiyacının Midilli'den karşılanması, Behramkale ve Eski İstanbulluk'tan taş getirilmesi için Ezine, Edremid ve Tuzla ahalisinin görevlendirilmeleri, su yolları ve kale inşasında kullanılacak kirecin Midilli'den; Midilli, Bozcaada ve Edremid ve sair iskelerdeki kayıklar vasıtasıyla getirilmesi, hem kireç nakli hem de Behramkale ve Eski İstanbulluk'tan taş nakillerinin ücret karşılığında yapılmaları hususları için Edremid kadısı ve serdarı ile diğer ilgili kadınlara fermanlar gönderilmiş; inşaatın temeli ise H. 9 Şevval 1133 / M. 3 Ağustos 1721 günü atılmıştır.

Babakale günümüzde küçük bir köy statüsündedir. Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra tamamlanmış olan son vakfiyesi ve köydeki yapıların kitâbeleri, paşanın burayı nasıl imar ettiğini gözler önüne sermektedir. Bunlara göre, sakıncalı harap bir alan olan bu yer, Frenk korsanları için güvenilir bir sığınak ve pusu yatağı olarak çapulculukta kullanılıyordu. Yöre halkı bu korsanlardan çok mustarib idi. Kaptan-ı derya makamında bulunan Mustafa Paşa, bu zarar verici duruma vâkıf olunca, hemen işe koyulup surlar çektirmiş ve kalenin etrafını iskân etmişti. Görüldüğü gibi söz konusu vakfiye ile Çelebizâde tarihindeki bilgiler birbirini tamamlamaktadır.

Kaymak Mustafa Paşa'nın, 23 Cumâde'l-ülâ 1140/ 6 Ocak 1728 tarihini taşımakla birlikte ölümünden sonra tamamlandığı anlaşılan bu son vakfiyesinde: "...*taraf-ı Saltanat-ı Aliyye'den temlik olunan mukataasını ve merhûm-ı mezbûrun hayatında Bahr-i Sefid Baba Burnu nâm mahâlde hasbeten lillah-ı taalâ Hırzû'l-bahr nam kal'a derûnunda ve birûnunda bina eylediği ma'lûmü'l-hudud ve'l-aded hamam ve dekâkin ve limanında bina eylediği ebniyye-i memlûke ve anda vâki yine taraf-ı Saltanat-ı Aliyye'den kendüye temlik-i sahih ile temlik olunan ma'lûmü'l-hudud ve'l-kita mülk arazi ve bostan ve bahçesini merhûm-ı mezbûr Kapdan Paşa hâl-i hayatında ve kemâl-i akl ü sıhhatinde cümle tevâbi'i ve levâhik ve kaffe-i hukuk ve merafıklarile...*" vakfettiği kaydedilmiştir (Aktepe 1969: 32). Vakfiyenin diğer satırlarında kale derûnunda (içinde) ve birûnunda (dışında) bina ettirdiği câmilerde görevli hatip, imam, müezzin ve kapıcılar ile; kalede görev yapacak dizdar, kethuda, topçubaşı, topçu kethudası, kâtip, topçular çavuşu, sermehter ve iki nefer adamları, kale kapıcısı, bölük başı ve 9 neferat gibi askerî personele, su yolcularına ve kale tamiratına tahsisat ayrıldığı tespit edilmektedir (Kunter 1956: 3). Vakfiyeyi ilginç kılan husus, alışılmışın dışında kalede devlet hizmetinde görevli personele vakıf gelirinin bir kısmının tahsis edilmiş olmasıdır (Aktepe 1969: 28; Uysal 2008: 119-120).

Vakfiye metni, Mustafa Paşa'nın kalenin içinde hamam ve mescit; dışında hamam, câmi, dükkânlar ve evler (Kunter 1956: 3) ile limanda binalar yaptırdığını ortaya

koymaktadır. Bu veriler ışığında köydeki tarihî anıtlara göz atacak olursak; bugün için Babakale’de kalenin dışında, bir câmî, hamam ve beş adet çeşme tespit edilebilmektedir. Köyün tarihî dokusunu oluşturan çarşı ve evlerden geriye bir şey kalmamış gibidir. Sadece, hamamın yakınındaki bir konağın Mustafa Paşa devrinden kaldığı rivayet edilmektedir. Köydeki çeşmelerden ikisi Mustafa Paşa’nın hayratıdır. Diğer üç çeşme başka bânilere aittir (Uysal 2008: 120).

2.1-Hırzû'l-bahr Kalesi:

Baba Burnu’nun üzerine kurulmuş olup, 3508 m²’lik bir alana yayılan kale; kuzeybatı- güneydoğu istikametinde uzanan dikdörtgen planlı bir binadır (Şek.1) (Res.5). Dört köşesinden birer kuleyle desteklenen yapının kuzeydoğu cephesinin ortasında kapısı yer alır. Bunun dışında, limana bakan güneydoğu cephede, hemen kule dibinde küçük boyutlu bir “uğrun kapı” bulunmaktadır. Köşelerdeki kuleler, kenar uzunlukları simetrik olmayan beş cepheli bir biçimleniş gösterirler. Kaba yonu ve yer yer kesme taş malzeme kullanılarak yığma duvar tekniğinde yükseltelen surlar mazgallarla sona ermektedir (Uysal 2008: 120).

Kuzeydoğu cephedeki kale kapısı, sivri kemerli olup; köşelerdeki sütunceleriyle, daha çok camî, medrese, han gibi yapılarda görmeye alıştığımız bir taçkapı havası yansıtır (Res.6). Taçkapının üste kenarını sınırlayan saçak kornişi, aralarında küçük kaş kemerler meydan getirecek biçimde yerleştirilmiş taş konsollardan oluşmaktadır. Kapının kemer kavsarasının ortasında inşa kitâbesi bulunmaktadır. Bunun altındaki asıl kapı açıklığı hafifçe basık kemer biçimindedir. Kapının gerisindeki giriş bölümü; kale içine doğru bir kütle hâlinde taşıntı yapar. Hol biçiminde düzenlenen giriş ünitesinin duvarlarındaki derin nişler muhafızlar için düşünülmüş olmalıdır. Üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Sola (güneydoğu) doğru dirsek yapan hol, geniş ve yüksek yuvarlak kemerle kale içine açılır. Kemerin kilit taşı üzerine alem kabartması yapılmıştır. Güney köşedeki kuleye doğru yükselen düz zeminli rampa, seğirdime ulaşmayı sağlamaktadır (Res.7). Kulelerin mazgalları, buraya yerleştirilecek toplar düşünülerek dışa doğru genişleyen bir açıyla yapılmışlardır.

Bugün kalenin içinde, vakfiyede kaydedilen câmî (aslında mescit) ve hamam ayakta değildir. 2002’deki incelememiz sırasında, restorasyon öncesinde yapılan sondajlarda bazı yapı temellerinin açığa çıkarıldığını görmüştük. 2001 yılında yapılmış olması gereken bu sondajlardan sonra 2009 yılında Çanakale Müzesi burada bir kurtarma kazısı gerçekleştirmiştir. Müzenin kazısı sırasında daha düzenli bir biçimde kale içindeki yapıların temelleri tespit edilmiştir. Kale içinde, hemen giriş holünün önünde, surun kuzeydoğu duvarına bitişik olan kalıntılar çeşmeye aittir. Çeşme, harap olmakla birlikte, biçimsel açıdan fikir verebilecek durumdadır (Res.8). Arkasında haznesi bulunan tek cepheli çeşme sivri kemerli küçük bir nişe sahiptir. Cephesi taş malzemeyle yapılırken; arkasındaki su haznesinin örtüsünde tuğla kullanılmıştır. Bitişigine, tuğla malzemeyle ikinci bir çeşme nişi eklenmiştir. Bunların güneyinde sura bitişik temellerin hamamla ilgili olması muhtemeldir. Çünkü çeşmelerin konumu dikkate alındığında, her iki su

kuruluşunun yan yana yapılması, özellikle su sistemi açısından daha uygundur. Hamamın batısındaki temel in ise kale mescidine (kale camii) ait olduğunu tahmin ediyoruz. Caminin minaresi, Çimenlik (Kal'a-i Sultâniye) Kalesi mescit minaresini hatırlatır biçimde sur üzerine kondurulmuştur (Res.9). Minareden geriye sadece taş kaide ve tuğla pabuç kalıntısı kalmıştır. Kaleyi tasvir eden bazı gravürlerde (Sevim 1998: 155) dikkati çeken minarenin silindirik gövdeli ve tek şerefeli olduğu anlaşılmaktadır (Uysal 2008: 121) (Bkz.;Res.4).

Kale kapısı üzerindeki mermer inşa kitâbesi iki sütuna yedişer satır düzeninde yazılmış ondört satırdan oluşmaktadır (Res.10). Kitâbenin boyutu, kavsaradaki kitâbe yuvasından küçüktür. Sanki sonradan buraya konulmuş izlenimi bırakmaktadır. Osmanlı Türkçesiyle yazılmış sülüs hatlı kitâbe şöyledir:

Bu mahal cây-ı harâbe mevzi'-i mahsûr idi
Mekmen-i korsân idi mevây-ı efrenc emîn
Bu havâliye sülûk iden muhanned emîn
Esr ü gâret-i itimad idi daimâ âdây-ı dîn
A'saf-ı mukaddem Kapudan Mustafa Paşa ki Hak
Zât-ı pâki eyledi her hayr ve ihsâna karîn
Vâkıf olunca bu ahvâl (e) mazarrat göstere (n)
Def'aten dâmân-ı cehdî dermiyân itdi hemîn
Yapdı hamam ve cevâmi' itdi icrâ-i çeşmeler
Çekdi mestûr etrâfa iskân itdi vâfir-i müsellâhîn
Olmayub bir levh târihine müsa'id leyl-i vakt
İtdi Vehbî bin yüz elli beş ta'yin senin
Mustafa Paşa binâsı oldu bu sûr-ı hasîn
İde Hırzû'l-bahri Yezdân keyd-i düşmenden emîn
Sene 1135 *Sene 1141*

Kitâbe, kalenin inşa gerekçesini, içindeki yapıları ve inşa tarihini ortaya koymaktadır. Buna göre, sakıncalı harap bir alan olan bu yer, Frenk korsanları için güvenilir bir pusu yatağıydı. Buraya gelen hâin din düşmanları için en iyi çapul ve esir alma mevkiydi. Kapudan Mustafa Paşa, bu zarar verici duruma vâkıf olunca, hemen işe koyulup surlar çektirmiş; hamam, câmi ve çeşmeler yaptırarak etrafı iskân etmiştir (Uysal 2008: 121).

Metinde kitâbenin, Lâle Devri'nin Sûrnâme yazarı şâir Seyyid Vehbî'nin (öl.1736)

kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Seyyid Vehbî, hem yazıyla, hem de ebced usûlüyle kalenin inşa tarihini düşmüştür. Onikinci satırda Vehbî'nin kale için "1155" tarihini tayin ettiği yazılıdır. M.1742-1743 yılına tekâbül eden bu tarihin, kalenin yapıldığı zamanı göstermesi imkânsızdır. Çünkü, bu durumda kitâbe, Vehbî'nin ölümünden (M.1736) sonraya rastlamaktadır ki; metinde şairin adı geçtiğine göre, böyle bir çelişki düşünülemez. Buna karşılık, söz konusu satırı izleyen "*Mustafa Paşa binâsı oldu bu sûr-ı hasîn*" ibâresinin harf değerleri toplamı "1139" sayısını vermektedir. Kitâbe metninin altındaki kartuşlardan sağ alttakinde "sene 1135" tespit edilirken; sol altta "sene 1141" tarihi vardır. Fakat Ç. Türker, bunlardan birisini H.1139 biçiminde okumuştur (Türker 1988: 140). Bu tarih, bizim ebced hesabıyla bulduğumuza uygun gibi görünse de; aslında söz konusu ebced hesabı eksiktir. Metinde; 1139 sayısını, alttaki 1135 veya 1141 tarihleriyle aynı hâle getirecek ip uçları aranmalıdır. Öyle sanıyoruz ki; metinde yazıyla verilen "1155" de ayrı bir ebced oyunun parçasıdır. H.1135 veya H.1141 bulabilmek için "1155"den düşülecek uygun sayı değerinde bir kelime ya da bir sembolün aranması gerekiyor. Lâkin, biz bu sırrı çözemedik. Diğer taraftan kitâbenin, mevcut kitâbe yuvasına nazaran küçüklüğü, yukarıda da vurguladığımız gibi, buraya sonradan konulduğu hissini uyandırıyor. Belki özgün kitâbe tahrip olduğundan, metin yeni bir taşta kopyalanmıştır. Şayet böyle ise; söz konusu iş sırasında özgün metindeki bazı ifadeler eksik ya da hatalı kopyalanmış olabilir ki; bu durum doğal olarak ebced satırlarının sayı değerlerini etkiler. Bu bilinmeyişi bir kenara bırakırsak; H.1135/ M.1722-1723 ve H.1141/M.1728-1729 tarihleri, Mustafa Paşa'nın kaptan-ı deryalık dönemine uygun düşüyor. Ayrıca vakfiyede, söz konusu binaları sağken yaptırdığı kaydedildiği için, bir gerçeğin de ifadesi oluyor. Buna göre kalenin inşasına H.1135/M.1722-23'de başlanılmış ve H.1141/ M.1728-29'da tamamlanmıştır. Bunlar, aynı zamanda kale içindeki câmî, hamam ve çeşmeler ile muhafızlara ait diğer binaların da inşa tarihleri olarak kabul edilmelidir. Bu arada Çelebizâde Tarihi'nde Baba Burnu'nundaki imar faaliyetinin temel atma tarihi olarak kaydedilen 9 Şevval 1133 / 3 Ağustos 1721, sembolik bir başlangıcı simgelemiş olabilir (Çelebizâde Âsım Efendi 2013: 1544). Son bir bilgi olarak kalenin adındaki "hırz" kelimesi, Arapça'da "sığınak, nazara karşı muska" anlamlarını taşımaktadır. Kalenin konumu göz önüne alındığında; Hırzû'l-bahr (Deniz Sığınağı veya Deniz Muskası) isminin yapıya çok uygun düştüğü söylenebilir (Uysal 2008:122).

2.2-Babakale Câmîi (Ulu Cami):

Köy meydanının güneydoğusunda kalan yapı, boyutu ve içindeki minberiyle ulu cami karakterindedir. Kuzeyindeki avlusunun ortasında bir şadırvanı vardır. Ahşap tavan üzerine kırma çatılı eserin kuzeyinde bir son cemaat yeri olup, tek minarelidir (Res.11). Avlu hariç olmak üzere 24,85x18,72 m boyutlarındadır (Zekiye Uysal 2014: 1112) (Şek.2).

Yapı zaman içerisinde çeşitli onarımlar gördükten sonra; Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2006-2008 yılları arasında bir kez daha restore edilmiştir (Zekiye Uysal 2014: 1112; Zekiye Uysal 2020: 58). Bu restorasyondan önceye ait fotoğraflar, caminin 19. yüzyılda Batı etkili üslûbu yansıtacak biçimde onarıldığını, bu sırada mihrabın elden

geçirildiğini, minarenin özellikle şerefesinden itibaren Barok tarzda yenilendiğini göstermektedir. Buna ilaveten 20. yüzyılda özellikle harimdeki ahşap direkler, korkuluklar, tavan ve minberin yan aynalıklarının çirkin bir tarzda boyandıkları anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2006-2008 yıllarını kapsayan restorasyonu sırasında minare gövdeden itibaren yenilenmiş; yapının ahşap aksamı üzerindeki çirkin boyalar kaldırılmış ve ahşap destekler ve tavanın kiriş ve kaplamalarından yıprananlar aslına uygun biçimde yenilenmişlerdir. Bu restorasyonda mihrap da Klâsik üslûba uygun biçimde yenilenmiştir.

Caminin kuzey tarafındaki ön avlu üç yönden harpuştalı duvarla çevrelenmiştir. Avluya doğu ve batı cephelerindeki yuvarlak kemerli birer kapıdan geçilir (Res.12). Ortasındaki şadırvan ve kuzeybatı kanadını kaplayan tuvalet mekanı 2006-2008 restorasyonu esnasında elden geçirilmiştir (Res.13). Yapının cepheleri; alttakiler düşey dikdörtgen çerçevesi, üsttekiler yuvarlak kemerli olmak üzere iki sıra pencereyle hareketlendirilmiştir. Batı cephenin kuzey tarafında, yuvarlak kemer alınlıklı kapı yer alır (Res.14,15). harimin kuzeybatı köşesine bitişik olup, üst kısımlarının 19. yüzyılda yenilendiğini düşündüğümüz minare silindirik gövde üzerine Barok tarzda şerefe ve külahı sahip iken son restorasyonda çokgen gövdeli hâle getirilmiştir (Res.16,17). Minarenin kaidesi kare planlı olarak başlar. Subasman seviyesinden itibaren köşeler pahlanarak sekizgene dönüşür. Buna uygun biçimde kaidenin üst tarafında her bir cepheye sivri kemerli birer niş açılmıştır. Pabuç eskiden yukarıya doğru daralan sekizgen prizma biçimindeyken, son onarımda armudî şekle sokulmuştur. Aslında silindirik formdaki gövde de, bu onarım sırasında çokgen biçime bürünmüştür. Eski resimlerinde basit silmeli şerefe kornişi, metal korkuluk ve armudî külah görülürken; son onarım sırasında bunlar da değişikliğe uğramıştır (Zekiye Uysal 2014: 1113). Caminin kuzey cephesini kaplayan; ahşap direkler üzerine düz ahşap tavanlı son cemaat yerinin gerisinde, kuzey cephenin ortasına yerleştirilmiş sivri kemerli, basit taçkapının iki yanında birer mihrabiye ve dikdörtgen pencere bulunmaktadır (Uysal 2008: 122-123) (Res.18).

Harimde yan cephelere yaklaştırılmış konumda iki sıra ahşap direk, düz ahşap tavanı taşımaktadır. İçerdeki destek ve örtü sistemi, sadece çirkin boyalardan arındırılmak sûretiyle mevcut hâline uygun biçimde restore edilmişlerdir Dört köşeli olan direklerin üst tarafında köşeler pahlanmıştır. Pahlı kenarlar, kirişlere yakın bir seviyede mukarnaslı kornişlerle sona ererler. Kuzey tarafta, yine ahşap direkler üzerinde yükselen kadınlar mahfili yer alır. Mahfil bir (U) oluşturacak biçimde iki yandan kıbleye doğru uzatılmıştır (Res.19). Mahfil taşıyan direkler ile mahfil zeminin bağlantı yerlerinde ahşap konsollar kullanılmıştır. Düz tavanın ortasından aşağı doğru sarkan mukarnaslı tavan göbeği göz alıcı bir işçiliğe sahiptir (Res.20). Kıble duvarının ortasındaki mukarnas kavsaralı alçı mihrap, son restorasyonun ürünüdür. Restorasyon öncesinde burada sivri kemerli, yarı dairesel planlı, kavsarası gayri-muntazam mukarnas dolgulu, üzerinde 19. yüzyılın perde motifli boyamaları bulunan bir mihrap vardı. Restorasyon sırasında bunun yerine dönemin karakterine uygun olduğu düşünülen klasik tarzda şimdiki alçı mihrap yapılmıştır. Ahşap minber ve vaaz kürsüsü döneminden kalmış gözükmemektedir (Res.21,22) (Atak 2019: 92). Özellikle minber, yan aynalıkları üzerindeki şebekeli panolarıyla dikkati çekmektedir

(Uysal 2008: 123).

Caminin duvarları kaba yonu ve köşelerde kesme taş kullanılarak yığma duvar tekniğinde yapılmıştır. Minarenin kaidesi taştandır. İlk haliyle gövde ve yukarısının tuğla malzemeli olduğu anlaşılıyor. Fakat son onarımda minarede tümüyle taş kullanılmıştır. Ahşap malzeme ise –yukarıda değinildiği gibi-; destek sistemi ve tavanda tercih edilmiştir. Kiremitli kırma çatının sık sık onarıldığı söylenebilir.

Avlunun ortasındaki çokgen mermer şadırvanın bazı cepheleri ve üzerindeki baldakeni yenilenmiştir. Orijinal yüzlerde; sağır kaş kemer içine, Lâle devrinde sık görülen selviler, natüralist çiçekler ve kandil motifleri işlenmiştir. Kaş kemerlerin köşeliklerinde ise rozetler bulunmaktadır (Atak 2019: 94-95) (Res.23).

Caminin her iki kapısının üzerinde birer kitâbe yer almaktadır. Bunlardan kuzey kapısı üzerindeki kitâbe, iki sütuna yedişer satırlık düzende ondört mısradan oluşmaktadır (Res.24). Dönemin Türkçesiyle sülüs hatla yazılmış metin aşağıya sunulmuştur:

Baba burnu dimek ile meşhûr

Berzâh-ı sa'b idi bu virâne

Gevher-i cism-i Lâtif Baba

Döndürüb senin siyâhın kâne

Gizlenüb koltuğuna düzd-i Frenk

Kasd iderlerdi müslimânâne

Vâkıf olunca Kapudan Paşa

İtdi fermân burayı umrâne

Yapdı bu ma'bed-i pâki evvel

Halkı tergîb iderek itâne

Didi târihi için mülhem-i gayb

Bu iki mısra'ı gûş-i câne

Mevzi'-i hısna bu âbâde heme

Oldu târih bu ibadethâne

Sene 1140   sene 1141

Caminin batı kapısı üzerindeki kitâbe³ ise, iki sütuna üçer satır düzeninde olmak

3 Kapılar üzerindeki kitâbeler R. Eren tarafından da okunmuştur. Fakat onun okumasında bazı hatalar vardır. Bunun yanı sıra kitâbelerin altına koyduğu tarihler de yanlıştır. Çünkü bu kitâbelerdeki tarihler Eren'in verdiği biçimde değildir. Bkz.: Eren 1990: 139-140.

üzere toplam altı mısradan oluşmaktadır. Sülüs hatlıdır (Res.25):

Himmet idince Kapudân Mustafa Paşa hemân

İş bu âbâdâne bu ma'bedle kıldı iftitâh

Ehl-i İslâm için ol itdi bir cami' binâ

Kim olur hâsıl-ı temâşasında sadr-ı insilâh

Vehbiyâ teknilini hâtif görüb tenbih ile

Didi sallü hamseküm bi'l-hamd yâ ehli's-salâh

Sene 1139

Batı kapısındaki kitâbe H.1139/M.1726-27 tarihini verir ki; bu tarih caminin inşasına, kalenin inşası sürerken başlanıldığını ortaya koyar. Şair Vehbî tarafından yazılan kitâbenin son iki mısrasında ebcedle tarih düşülmüştür. Kuzey kapısı üzerindeki kitâbenin metni daha uzun tutulmuştur. Kalenin kitâbesinde olduğu gibi, burada da; Baba burnu mevkisinin Frenk ismiyle tanımlanan düşmanların gizlenip, Müslümanlara zarar verdikleri bir yer hâline gelmesi üzerine; bunu öğrenen Mustafa Paşa'nın Baba burnunun imarını emrettiği ve öncelikle camiye yaptırdığı anlatılmaktadır. Her ne kadar metnin altına rakamla tarihler verilmişse de, son iki mısradan ayrıca ebcedle tarih düşülmüştür. Bu mısraların sayı değerleri toplamı, altta verilen rakamlarla (H.1140/M.1727-28; H.1141/M.1728-29) aynıdır. Bunlara göre inşasına M.1726-27 yılında başlanan cami, M.1728-29 yılında tamamlanmıştır. 1959-1961 yılları arasında tamir geçiren eser (Türker 1988: 140); son olarak 2007-2008 yıllarında esaslı bir onarım görmüştür (Uysal 2008: 124).

2.3-Çifte Hamam:

Babakale'de ulu caminin güneydoğu tarafında evlerin arasına sıkışıp kalmış olan hamam bakımsız ve harapdır. Yapı küçük boyutlu olmasına rağmen, çifte hamam düzenine sahiptir. Doğu tarafın kadınlara, batı taraftaki bölümün ise erkeklere ayrıldığı söylenir. Kadınlar kısmının sadece sıcaklık mekanı ayakta olup, ılıklik ve soyunmalık bölümlerinin üzerine sonradan ev inşa edilmiştir. Erkekler kısmının ise sadece soyunmalık bölümü yıkılmıştır. Hamamın külhan bölümü de yok olmuştur. Yapının kadınlar ve erkekler kısmı plan bakımından birbirini tekrarlamakta olup; halvetsiz sıcaklık tipine daha uygun düşen bir plan ortaya koyarlar.

Kadınlar kısmına nazaran daha sağlam kalabilmiş erkekler bölümünün kuzey tarafındaki soyunmalığın dikdörtgen planda ve küçük boyutlu olduğu yerdeki temel izlerinden anlaşılmaktadır (Res.26). Bunun güneyindeki dikdörtgen boyutlu ılıklikğin doğu kenarına tuvalet-temizlik mekanı ve bir hücre yerleştirilmiştir (Şek.3,4). Kare planlı sıcaklığa, hem ılıklikktan, hem de dikdörtgen hücreden geçilebilmektedir. Fakat ılıklik ile sıcaklık arasındaki kapı sonradan kapatılmıştır. Aynı şekilde tuvalet-temizlenme

mekanını dikdörtgen hücreye bağlayan kapı da örülmüştür. Mekanların kapıları, içerlek profilli silmeyle sivri kemer biçiminde yapılmıştır. İlıklik ve dikdörtgen hücrede birer seki yer almaktadır. Sıcaklığın ortasında, köşeleri pahlanmış dikdörtgen biçimli göbek taşının izleri görülebilmektedir (Res.27). Burada mermer kurnalar hâlâ durmaktadır. Beş adet mermer kurnanın köşeleri plastik unsurlarla bezenmiştir. Kurnaların ayna taşlarından bazılarının üzerinde Lâle Devri üslûbunda motifler göze çarpır (Uysal 2008: 125).

Erkekler kısmında sıcaklık bölümü tromplarla geçilen bir kubbeyle örtülürken, diğer mekanların örtüsünde aynalı tonoz tercih edilmiştir (Res.28). Bunların tümünde tepe penceresi vardır. Sıcaklık kubbesindeki tepe pencereleri beşgen biçimdedir. Erkekler bölümünün duvarlarında dikkati çeken gemi tasvirli graffitiler ilginç desenlerdir (Res.29). Benzerlerini Hasan Paşa konağı gibi geç devir yapılarında da gördüğümüz graffitiler başka makalelerde ele alınmış olduklarından burada yeniden ayrıntıya girilmemiştir (Altier 2016: 6-9; Zekiye Uysal 2016: 56).

Kadınlar kısmından geriye kalan sıcaklık bölümünün kuzey duvarının alt kısmı yıkıldıktan sonra, derme çatma biçimde yeniden yapılmıştır. Muhtemelen bu yüzden, erkekler bölümünün sıcaklık bölümünden birazcık büyük görünmektedir. Fakat, her iki bölümün aynı planda yapıldıklarını düşünerek, restitüsyon teklifinde sıcaklık mekanlarını eşit boyutta gösterdik (Şek.4). Burada sıvalar döküldüğü için; hem inşa malzemesi, hem de kubbeğe geçiş düzeni daha açık biçimde görülebilmektedir. Bu sayede trompların arasında kalan duvar yüzeylerine atılan boşaltma kemerlerinin biçimi ve malzemesi anlaşılabilmiştir. Bu kısmın kubbesindeki tepe pencereleri -erkekler bölümünden farklı olarak- altıgen şeklinde olup, tam ortadaki yıldız biçimli tepe penceresini kuşatırlar (Uysal 2008:125). Sıcaklık bölümlerine geçit veren mekanların halvet hücresi olma ihtimalleri zayıftır. Bunların kapılarının özgünlük durumu çözülebilirse, sıcaklıkların halvetsiz tasarlanmış olma durumları netleşir (Uysal 2019:396).

Hamamda erkekler ve kadınlara ait sıcaklık mekanlarını güney taraftan sınırlayan su deposunun beşik tonozla örtüldüğü, dışarıdan belli olmaktadır. Hamamın duvarları moloz taş ve yer yer tuğla kullanılarak yığma duvar tekniğinde yapılmıştır. Kapı kemerlerinde, geçiş ve örtü elemanlarında ise tuğla malzeme söz konusudur. Yapıdaki tuğlaların boyutları 29x13,5x4 cm.; 29x14x3,5 cm. ve 29x14x4 cm. şeklindedir (Uysal 2008:125).

Harap durumdaki hamamın üzerinde kitabeye rastlanılmamıştır. Bu nedenle tarihlendirme konusunda Kaymak Mustafa Paşa'nın vakfiyesi ve ona ait yapıların kitabeleri dayanak noktamızı oluşturmaktadır. Vakfiye kaydı, kale ve Çarşı Çeşmesi kitâbelerindeki ifadeler, yapının Mustafa Paşa tarafından diğer eserlerle birlikte inşa ettirildiğinin kanıtlamaktadır. Yapının yok olup gitmeden onarılıp korunması gerekiyor.

2.4-Çarşı Çeşmesi :

Babakale köyündeki meydanın güneybatı kanadında, kalenin güneydoğu tarafındaki sokağın kenarında yer alan çeşme, diğerleri gibi hazneli tiptedir (Res.30).. 4,80x5,20 m.

boyutlarındadır. Asıl cephesi kuzeydoğuya bakmaktadır. Fakat kuzeybatı cephesinde de bir nişinin varlığı, çeşmenin iki cepheli biçimde düzenlendiğini göstermektedir (Şek.5,6,7). Kuzeydoğuya bakan büyük sivri kemerli çeşme nişinin alt tarafındaki iki küçük niş tas koymak içindir. Kavsara kısmındaki enine dikdörtgen çerçeveli mermer kitâbe güzel bir celi sülüs hatla yazılmıştır (Res.31). İki sütuna beşer satır halinde taksim edilmiş on satırlık manzum Osmanlı Türkçesi kitâbe şöyledir:

Vezîr rıfkî sîret Kapudân Mustafa Paşa
Şehî fahr-i güzîn asaf-ı zîşân bi-himmet-i câh
Zemân-ı avz ü suyûtunda kemîn idüb bu mevzi'de
İderdi dâim insiyâl-ı meskût düşmen-i gümrâh
Olunca hâle vâkıf cehd idüb ol hecsini def'aten
İmâret eyledi bu mevzi'î ehl-i esnâf-gâh
Ma'bed yapıdı hamam itdi binâ ve etdi âb-ı hayât
Bir ayn-ı cân fezâyı eyledi nazîf-i berdü'l-hevâh
Akınca lülesi imâ idüb Vehbî kâ hâ fe
Didi ayetine ye elif lam âb-ı zülâl iç fi sebilillah

Sene 1140

Buradaki kitâbe, tıpkı kale ve caminin kitâbeleri gibi, sadece çeşmeyi anlatmakla kalmıyor; aynı zamanda Mustafa Paşa'nın Babakale'de niçin imara giriştiğini ve başka hangi binaları yaptığını da anlatıyor. Buna göre iyi huylu vezir Mustafa Paşa, burasının düşmanın pusu yatağı hâline geldiğini öğrenince; hemen imâra girişip bu yerdeki esnaf için cami, hamam ve çeşme yaptırmıştır. Kale ve cami kitâbelerinde olduğu gibi, bu çeşmenin kitâbesi de Seyyid Vehbî'nin kaleminden çıkmıştır. Vehbî, metnin son iki mısrasında ebced ile tarih düşmüştür. Altta ayrıca rakamla da tarih verilmiştir. Buna göre çeşme H.1140/M.1727-1728 tarihinde Kaymak Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır (Uysal 2008:126). Çiğdem Türker, kitâbenin tarihini yanlış olarak H.1139 biçiminde vermiştir (1988: 141).

2.5-Yalı Çeşmesi:

Köyün aşağısında limanda yer alan yapı, Çarşı Çeşmesi ve Gelibolu Telli Çeşme gibi hazneli meydan çeşmesi karakterindedir. Ancak sadece tek cephesinde çeşme nişi bulunmaktadır. Çevresi boş olduğundan Çarşı Çeşmesi'ne nazaran daha anıtsal görünür (Çaylak Türker 2002: 171). Harap durumdadır. Yapının boyutu Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün rölövesinde 5,42x5,73 m. ölçülerinde gösterilmiştir. Cephe yüksekliği 3,90 m.dir (Şek.8,9). 18. yüzyıl sonlarına doğru Comte de Choiseul- Gouffier'nin eserinde çeşmenin bir gravürü yer almaktadır (Sevim 1998: 154). Gravürde çeşme nişini

sınırlayan kemer gerçeğinden biraz farklı verilmiş görünmektedir (Res.32).

Çeşmenin yan ve arka cepheleri sağır duvarlıdır. Sadece doğu cephenin üst tarafında hazneye açılan küçük bir pencere göze çarpar. Güneye bakan ön cephe sivri kemerli nişle şekillendirilmiştir (Res.33). Nişin kavsara kısmında kitâbe yuvası anlaşılabilmele birlikte, kitâbesi mevcut değildir. Nişin alt tarafındaki yatay dikdörtgen çerçeveli iki mermer levha ayna taşı işlevi görmektedir (Res.34). Bunların her birine ikişer sağır kaş kemer işlenerek ortalarına musluk delikleri açılmıştır. Levhalardan sol taraftakinin yüzeyi aşınmıştır. Buna karşılık daha sağlam vaziyetteki sağ levhada; kemerlerin altına yatay konumda birer kartuş ve kemerlerin arasına selvi ağacı motifi kabartılmıştır. Köşeliklerde ise gülbezekerler yer almaktadır. Aynı kompozisyon diğer levha üzerinde de tekrarlanmıştır. Cephesi gözenekli gri renkli kesme taş malzemeyle yapılan çeşme yüzeyinde sadece ayna taşları mermerdendir. Yan ve arka duvarlar moloz taşla oluşturulmuştur. Hazneye açılan pencerenin kemeri tuğladandır. Haznenin tonoz örtüsünde de tuğla kullanılmıştır (Uysal 2008: 126-127).

Hamam gibi Yalı Çeşmesi'nin de kitâbesi mevcut değildir. Bununla birlikte; Kaymak Mustafa Paşa'nın vakfiyesindeki kayda nazaran onun tarafından yaptırılan eserlerden birisidir. Dolayısıyla Yalı Çeşmesi, paşanın diğer binalarının inşa edildiği M.1722-23 ile M.1728-29 yılları arasında yaptırılmıştır.

3-Gelibolu Telli Çeşme (Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi):

Yazıcızâde Mahallesi'nde kendi adıyla anılan sokakta yer alır. Tek cepheli olup hazneli hacmiyle müstakil mimariye sahip bir yapıdır (Res.35). Yan duvar uzunlukları arasındaki küçük farklılıklar dikkate alınmazsa 4,85x5,43 m. boyutlarında olduğu söylenebilir (Şek.10). Cephe yüksekliği ise 3,73 m.dir. Bu tip yapılar bazı yayınlarda tek cepheli meydan çeşmesi tipi diye tanımlanır. Yapının çeşme nişi bulunan cephesi mermerden, diğer cepheleri ise kaba yonu taş ve düzensiz tuğlalarla almaşık teknikte yapılmıştır. Su haznesinin üzeri tuğladan beşik tonozla örtülüdür. Çevresi mezbeleliğe dönüşen yapının cephesinin ortasına betondan çirkin bir ekleme yapılmış, yalak kısmı yok olmuş; çevresi ve içi pislikle dolduktan başka, özellikle yan duvarları ve örtüsü harap olmuştur. Bu nedenle onarımına karar verilen esere yönelik rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri mimar Dr. H.Çiğdem Zağra tarafından hazırlanmıştır.⁴

Güneydoğu yönüne bakan çeşme cephesinin yaklaşık 2/4'lük kısmını kaplayan mermer kaplamalı bölümün iki yanında kalan cephe yüzeyleri günümüzde sıva ile kaplıdır. Özgün hâliyle bu kısımların da mermer kaplamalı olmaları mümkündür. Ancak buna dair izleri aramak için raspa yapmak gerekir. Çeşmeye anıtsal görünümünü ve kimliğini sağlayan mermer kaplamalı bölümün ana unsurları ortadaki dilimli kemerli niş ve üst taraftaki büyük kitâbedir. Bunları en dıştan sınırlayan düz yüzeyli düşey mermer silmeden sonra gelen profilli üç ince silme yalak seviyesinden saçak kornişine kadar

4 Makalede Dr. H. Çiğdem Zağra'nın projelerinden yararlanılmıştır. Bu konudaki izni dolayısıyla kendisine teşekkür borçluyum.

uzanır. Bunlardan dış taraftaki burmalı kaval silme biçimindeyken, iç taraftaki diğer ikisi ince ve düz yüzeyle bir profil sunarlar. Tepe kısmı kaş kemer gibi biçimlenen zarif dilimli kemerin sınırladığı çeşme nişinin ortasına sonradan eklenen beton kütleli, özgün lülelerin çevresindeki bezemelerin bir kısmını örtmüş durumdadır (Res.36). Bununla birlikte iki yanda birer selvi motifi kabartması hâlâ görülebilmektedir. Bu kütleli hemen yukarısında yan yana yerleştirilmiş iki adet tas nişi de kaş kemer çerçeve yapılmışlardır. Tas nişlerini dıştan sınırlayan ince yuvarlak profilden iki ince şerit kaş kemerlerin tepesinde birer palmet motifi meydana getirerek sona ererler. Palmetlerin içlerine düz ve ters konumda rûmî ve küçük palmetler işlenmiştir. Nişlerin arasındaki dilimli kemerli yüzeysel nişler de aynı tarzda şeritlerle çerçevelenerek, içlerine simetrik düzende ortada karanfil ve iki yanda birer lâle motifinden oluşan buketler kabartılmışlardır (Res.37). Bunların üstünde tarih kitâbesi bulunur.

Nişin üzeni hattı boyunca uzanan tek sıra püskülsü kabartma ve mukarnaslardan oluşan korniş, kavsaranın alt sınırını meydana getirir. Kavsaranın tam ortasına yine çift ince şerit kabartmayla mührü Süleyman kompozisyonu yapılmıştır. Mühr-ü Süleyman'ın ortasında bir adet gülbezek kabartılmıştır. Çeşme nişini çerçeveleyen kaş kemerin yüzeyi düz bırakılırken, kemer köşelikleri profilli silmelerle çerçevelenerek, ortalarına birer gülbezek kabartılmış; bunların dışındaki yüzeyler ise kıvrık dallı rûmî ve palmet motifleriyle dolgulanmıştır.

Niş köşeliklerinden sonra cephenin üst tarafına büyük mermer kitâbe yerleştirilmiştir. Bundan sonra cepheyi üstten sınırlayan saçak kornişi gelmektedir. Kornişin alt kenarı, aşağıdaki kavsara da olduğu gibi perde püsküllerini andıran kabartmalar ve aralarındaki mukarnas birimleriyle oluşturulmuştur. Bunları üstten sınırlayan düz yatay silme ile cephenin üst kenarı tamamlanır. Bugünkü hâliyle arka plandaki haznenin tonoz kavsi farkedilmektedir. Belki ilk cephe düzeninde tonoz yükseltisi mermerden bir alınlık ile gizlenmiş olabilir.

Çeşmede biri cephenin üst tarafında, diğeri nişin içinde olmak üzere iki kitâbe bulunur. Nişin üst tarafında, çeşmenin cephesinin ortasındaki büyük kitâbe, (Res.38) yan yana üçer kartuşa altışardan 18 mısralık bir metin olup, celi ta'lik hatla Türkçe yazılmıştır (Karaarslan vd. 2014: 42-43):

Hazret-i Hân Ahmedin dâmâd ve sadr-ı a'zamı

Âsâf İbrahim Paşa menba'-ı cûd-ü sehâ

Hâzin-i pâkizesin dâmâd idinüb zâtına

Ol çerâğ-ı hâssının kudretine virdi i'tilâ

Belde-i pâk Gelibolu diyârı olmağın

Mühr-i âsârı ile kıldı bu şehri pür-ziyâ

İkiyüz yıldan beri bir kimse himmet itmemiş

*Âna saklarmış bu hayrâtı Cenâb-ı Kibriyâ
Hoşk olub mecrâları âbın mürûr-i dehr ile
Çeşmelerden nice yıllar akmamış bir katre mâ
Virdi çün tevfik ol zât-ı celîlü 'ş-şâna Hak
Eyledi tathîr ve ta'mîrinden sa'y-ı bî-riyâ
İtdi bu hayr ile ihyâ bu diyârın halkını
Bula ândan rûh-i pâk-i Yazıcızâde safâ
Sadr-ı a'zama hazînedâr vâlâ kadrinin
'Ömr ile devletlerin eفزûn ide 'avn-ı Hudâ
Vâlideynin de idüb reyân 'ayn-ı selsebil
Eyleye Hak ânlarâ Firdevs-ü me'vâ içre câ*

Tarih içermeyen bu kitâbe; Ünal Karaarslan vd. tarafından yanlış yorumlanmış görünüyor. Onlara göre Telli Çeşme Asaf İbrahim Paşa tarafından tamir ettirilmiştir (Karaarslan vd. 2014: 43). Ancak, kitâbede adı geçen Âsaf (vezir) sıfatlı kişi III. Ahmed'in damadı sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa olup; Gelibolu'nun su alt yapılarını ve çeşmelerini temizleyip tamir ettiren kişi kendisi değil, kendine damat edindiği Kaymak Mustafa Paşa'dır. Ayrıca bu kitâbede Telli Çeşme'nin tamirinden değil, şehirdeki tüm su kuruluşlarının bakım, temizlik ve tamirinden söz edilmektedir. Bu husus, aşağıda metnini verdiğimiz tarih kitâbesiyle açıklığa kavuşmaktadır. Dolayısıyla, cephenin ortasındaki büyük kitâbe, o yıllarda kaptan-ı deryalık makamında bulunan Kaymak Mustafa Paşa'nın; kayın pederinin desteğiyle, iki yüz yıldır ihmal edilmiş durumdaki Gelibolu'nun su alt yapıları ile çeşmelerinin bakım, temizlik ve tamirini yaptırdığını belgeliyor. Bu noktada, asırlar boyunca önemli bir deniz üssü statüsü taşıyan Gelibolu'nun Mustafa Paşa'nın görev alanında kaldığını da hatırlatmak gerekiyor. Kitâbenin son beytinde vâlidelerin de (ki bunlar paşanın annesi ve kaynanası olmalıdır) yaptırdıkları selsebilden dolayı Allah tarafından Firdevs cennetinde bir yer ile ödüllendirilmesi temenni edilmektedir. Bu ifadeler, çeşmenin bünyesi içinde iki adet de suluk veya selsebilin olabileceğini düşündürüyor. Şayet öyleyse bu selsebiller; -İstanbul'daki bazı çeşmelerde olduğu biçimde- mevcut çeşmenin iki yanındaki cephe yüzeylerinde yer alıyor olmalıydılar. Bunlar belki de Mustafa Paşa'nın Üsküdar'daki çeşmesinin köşesindeki benzer biçimde idiler (Atak 2020: 172,180).

Nişin kavsarasına yerleştirilmiş manzum tarih kitâbesi de celî tâlik hat ile yazılmış olup; dönemin Türkçesiyle dört satırdır (Karaarslan vd. 2014: 43). En alta ayrıca tarih yazılmıştır (Res.39):

*Mısra'-ı târîhin eylerken Reşîdâ cüst-u cû
Kıldı icrâ nâvidân hâme-i nâzik edâ
Dir zebân-ı lülesi işrâb idüb târîhini
Mâ için kim ft sebîli 'llah akıtdı Mustafâ
sene 1138*

Ebced hesabıyla da tarih düşülen kitâbede adı geçen “*Mustafa*”, Kaymak Mustafa Paşa'dan başkası değildir. Buna göre Mustafa Paşa, bu çeşmenin suyunu H.1138 M.1725-26 yılında akıtmıştır. Kitabenin ilk satırı, “*Reşîdâ*” ibaresiyle metni yazan kişiye (ketebe) işaret etmektedir. Bu kişi, dönemin vak'anüvisti Mehmed Râşid Efendi olmalıdır.

4-Gelibolu Hançerli Çeşme:

Ayna taşındaki kabartmadan dolayı Hançerli Çeşme adıyla bilinen yapı, kendi adıyla anılan sokakta yer almaktadır. Mimari niteliklerini tümüyle yitirmiş olup; sadece kitâbesi ile alttaki ayna taşı özgündür (Res.40). Ayna taşının sol ve alt yanında birer hançer kabartması bulunur. Alt tarafta yatay konumdaki hançer âdeta bir kâse ya da vazo gibi düşünülerek, ondan çıkıyormuşçasına ince dal ve yapraklı iki lâle, birer karanfil ve sümbül çiçeği kabartılmıştır (Res.41). Bunların sağındaki gülbezek motifi ise çok belirgin biçimde üstten tasvir edilmiş kasımpatı çiçeğinden başka bir şey değildir. Ayna taşının üstüne binen mermer levhaya, yan yana ikişer kartuşa yazılmış toplam sekiz satır hâlinde işlenen manzum kitâbe (Res.42) celî sülüs hatla Türkçe yazılmıştır (Karaarslan v.d. 2014: 55):

*Sâhibü'l-hayr yâni Hâcî Mustafâ
Yabdı bu çeşmeyi âbî nûş idin
Çün fenâ buldu mürur-u dehrle
Cümle mecrâsı ânın siz gûş idin
Gâzi Âsaf ki ismi Mustafâ
Eyledi tathîr duâ-i hôş idin
Oldu ta'mirine târîh zâhiren
Mustafâ aşkına âb-nûş idin, sene 1139*

Kitâbeye göre, Hacı Mustafa'nın yaptırdığı bu çeşmeyi “Gâzi Âsaf” yani “gâzi vezir” sıfatlı Mustafa H.1139 /M. 1726-1727 yılında tamir ettirmiştir (Kararslan 2014: s.55). Kitâbede kastedilen “gâzi vezir” Kaymak Mustafa Paşa'dan başkası olamaz. Metnin kâtibisi son satırda, ilk bâni ile tamiratı yaptıranın isimlerinin kaynağının Hz.

Muhammed olduğunu zarîf bir ifadeyle vurgulamıştır. Yukarıda Telli Çeşme kitabesinde de kaydedildiği biçimde, şehirdeki su kuruluşlarının bakım ve tamirini yaptıran paşa; bu çerçevede Hançerli Çeşme'yi de tamir ettirmiştir.

5- Lâle Devri Üslûbundaki Geç Tarihli Örnekler:

Çanakkale ilinde, bilinen Lâle devri kronolojisi (M.1703-1730) içine giren yapıların dışında, üslûp olarak bu devre uygun görünmekle birlikte kronolojik açıdan M.1730'dan sonraya tarihlenen yapılar da bulunmaktadır. Bilindiği gibi başkent İstanbul'da da Lâle devri üslûbunun en olgun örneklerinin bir kısmı 1730'dan sonra inşa edilmişlerdir (Koçyiğit 2014: 321). Çanakkale civarında bu niteliği taşıyan yapılar Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi (H.1151/M.1738-39), Bayramiç Dede Çeşmesi (H.1152/M.1739), Biga'da Mustafa Çeşmesi (H.1152/ M.1739) ve Bayramiç Çarşı Hamamı'dır (H.1155/M.1742-1743).

5.1-Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi:

Ulu caminin doğu tarafında bir sokak kenarında yer alan yapı diğer çalışmalarda "Ali Bey Çeşmesi" adıyla verilmiştir (Türker 1988: 141; Eren 1990: 130; Çaylak 1997: 52). Bu ismin neye dayandırıldığını anlayamadık. Belki halk arasında böyle bir isimle anılmaktadır.

Küçük boyutlu çeşme tek cephelidir (Res.43). Arkasında küçük bir haznesi vardır (Şek.11). Basık yuvarlak kemer biçimli nişin iki köşesindeki mermer söveler aslında bir bütün levha iken; ikiye bölünüp buraya konulmuş izlenimi bırakıyorlar. Muhtemelen tek parça hâlinde, yüzeyine sağır kaş kemer işlenmiş bir çeşmenin ayna taşı olmalıydılar. Bunların üzerine Lâle Devri'nde de çok rağbet gören selvi ağacı ve gülbezek motifleri kabartılmıştır.

Çeşme nişindeki ayna taşı ile kavsaranın içindeki kitâbeler arasındaki tarih farklılığı, bu parçalardan birisinin sonradan buraya yerleştirildiğini göstermektedir. Mermer ayna taşının üst tarafında, düzensiz şekilde oyulmuş üç kartuş bulunmaktadır. Üsttekilerin içindeki yazılar aşınmıştır. Buna karşılık alttaki kartuşta "sene 1207" (M.1792-1793) ibaresi okunabilmektedir. Bunların sol alt tarafında ise bir mühür-ü Süleyman motifi göze çarpıyor (Uysal 2008: 127).

Çeşmenin kitabesinin yaklaşık 1/3'lük kısmı kırılıp yok olmuştur. Yatay kartuşlar içinde iki satırdan oluştuğu anlaşılan sülüs kitâbenin mevcut kısımlarında aşağıdaki ibareler yer almaktadır (Res.44):

.....ve'l-hasenât tahmis emîni

.....Ahmed Ağa sene 1151

Buna göre çeşme, tahmis (kahve) emini Ahmed Ağa tarafından H.1151/ M.1738-1739 yılında yaptırılmıştır. Kahve, imparatorluğun diğer bölgelerine Yemen taraflarından

geldiğine göre; bunun limanlardan girişi ve ülkeye dağıtımı kontrol altında tutuluyor olsa gerektir. Taşıldığı sığata bakılırsa Ahmed Ağa, burada kahve (tahmis) işinde yetkili bir kişidir. Bölgede bu tarihlerde aynı ismi taşıyan ve muhtelif yetkilere sahip sadece bir kişi biliyoruz. Bu zât Bayramiç âyânı Hâdimzâde Ahmed Ağa'dır. Ahmed Ağa'nın 18. yüzyıl ilk yarısı içinde Bayramiç ve Bozcaaada'da vakıfları tespit edilmiştir (Arslanboğa 2020: 87-125). Yukarıdaki satırlardan hatırlanacağı gibi Çelebizâde tarihinde, Babakale'nin inşası için Ezine serdarı Ahmed Ağa görevlendirilmişti. Biz bu kişinin de Hâdimzâde Ahmed Ağa'dan başkası olmadığı kanısındayız. Babakale'deki inşa işlerinin M. 1728-1729 yılında tamamlandığı göz önüne alındığında; Ahmed Ağa'nın Babakale'ye ilgisinin bundan sonra da devam ettiği ve kendisinin de kasabaya bir çeşme inşa ettirdiği düşünülebilir. Kitâbenin mevcut olmayan sağ alt kısmında muhtemelen Ahmed Ağa'nın soy adı yer alıyordu. Onun Babakale'deki çeşmeden hemen bir yıl sonra -aşağıda ele aldığımız- Bayramiç Dede Çeşmesi'ni yaptırdığını biliyoruz. Bu bakımdan, Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi'nin de onun eseri olması kuvvetle muhtemeldir. Doğrusu, dönemin Çanakkale siyasî ortamı dikkate alındığında, bunun ihtimalden öte gerçeğe en yakın tespit olduğu bile söylenebilir. Çeşmenin, H.1207 / M.1792-93 tarihi kazanmış ayna taşı ise, ya başka bir çeşmeye aittir; ya da söz konusu tarih, çeşmenin geçirdiği bir onarımla ilgilidir (Uysal 2008: 127).

5.2-Bayramiç Dede Çeşmesi:

Tek cepheli bir yapıdır. Cephenin eni 2,86 m, yüksekliği 3,06 m.dir (Çaylak, s.54-55). Arkasındaki mezardan dolayı dede çeşmesi adıyla tanınır. Aslında mezarın bulunduğu yerde su haznesinin olması gerekirdi. Çeşmenin sadece cephesi özgündür. Arkasına mezar yapıldıktan sonra bu kısım iki kolona binen betonarme bir çardak altına alınmıştır (Res.45; Şek.12). Cephenin üç kenarını dolaşan çini kaplama özgün değildir. Cephe düzeninde ana vurgu, zengin dilimli kemerli niş ve üst taraftaki kitabe panosuna yönelik tasarlanmıştır. Mermer malzemeyle oluşturulmuş cephede dilimli kemerli nişin köşelikleri, iki yanındaki düşey kartuş ve üst taraftaki büyük yatay kartuşun içleri ile yine büyük bir yatay kartuş biçimindeki kitabeliğin iki yanı gülbezekler, vazolu çiçek buketleriyle süslenmiştir. Nişin iki yanında düşey konumda kaş kemerli kartuşlarda alttakiler sade daire biçiminde, üstte ise çiçek dolgulu ikişer gülbezek görülür (Res.46). Nişin köşeliklerindeki gülbezekler üstten görünen birer gül motifi biçiminde olup iki yanından birer rûmî motifi uzanmaktadır. Bu rûmîlerin klâsik biçimden biraz farklı olarak stilize kenger yaprağını andırmaya başladığı dikkati çeker. Nişi üstten sınırlayan yatay kartuşun ortasına madalyon büyüklüğünde işlenen gülbezek, güneşi simgeler gibi tasarlanmıştır. Bunun iki yanında yer alan birer vazolu buket; armudî biçimdeki vazodan çıkan simetrik lâleler ve ortada bir gül kabartılmıştır. Cephenin üst tarafının ortasındaki yatay kitabeliğin iki ucu birer palmet motifiyle sona erer. Bunların üst taraflarına yerleştirilen gülbezekler dolgun taç yapraklı bir çiçek biçiminde kabartılmışlardır. Bunlar aynı zamanda çarkifelek motifi algısı da uyandırır. Kitâbelik palmetlerinin alt yan taraflarındaki gülbezekler ise oniki dilimli kabartmalarıyla bektaşî başlıklarının terklerini çağrıştırırlar. Kitâbeliğin içindeki iki sıra yatay kartuşlara celî talik ile yazılmış olan on satırlık manzum kitâbe Türkçedir:

*İslâm ber-mütevezzic ba'de'l-nebât
Tâmûl idüb ba'zı nevâfâ necât
Sâhibü'l-hayr Hâdimzâde Ahmed Ağa
Yabmış iken âbı kûcâr etdi sebât
Endiçe-i mâ-teccerren âyeti
Birr-i visâl hattı ile idüb cerât
Sa'y getir bezl-i menâl üstâdlar
İtdi zuhur bu çeşmeden Nîlî Fırât
Hamdidüb sor ziyâde târîhini
Gel iç verir câne fezâ âbu'l-hayât, sene 1152*

Yer yer imlâ ve kelime hataları içeren kitâbeye göre çeşme, Hâdimoğullarından Ahmed Ağa tarafından H.1152 /M.1739-1740 tarihinde yaptırılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki; yörenin etkili âyânı olmaktan başka Ezine'nin yeniçeri serdarlığı görev ve yetkisini de taşıyan Hâdimzâde Ahmed Ağa; bu süreçte başta Bayramiç olmak üzere Bozcaada ve Babakale gibi yerleşimlerde hayır eserleri yaptırarak, bunları vakıflarla desteklemiştir. Ancak çeşme yapıları çoğu zaman vakfiyelerde zikredilmediği ya da genel ifadelerle kaydedildiği için, onun yaptırdığı çeşmeleri de vakfiye kayıtlarında tam olarak göremiyoruz.

5.3- Biga'da Mustafa Çeşmesi:

Ayşe Çaylak Türker'in 1995 yılındaki incelemesi sırasında mimari niteliğini yitirmiş durumdaki bu çeşmenin özgün kısmı kitâbesi idi (1997: 56-57). Yüzey araştırması kapsamında 2013 yılında Biga'da çalışırken, çeşmeyi Cengiz Topel Caddesi'ndeki yerinde bulamadık. Şehirde dağınık halde bulunan antik taş ve kitâbelerin belediye tarafından toparlanarak Balıkkaya mesire alanındaki parkta koruma altına alındığı bilinmektedir. Bu bağlamda belki yapının kitâbesine rastlarımız ümidiyle parkta yaptığımız incelemeden de bir sonuç çıkmadı. Anlaşıldığı kadarıyla çeşme 2000'li yılların başlarında tümüyle yıkılmış ve kitâbesi de kaybolmuştur. Ayşe Çaylak Türker'e göre (1997: 57) çeşmenin beş satırlık Türkçe kitâbesi şöyleydi:

*Bu çeşmeyi yabdıranlar dâim
Sa'id olsun girüb Cennet
Sarayına cehennemden ba'id olsun
Târih-i çeşme sene 1152*

Mustafa bin Uzun Mehmed

Kitâbeye göre bu çeşme Uzun Mehmed oğlu Mustafa adlı bir hayırsever tarafından H.1152 / M.1739-40 yılında yaptırılmıştı.

5.4-Bayramiç Çarşu Hamamı:

Bayramiç'te çarşu içindeki çifte hamam şimdi metruktur. Soyunmalık ve külhan kısımları tümüyle, ılıkılık kısımları ise kısmen yıkılmıştır. Mevcut mimarisinden anlaşıldığı gibi çifte hamam düzenindeki yapı; Gayrî Menkûl Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 1974 tarihli bir kararıyla anıtsal mimarlık örneği olarak tescil edilmiştir. 20. yüzyıla kadar sağlam olarak ulaşabilen yapı 1962'li yıllarda önemli bir müdahale görmüştür. Bu müdahale sırasında soyunmalık bölümleri yıkılmış; erkekler kısmının soyunmalık ve ılıkılık hacimleri betonarme olarak yenilenirken, bunların üzerine işyeri olmak üzere betonarme bir kat ilave edilmiştir. Bu sırada kadınlar bölümü yenilenmemiş ve arsası ayrılarak mülkiyeti el değiştirmiştir. Yapı 1980 yılına kadar hamam olarak işlevini sürdürmüştür; bu tarihten sonra sıcaklık bölümleri depo, erkekler bölümü soyunmalığı ise işyeri olarak kullanılmaya başlamıştır. 1972-73 yıllarında hamamın su sistemine müdahale edilerek sıcak su deposunun kuzeyindeki depo iptal edilerek yıkılmıştır (Şek.13). Son yıllarda restorasyonuna başlanılan hamamdaki çalışmalar hâlen devam etmektedir (Uysal 2014:1077). Tipolojik bakımdan halvetsiz sıcaklıklı tipe girmektedir (Uysal 2019: 398).

Doğu-batı ekseninde soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhan biçiminde sıralanan birimleriyle simetrik düzende inşa edilen erkekler ve kadınlar bölümlerinin zaman içinde farklı oranlarda tahrip edilmiş olmalarına rağmen aslı planları anlaşılabilir (Şek.13,14). Buna göre; dıştan sadece sıcaklık kubbeleriyle kendini gösterebilen yapının doğu kanattaki soyunmalık mekanlarına yan cephedeki kapılardan geçilmekteydi. Sıcaklık kubbelerinin dıştan sekizgen kasnaklara oturdukları ve saçak silmelerinde tuğladan kirpi saçak uygulandığı görülmektedir. Binanın kuzey kanadını teşkil eden erkekler bölümünün soyunmalığı sonradan işyeri olarak kullanıldığı için son yıllara kadar bir kısım duvarlarını koruyabilmişti (Res.47). Fakat bugün için her iki bölümün soyunmalığının mimari ayrıntılarını tanımlayacak veriler mevcut değildir. Sadece her iki soyunmalığın da ahşap tavan ve çatı ile örtülü oldukları bilinmektedir (Uysal 2014: 1077).

Buna birlikte, mevcut izlere göre soyunmalıktan sonra, kısa kenarı 2,80 m. olan, enine dikdörtgen planlı ılıkılığa geçilmektedir. Erkekler bölümü ılıkılık hacmi tümüyle yıkılarak buradaki işyerine dahil edilmiş; buna karşılık kadınlar kısmının ılıkılığı daha sağlam kalabilmiştir. Bu bölümün soyunmalığını işgal eden binanın zemin seviyesinde ılıkılığa geçişi sağlayan sivri kemer biçimli kapı görülebilmektedir. Kapının içi tuğlayla örülerek kapatılmıştır. Kadınlar kısmında hâlen görülebilen örtü düzenine göre; ılıkılık mekanı iki sivri kemerle üç üniteye ayrılarak, orta kısım kubbeye, diğer üniteler ise beşik tonozla örtülmüşlerdir. Böylece örtü sistemiyle üç üniteye bölünmüş enine düzende bir ılıkılık mekanı elde edilmiştir. Bu kubbelere pandantifle geçildiği anlaşılmaktadır.

Mevcut kubbenin ortasındaki sekizgen göbeğin içine ve çevresine tepe pencereleri yerleştirilmiştir. Kadınlar bölümünde ılıklığın güney kısmı, buradaki kemer hizasından ince bir duvarla kapatılarak bir kapıyla geçilir hâle getirilmiştir (Uysal 2014:1078). Kadınlar bölümü ılıklığının güneyinde; erkekler bölümü ılıklığının ise kuzey kenarında tuvalet ve temizlenme mekanları yer alıyordu.. Bunlardan kadınlar bölümüne ait olanın duvarları ve beşik tonozlu örtü sistemi görülebilmektedir. Yapıda iki bölüm arasındaki simetri dikkate alınarak erkekler bölümündeki tuvalet ve temizlik hacminin aynı düzeni yansıttığı kabul edilebilir.

Birbirlerine yakın boyutlardaki sıcaklık mekanları kare planlı olup, birer kubbeyle örtülmüşlerdir. Erkekler bölümü sıcaklığı 6,51x6,55 m., kadınlar bölümü sıcaklığı ise 6,45x6,51 m. boyutlara sahiptir. Sıcaklıklara aslında sivri kemerli olmaları gereken birer kapıyla geçilir. Ortasında dikdörtgen planlı göbek taşı yükselen erkekler kısmı sıcaklık mekanının köşelerine ince kârgir duvarlarla küçük halvet hücreleri ilave edilmiştir (Res.48). Sonradan eklendikleri anlaşılan hücrelerin üzeri açıktır. Erkekler sıcaklığında toplam yedi adet mermer kurna bulunmaktadır. Mekanın güneybatı köşesindeki pencere su deposuna bakar. Üzerini örten kubbeye sivri kemerli tromplarla geçilmektedir. Tromp kemerleri, aralarındaki sağır sivri kemerlerle birlikte kubbe eteğinde sekizgen düzende arkat oluştururlar. Kadınlar bölümünün sıcaklığı biraz daha haraptır. Mekandaki mermer kurnaların bir bölümü ile ortadaki göbek taşı tahrip olmuştur. Burada da köşelere paravan gibi ince duvarlar çekilerek köşe halvetleri yapılmıştır. Fakat bunlar sonradan yıkılmışlardır. Geçiş ve örtü sistemi erkekler bölümündeki gibidir. Sıcaklık ve ılıklik mekanları örtü sistemine açılan çok sayıda tepe penceresinden ışık alırlar. Pencereler sekizgendir (Uysal 2014: 1078).

Sıcaklıklara bitişik konumda uzanan su deposu aslında üç bölümden oluşuyordu. Bunlardan ortadaki, tam ocağın hizasındaki konumuyla sıcak su deposudur. Bunun iki yanındaki birimler ise soğuk su deposu işlevi görüyorlardı. Bunlardan kuzeydeki yıkılmıştır. Külhan tahrip olmakla birlikte, enine dikdörtgen planda, kârgir duvarlı ve ahşap örtülü bir mekandır. Külhanın gerisindeki ocağın ağız yuvarlak kemerli bir nişin ortasına yerleştirilmiştir (Res.49).

Yapının duvarları moloz ya da kaba yonu taşlar ve tuğlalar kullanılmak suretiyle düzensiz almaşık teknikte inşa edilmişlerdir. İçerdeki kapı kemerlerinde, tonoz ve kubbelerde ise tuğla kullanılmıştır. Soyunmalık ve külhanın çatıları ise ahşaptan yapılmışlardır.

Hamamlar dışı kapalı ve mahremiyetin ön plana alındığı yapılar olduklarından dış cepheleri gösterişsizdir. Aynı durum Bayramiç Çarşı Hamamı için de geçerlidir. Bu nedenle yapının dış cephelerinde herhangi bir bezemeye rastlanılmaz. Dışta sadece sıcaklık kubbelerinin kirpi saçaklı silmeleri plastik unsurlar olarak görülebilirler. Buna karşılık sıcaklık mekanlarında belli oranda süsleme yapıldığı görülür. Buralarda geçiş ve örtü elemanlarının sıvaları üzerine kalıp baskı tekniğiyle bezemeler işlenmiştir. Tromp kemerlerinin yüzeyine nöbetleşe işlenen üçgen ve daire biçimli madalyonların içlerine

soyut karakterli motifler kabartılmışlardır. Tromp kemerleri ile bunların arasında cephe yüzeyine yerleştirilen sağır kemerlerin arasındaki köşeliklerde ise üçer adet kabara motifi yer almaktadır. Sıcaklık kubbesinin eteğini dolaşan iki adet geniş yatay silme, yan yana tekrarlanan sivri kemer biçimli kartuşlarla kaplanarak hareketlendirilmişlerdir (Res.50). Âdetâ sağır arkat dizisi oluşturan kartuşlardan alt sıradakilerin içine kabartma olarak birer dairesel madalyon yapılmıştır. Madalyonların her birinin içinde altı kollu yıldız (mühr-ü Süleyman) benzeyen geometrik motif görülmektedir. Sıva katmanları yüzünden motiflerin ayrıntıları tam anlaşılammıştır. Buna karışıklık üstteki silmenin kartuşlarından her birinin içinde; altta yan yana karanfil, üstte orta kısımda cepheden bir gül olmak üzere natüralist tarzda bitkisel kompozisyonlar seçilebilmektedir.

Bayramiç Çarşı Hamamı'nın mevcut yapısı üzerinde inşa kitâbesi bulunmamaktadır. Fakat, daha önceden hamamı işletenlerin beyanına göre; yapıya ait olan kitâbe alınarak Hâdimoğlu Konağı'na götürülmüştür (Uysal 2014:1079). Hâdimoğlu Konağı'nda yaptığımız araştırmada, burada sergilenen iki kitâbeden birisinin sözü edilen kitâbe olduğu kanaatine vardık. Yatay dikdörtgen biçimdeki mermer kitâbenin üst kenarı lotus ve palmet motiflerinin tekrarlandığı bir bordürle kaplanmıştır. Bunun altındaki dört satırlık metnin ilk üç satırı iri harfli ve celi sülüs tarzda iken, tarih satırı daha küçük ve ince hatla nesih tarzda yazılmıştır (Res.51). Osmanlı devri Türkçesiyle oluşturulan kitâbede bazı harflerin eksik olduğunu ve metnin anlam ve cümle düşüklüğüne yol açacak kadar özensiz oluşturulduğunu görülmektedir:

Gurur olma libâsı fahrîle ömrüm cihândır bu

Kabâ'yı cismini (n) kurbünde herkes (e) câmekândır bu

Germâbe nişîn gam-ı hicrân-ı nigâr zed u zûh bezm-i ednâ-i şerir gül-hamrdır

İnşâsı suâl olundukda sene 1155 sâllî hicrîsinde afâ'inde (?) yüreği refi

Yukarıdaki satırlar sadeleştirilecek olursa -yaklaşık olarak- şöyle bir metin elde edilebilir: “Şöhret elbisesiyle gururlanma ömrüm cihândır bu / üzerini örten elbisenin yakınında herkese soyunma yeridir bu / kötü, alçak sevgilinin ayrılık gamıyla sıcak su hamamında oturana gül renkli şaraptır / İnşası sorulduğunda hicrî 1155 senesinde (yapıldı)”.

Bu kitâbe, tüm ifade bozukluğuna rağmen, sıcak su yapısı ve câmekân gibi işleve dair açık ip uçlarıyla bir hamama ait olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. H.1155/M. 1742 yılında yapıldığı anlaşılan eserin bânisi konusunda daha önce kesin bir şey söyleyememiş; fakat şehirdeki bazı yapıların bânileri ve yörenin söz konusu tarihlerdeki otoriteleri olmaları bakımından, Hâdimoğulları ailesinin bu hamamın da bânisi olmaları ihtimalini vurgulamıştık (Uysal 2013: 36; Uysal 2014: 1079). Yakın tarihlerde yayınlanan bir makale bizim bu yaklaşımımızın ne kadar isabetli olduğunu ortaya koymuştur. Hâdimoğullarından Ahmed Ağa'nın vakıflarına yönelik makalede yer alan H.1155/

M.1742 tarihli vakfiyeye göre; Ahmed Ağa, şehirde kendisinin yaptırdığı “*hamam-ı cedid*”in gelirlerini de Bayramiç Çarşısı Camii’ne tahsis etmiştir (Arslanboğa 2020: 95-117). Bu belge herşeyden önce hamamın bânisi sorununa ışık tutmaktadır. Vakfiyedeki ifadeler, şehirde eski bir hamamın varlığına da işaret etmektedir. Fakat bu başka bir yapı mıdır, yoksa şimdiki hamamın yerinde olup, câmi gibi M.1737 depreminden sonra Ahmed Ağa tarafından tümüyle yenilenmiş bir bina mıdır? Bunu şimdilik kanıtlayabilecek durumda değiliz. Ancak; özellikle yukarıdaki kitâbenin taşıdığı tarihlerde yörenin en aktif hayırseveri Ahmed Ağa gözükmektedir. Ayrıca Bayramiç Hâdimoğulları ailesinin oturduğu merkezdir ve buradaki kayda değer cami, çeşme, köprü gibi eserler hep onlar tarafından yaptırılmıştır. Dolayısıyla, Bayramiç Çarşısı Hamamı’nın da H.1155/ M.1742 yılında Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış olduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Diğer taraftan Babakale ve Bayramiç’teki çeşmelerinin kitâbeleri dikkate alınacak olursa; Ahmed Ağa’nın M.1737 Biga depreminin ardından yörede imar faaliyetlerine giriştiği, bu çerçevede Bayramiç’teki hamamın inşa ya da müceddeden inşasına M.1739 yılında başladığı ve kitâbedeki M.1742 tarihinin, inşaatın tamamlanış yılı olabileceği de ileri sürülebilir.

Tartışma ve Sonuç:

Osmanlı kültür tarihinde Sultan III. Ahmed’in saltanat yıllarını tanımlarken kullanılan “Lâle Devri” kavramı, tıpkı “Bizans Devri” kavramı gibi kendi döneminden asırlarca sonra ortaya çıkmıştır. Bu kavramın isim babası hususu tartışmalı gözükse de; olağan şüphelilerin başında Ahmet Refik (Altınay) ve Yahya Kemal Beyathı gelir (Öztuna 1978: 289). Onların kullanımından sonra ilgi gören kavram giderek söz konusu dönemin simgesi hâline gelmiştir. Fakat bu kavram ile III. Ahmed devri içinde hangi zaman diliminin kastedilmesi gerektiği konusu hâlâ tartışmaya açıktır. Ahmet Refik bu açıdan Damat İbrahim Paşa’nın sadrazamlık yıllarını (M.1716-1730) esas alır. Aynı yaklaşım günümüzün kimi akademisyenleri tarafından da benimsenmiş görünmektedir (Karahasanoğlu 2008: 129; Karahasanoğlu 2011: 427; Koçyiğit 2014: 291; Coşkun 2019: 163). Fakat Oktay Aslanapa bu kavramı tümüyle III.Ahmet devri (M.1703-1730) için kullanır (Aslanapa 1986:371). Dönemin kronolojik çerçevesi konusunda Aslanapa’yı izleyen araştırmacıların varlığını biliyoruz (Atak 2018b: 62).

Aslında plastik sanatlar açısından bu sanat üslûbunun, 17. yüzyılın ikinci yarısına ait kitap sanatlarında ve İstanbul Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı (M.1699) gibi yapıların ahşap üzerine kalemişi bezemelerinde kendini göstermeye başladığı söylenebilir. Fakat Lâle Devri üslûbunun Patrona Halil İsyanı (M.1730) ile aniden sona erdiğini düşünmek, izleyen yıllardaki sanat eserleri göz önüne alındığında yanılığın başka bir şey değildir. Özellikle İstanbul’da III. Ahmed devrinden sonra inşa edilen bazı anıtsal çeşmeleri dikkate alan Doğan Kuban, bu üslubun en güzel örnekleri arasında Patrona Halil isyanından sonra yapılan çeşmelerin de bulunduğunu vurgular (Kuban 2007: 511). Gerçekten de, üslûbun en olgun örneklerinden bir kısmı III. Ahmed’den sonra tahta geçen I. Mahmud’un saltanat

yıllarında inşa edilmişlerdir. Bunlar arasında Galata'da Bereketzâde Çeşmesi (M.1732-33), Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (M.1732), Tophane (I.Mahmud) Çeşmesi (M.1732), İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Sebili (M.1735) gibi eserler sayılabilirler.

Başta Anadolu olmak üzere Osmanlı Türkiyesinin diğer bölgelerinde de, Lâle Devri stilini yansıtan yapılardan bazılarının 18. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendikleri dikkati çekmektedir. Bu açıdan anlamlı sayıda yapı örneği gösterilebilir ki; bunlardan bazıları makalemizde söz konusu edilmişlerdir. Bize göre, Lâle Devri'nin kronolojisi ve etkileşim çevreleri sanat tarihçileri tarafından etraflıca tartışılmalıdır. Çünkü bu dönemin oluşumunda Fransa üzerinden gelen Batı etkileri üzerinde sıklıkla durulurken; özellikle bezeme repertuarındaki stilize ve doğal çiçek motiflerinin izahında III. Ahmed'in ve saray çevresinin çiçeklere düşkünlüğü gibi kolaycı bir yaklaşım benimsenmiş gibidir (Bkz.; Goodwin 2012: 459). Buna karşılık söz konusu bitkisel bezemelerdeki İran etkisi biraz gözardı edilmiştir (Kuban 1995: 286). Fakat sorunun etkileşim boyutu bir yana, sanat üslubu olarak Lâle devrinin, M.1703-1730 biçiminde çizilen kronolojik çerçeveye sığmadığı bir gerçektir. Bu açıdan, mimaride Lâle devri üslubunun yaratıcılarından birisi olarak mimarbaşı Kayserili Mehmed Ağa'nın görev dönemi (M.1703-1706; M.1709-1740) veya III. Ahmed ile I. Mahmud'un saltanat yılları (M.1703-1754) gibi kıstaslar; ya da doğrudan doğruya, Barok etkiyi simgelediği düşünülen Nûr-u Osmaniye Külliyesi inşası (M.1748-1755) üst sınır olarak dikkate alınabilir. Bize göre Osmanlı sanatında Lâle devri üslubu, M.1748-1755'de tamamlanan Nûr-u Osmaniye Külliyesi'ne kadar yansımalarını sürdürür ki, bu kabaca 18. yüzyılın ortaları demektir (Uysal 2015: 492-493). Çanakkale civarında yer alan ve yukarıda mimari niteliklerini tanımladığımız eserlerin kronolojisi ve üslup özellikleri de, söz konusu sanat anlayışının kabul edile gelen dar kronolojik çerçeveye sığmadığını düşündürmektedir.

Çanakkale ilinde Lâle Devri'nin alışılmış kronolojisine dahil yapılar: Lapseki-Umurbey'de Hacı Süleyman Çeşmesi (M.1718-1719), Babakale yapıları (Hırzû'l-bahr Kalesi, ulu câmi, çifte hamam ve çeşmeler 1722-1728) ile Gelibolu'da Telli Çeşme (H.1138/M.1725-1726) ve Hançerli Çeşme (H.1139/M.1726-1727)'dir. Bunların yanında üslup olarak döneme uymakla birlikte, popüler kronolojik çerçevenin dışında kalan eserler de dikkati çekmektedir. Bunlar Babakale'de Ahmed Ağa çeşmesi (H.1151/M.1738-39), Bayramiç'teki Dede Çeşmesi (H.1152/ M.1739), Biga'da Mustafa Çeşmesi (H.1152/ M.1739) ve Bayramiç Çarşısı Hamamı(H.1155/ M.1742-1743) olup; Post-Lâle Devri diyebileceğimiz bir süreçte ortaya konulmuşlardır.

Yukarıdaki yapı listesinin banileri göz önüne getirildiğinde iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, listedeki sayısal çoğunluğu oluşturan Babakale yapıları ile Gelibolu'daki Telli Çeşme'yi yaptırıp, Gelibolu Hançerli Çeşme'yi tamir ettiren Kaymak Mustafa Paşa'dır. Bir süre bölgede görevli olan paşa; bu süre içinde Gelibolu'nun su sorununa el atmış ve Baba Burnu üzerinde bir sahil kasabası kurdurmuştur. Diğer bâni ise; yörenin âyânı, Ezine serdarı veya Kal'a-i Sultaniye yeniçeri serdarı ünvanlarıyla arşiv kayıtlarında karşımıza çıkan Hâdimoğlu Ahmed Ağa'dır. Ağanın özellikle M.1737 Biga depreminin ardından, âdeta depremin yaralarını sarmak istercesine başta Bayramiç

olmak üzere Bozcaada ve Babakale’de hayır eserleri yaptırdığı ya da tamir ettirdiği anlaşılmaktadır (Arslanboğa 2020: 87). Bunlardan Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi, Bayramiç Dede Çeşmesi ve Bayramiç Çarşı Hamamı makale kapsamında ele alınmışlardır. Bu arada Kaymak Mustafa Paşa’nın Babakale’deki yapılarının kitâbelerini dönemin şairi Seyyîd Vehbî’nin yazmış olduğunu; Gelibolu Telli Çeşme ketebesinin ise vak’anüvist Mehmed Râşid Efendi olabileceğini hatırlatalım. Umurbey beldesindeki çeşmenin banisi Süleyman Ağa ile Biga’da çeşme yaptıran Uzun Mehmed oğlu Mustafa’nın tarihî kimliklerini bilmiyoruz.

Burada sunduğumuz yapılardan Lapseki-Umurbey Hacı Süleyman Çeşmesi (M.1718-1719) ve Biga Mustafa Çeşmesi (H.1152/ M.1739)’nden geriye sadece kitâbeleri kalmıştır. Gelibolu Hançerli Çeşmenin ise kitâbesi ve ayna taşı mevcuttur.

Çanakkale civarında Lâle Devri’ni simgeleyen en önemli yapılaşma faaliyeti Baba Burnu’nun iskanıdır. Baba Burnu’nu Babakale’ye dönüştüren yapılaşmanın hangi gerekçelere dayandığı kitâbelerde vurgulanmış görünüyor. Ancak, Kaymak Mustafa Paşa’nın bu mevkiye bir kale inşa ettirerek, çevresinde bilinçli biçimde bir kasaba oluşturma çabasının arka planında; kayınpederi Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın Muşkara kasabasını Nevşehir’e dönüştüren “*şehir kurucu*” girişiminin yol gösterici etkisi aranmalıdır. Burada kale içinde hamam, çeşme ve mescit de yaptıran Mustafa Paşa; sahilde ve kasaba içinde çeşmeler yaptırmış; bir ulu cami ve çifte hamam inşa ettirmiştir. Vakıf kaydı ve yapılardaki kitâbeler göz önüne alındığında; söz konusu yapıların, en geniş sınırlarıyla H.1135/ M.1722-23 ile H.1141/M.1728-29 tarihleri arasında tamamlandıkları anlaşılmaktadır.

Bunlardan Hırzû’l-Bahr kalesinin, Baba Burnu üzerinde Akdeniz (Ege Denizi)’i gözetleyen bir noktaya inşası, belli bir alanın kontrol ve muhafazası bakımından, Çanakkale Boğazı’ndaki Osmanlı kalelerini hatırlatır. Ancak onlardan farklı olarak, 18. yüzyıldaki silah ve savunma teknolojisindeki değişime uygun bir mimariyi yansıtır. Yani Ortaçağ kaleleri gibi yüksek duvarlara sahip değildir. Belli bir noktayı savunma amacına uygun yapılmıştır. Denize bakan taraftaki burçların diğer köşelerdekilerden biraz geniş tutulmuş olmaları da savunmayla ilgili olmalıdır.

Plan ayrıntıları bakımından farklı yanları bulunmakla birlikte Hırzû’l-bahr kalesi ve yanındaki Babakale köyü; Kal’a-i Sultâniye, Kilidü’l-bahr, Seddü’l-bahr ve Kum Kale’de olduğu gibi bir yerleşim modeli ortaya koyar. Gerçekten de, söz konusu boğaz kalelerinde uygulandığı biçimde; sınırlı boyuttaki kalenin içine mescit, hamam, çeşme, cephanelik gibi birimler yapılmış ve yeterli sayıda muhafızlar konulmuştur. Ayrıca kalenin dışına câmi, hamam, çeşme ve ev gibi binalar inşa edilerek; küçük çaplı bir yerleşime de imkân sağlanmıştır. Bu bakımdan hem Çanakkale boğazındaki 15. ve 17. yüzyıl kalelerinin, hem de Babakale’nin düzeni; Osmanlılarda, özellikle deniz kıyısındaki stratejik mevkiilerin kontrolü ve savunması için bir “kale yerleşmesi modeli”nin bulunduğunu göstermektedir.

Babakale (Ulu) Camii, ahşap direkli ve tavanlı mimarisıyla Selçuklu çağından beri bilinen bir geleneği devam ettirmektedir. Lâle devrinde buna benzer bir örnek olarak Hasinli Camii gösterilebilir. Hasinli Camii; ahşap direkli son cemaat yeri, ahşap destek ve tavanlı harimiyle Babakale Ulu Camii ile benzerlikler taşır (Atak 2014: 43-63). Bu dönemde muhtelif yörelerde görülen ahşap direkli camilerden bazılarında ahşap üzerine kalem işi bezemeler uygulanmıştır (Zekiye Uysal 2013: 123; Atak 2015:75). Hattâ, ahşap üzerine yapılan bu tür bezemelerin paralellerine konut mimarisinde de rastlanılır (Atak 2018a: 413). Fakat Babakale Camii ahşap yüzeylerde boyalı nakışlara sahip değildir. Buna karşılık minber aynalıklarındaki ve vaaz kürsüsündeki bezemeler ile şadırvanın mermer levhaları üzerindeki gülbezekler, kandil, selvi ve vazodan çıkan çiçek kompozisyonları dönem için tipiktir.

Babakale Hamamı, kare planlı ve halvetsiz sıcaklığa sahip çifte hamam düzeni kadar, duvarlarındaki grafitileri ile ilgi çekici bir eserdir. Sıcaklıktaki kurnaların bazılarının aynalıklarındaki bezemeler döneme uygundur. Hamamın halvetsiz sıcaklıklara sahip çifte düzeni, Bayramiç Çarşı Hamamı ile benzerlik sergiler. Şu farkla ki; Bayramiç'teki hamamın sıcaklıklarında köşelere sonradan üstü açık halvetler eklenmiştir. Diğer taraftan Bayramiç Çarşı Hamam'ında sıcaklık kubbelerinin eteklerinde ve tromp kemerlerinin yüzeylerinde baskı tekniğinde kabartmalar bulunur. Bunlardaki motifler ve kompozisyonlar gülbezekler, mühür-ü Süleyman, karanfil ve gül motifleriyle oluşturulmuşlardır. Her iki hamamın sade işçilikli mermer kurnalarının özgün oldukları kanısındayız.

Babakale'deki Çarşı ve Yalı çeşmeleri, hazneli yapılarıyla hem Gelibolu Telli Çeşme'ye benzerler; hem de Lâle devrinde özellikle İstanbul'da yaygınlaşan meydan çeşmelerini hatırlatırlar. Fakat Babakale'dekiler İstanbul örnekleri gibi gösterişli değilken; Gelibolu Telli Çeşme, zengin mermer işçiliği bakımından İstanbul örnekleriyle boy ölçüşebilir. Bayramiç Dede Çeşmesi de, geç tarihli bir örnek olmakla birlikte Telli Çeşme gibi zengin bezemelere sahiptir. Bu yapının da ilk hâliyle hazneli bir meydan çeşmesi olarak yapıldığını sanıyoruz. Bunlara karşılık, Yalı Çeşmesi'nin ayna taşı ile Ahmed Ağa çeşmesinin niş köşelerindeki mermerlerin bezemeleri, Lâle devrinin bilinen repertuarından motifleri mütevazi ölçekte sergilerler. Kale içindeki iki nişli çeşme de hazneli olmakla birlikte, işlevin ön plana alındığı mütevazi boyutta bir eser olarak değerlendirilmelidir.

Gelibolu Telli Çeşme'de ve Bayramiç Dede Çeşmesi'nde yer alan dilimli kemerli nişin benzerleri; 18. yüzyıldan İstanbul Üsküdar'da Başkadın Çeşmesi (M.1718-1719), Genç Mehmed Paşa Çeşmesi (M.1728-1729), Doğancılar semtindeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (M.1728-1729) ve şimdi Topkapı Sarayı avlusunda bulunan Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde (M.1728-1730) karşımıza çıkar. Soner Şahin İstanbul örneklerine yönelik bildirisinde, bu kemer tipinin 18. yüzyıldan önceki Osmanlı mimarisinde görülmediğini, bu sırada görülüşünün İran ve Hindistan bölgelerinin etkisiyle açıklanabileceğini ileri sürer (2014: 676). Şahin'in bölgesel etkiler konusundaki yaklaşımı kabule şayan olmakla birlikte; dilimli kemerin Osmanlı mimarisindeki kronolojisine yönelik görüşü biraz acele verilmiş bir hüküm gibi gelmektedir. Bu konuda sağlıklı bir görüş oluşturabilmek için

koca imparatorluğun bütün bölgelerini dikkate almakta yarar var. Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi cephesinde karşılaştığımız basık yuvarlak kemer, 18. yüzyıl ortalarına doğru Batı tarzı biçimlerin de yavaş yavaş mimarlık repertuvarına girmeye başladığının işaretlerinden sayılabilir. Buna mukabil, Babakale Yalı ve Çarşı çeşmeleri ile kale içindeki çeşmenin nişlerinde, Kaymak Mustafa Paşa'nın Üsküdar'daki çeşmesindeki (Atak 2020:172) gibi sivri kemerin kullanılmış olması; bu dönemde çeşme cephelerini biçimlendiren kemer konusunda çeşitlenmeler görülmekle birlikte klâsik biçimlerin hâlâ varlığını sürdürmeleri bakımından anlamlıdır.

Burada ele alınan yapılarda inşa malzemesi olarak moloz, kaba yonu ve kesme taş malzemeyle birlikte tuğla malzemenin kullanıldığını, Babakale Camii'nde destek ve örtü sisteminde ahşabın tercih edildiğini görüyoruz. Mermer malzeme, dönemin karakterine uygun biçimde çeşme cepheleri, çeşme ve hamamların ayna taşları ve kitâbe gibi kabartma bezemelerin yapılacağı kısımlarda kullanılmıştır. Diğer yandan Osmanlı ve Selçuklu mimarlığında sık karşılaşıldığı biçimde; Çanakkale çevresindeki Lâle devri yapılarından bazılarında devşirme malzeme kullanımı pragmatik bir tedarik yöntemi olarak uygulanmıştır. Özellikle Babakale'deki yapıların inşasında Behram (Asos) ve Eski İstanbulluk (Alexandria Troas) harabelerinden yararlanılmış olduğu dönemin tarih kitaplarına kaydedilmiştir.

Mermer malzeme üzerine uygulanan kabartmalarda bir yandan Türk bezeme sanatının klasikleşmiş motiflerinden rûmî, palmet ve mukarnasa yer verilirken; diğer taraftan onlardan daha yoğun biçimde, 17. yüzyıl sonlarından itibaren neredeyse 18. yüzyıl ortalarına kadar mimari bezemede izleyebildiğimiz vazolu çiçek buketleri, lâle, karanfil, sümbül, kasımpatı çiçeklerine ve gülbezeklere yer verilmiştir. Bu arada Gelibolu Telli Çeşme'nin saçak kornişindeki mukarnas dizisinde klasik mukarnas biçiminin biraz deformasyona uğratıldığı dikkati çeker. Püskülvârî bir görünüm sunan bu mukarnasların benzerleri III. Ahmed'in Topkapı Sarayı önündeki çeşmesinde ve saraydaki kütüphane çeşmesinin sebillerinde de göze çarpar. İncelediğimiz yapıların kitâbelerinde sülüs, celî sülüs ve ta'lik hat daha çok tercih edilirken; sadece Umurbey Hacı Süleyman Çeşmesi'nde nesih tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Çanakkale çevresinde 18. yüzyılın ilk yarısı içinde inşa edilen yapılardan Kaymak Mustafa Paşa'nın eserleri ve Umurbey Hacı Süleyman Çeşmesi, akademik çevrede kabul gören Lâle devri kronolojisi içinde yer alırken; Biga Mustafa Çeşmesi ve Hâdimzâde Ahmed Ağa'nın eserleri, I. Mahmud dönemi içinde yapılmış olup “post-Lâle Devri” örnekleri olarak tasnif edilebilirler.

KAYNAKÇA

Ahmet Refik (1988). OnikinciAsr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1689-1785), İstanbul: Enderun Kitabevi.

Akalm, A.G. (1997). “Troia Bölgesi Antik Kıyı Şehirlerinde Tarihî Coğrafya Çalışmaları”, Türk Romatoloji Dergisi, 6: 1-14.

Aktepe, Münir (1968). “Derya Kapdanı Mustafa Paşa ve Bir Vakfiyesi”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 15: 31-39.

Aktepe, Münir (1969). “XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya Ait Vakfiyeler”, Vakıflar Dergisi, VIII: 15-36.

Altner, S. (2016). “Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, 21: 1-26.

Altınay, Ahmet Refik (1973). Lâle Devri, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Arslanboğa, K. (2020). “1737 Tarihli (Biga) Depremi ve Yaraların Sarılması: Hadımzade Ahmet Ağa'nın Bayramiç ile Bozcaada'daki Vakıfları”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, 29: 87-125.

Aslanapa, O. (1986). Türk Sanatı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Atak, E. (2020). “Kaptan-ı Deryâ Kaymak Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri”, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Sonbahar Özel Sayısı: 168-181.

Atak, E. (2019). Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslubu, Ankara: Gece Akademi (Gece Kitaplığı) Yayını.

Atak, E. (2018a). “Kalemişi Süslemeleriyle Bir Lâle Devri Eseri: Mudanya Tahir Paşa Konağı”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11/59: 413-447.

Atak, E. (2018b). “Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslubu (Anadolu'daki Yansımalar)”, Turkish Studies - Social Sciences, 13/10: 57-86.

Atak, E.(2015). “Erzurum'da Bir Lâle Devri Eseri: Bakırcı Camii”, Osmanlı Mirası Araştırmaları, 2/4: 75-97.

Atak, E. (2014). “Kayseri'de Bir Lâle Devri Eseri: Hasinli Camii”, SBAD (Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi), 9/2: 43-63.

Atıl, Esin (1999). Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü, İstanbul: Koçbank Yayını.

Cook, J.M. (1973). *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*, London: Oxford University Press.

Coşkun, S.(2019). “Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Lâle Devri Mimarisindeki Yeri”, *Art-Sanat*, 12: 163-192.

Çaylak, A.(1997). *Çanakkale Çeşmeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Çaylak Türker, A.(2002). “Osmanlı Çeşme Mimarisinde Çanakkale Çeşmelerinin Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ’da Anadolu: Prof.Dr. Aynur Durukan’a Armağan*, (Haz.: N. Doğan Şaman), Ankara: 167-184.

Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, (2013). *Târîh-i Çelebizâde (Târîh-i Râşid ve Zeyli)*, III, (Haz.: A. Özcan – Y. Uğur v.d.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Demiriz, Y.(1986). *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını.

Demiriz, Y.(2005). *Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler*, İstanbul: Yorum Sanat.

Eren, Ramazan (1990). *Çanakkale Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale.

Faroqhi, S. (1981). *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Wien: Verlag des Institutes für Orientalistik der Universität Wien.

Goodwin, G.(2012). *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, (Çev.:M.Günay), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İrepoğlu, G. (1999). *Levni: Nakış, Şiir, Renk*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İrepoğlu, G.(2014). *Gül: Aşkın Çiçeği, Sanatın Çiçeği, Sonsuzluğun Çiçeği*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyesi (2006), 1,2,3 (Ed.: N. Ertuğ), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Su ve Kanalizasyon İdaresi Yayını.

Karahasanoğlu, S. (2008). “Osmanlı Tarih Yazımında Lâle Devri: Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Toplum:Yeni Yaklaşımlar*, 7: 129-144.

Karahasanoğlu, S.(2011). “İstanbul’un Lâle Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu* (01 Mayıs 2011 Türkiye): 427-463.

Koçyiğit, F. (2014). “Lale Devri Çeşmelerinin Karakteristik Özellikleri”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16: 291-326.

Kuban, D. (1995). *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Kuban, D.** (2007). Osmanlı Mimarisi, İstanbul: Yem Yayın.
- Kunter, H.B.** (1956) “Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi”, Vakıflar Dergisi, III: 1-11.
- Kuyulu, İ.**(1982).Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Öztuna, Y.** (1978). Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, 6, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Pîrî Reis** (2002). Kitabı Bahriye, tıpkı basım, ikinci baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Sevim, M.** (1998). Gravürlerle Türkiye, IV, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Şahin, S.** (2014), “Üsküdar’da III. Ahmed Dönemine ait Dört Çeşme ve Osmanlı Mimarisinde Nadir Görülen Bir Kemer Tipi”, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, VIII (2-4 kasım 2012), C.I, (Edit.: S.F. Göncüoğlu), İstanbul 2014: 676-692.
- Türker, Ç.** (1988). “Anadolu Yarımadasının En Batı Ucunda Yer Alan Tipik Bir Osmanlı Köyü: Babakale”, Türk Etnografya Dergisi, XVIII, Ankara: 139-151.
- Uysal, A.O.** (1988). “Bolvadin’de Bir Lâle Devri Eseri: Ağılönü Çeşmesi”, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, XXXII/1-2, Ankara: 33-55.
- Uysal, A.O.** (2008). “Kaymak Mustafa Paşa’nın Hatırası: Babakale”, *Ayvacık Değerleri Sempozyumu* (29-30 Ağustos 2008, Ayvacık / Çanakkale), Çanakkale: 115-150.
- Uysal, A.O.** (2013a). “Çanakkale İli Lapseki, Biga, Çan, Bayramiç, Ayvacık, Ezine İlçelerinde Türk Dönemi Yüzey Araştırması (2010)”, 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011, Malatya), I, Ankara: 27-50.
- Uysal, A.O.** (2013b). “Lapseki’nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları”, Sanat Tarihi Dergisi, XXI/1(2012), İzmir: 127-151.
- Uysal, A.O.** (2014). “Çanakkale’de Bazı Geç Osmanlı Dönemi Hamamları”, Turkish Studies, 9/10: 1075-1106.
- Uysal, A.O.**(2015). “Ana hatlarıyla Türklere Sanat”, Türk Kültürü El Kitabı (Ed.: İ. Çapçioğlu – H. Beşirli), Ankara: Grafiker Yayınları, 421-544.
- Uysal, A.O.**(2019). “Türk Mimarisinde Halvetsiz Hamam Tipi”, Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (21-24 Ekim 2015, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa), 2 (Edit.: C. Ünal – C. Gürbryk), Ankara: 391-416.
- Uysal, A.O.**(2020). “Gelibolu Tarihi Alanında Türk Dönemi Yerleşmeleri ve Tarihi Yapılar”, Eskiçağdan Günümüze Çanakkale Muharebe Alanı, (Ed.: B. Borlat), İstanbul: Kültür ve Turizm

Bakanlığı Yayınları, 425-459.

Uysal, Zekiye (2013). “Ankara’da Lâle Devrinden Kalemişi Bezemeli Bir Yapı: Ağaç Ayak Camii”, *Ekev Akademi Dergisi*, 54: 123-141.

Uysal, Zekiye (2014). “18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Camii”, *Turkish Studies*, 9/10: 1107-1123.

Uysal, Zekiye (2016). “Cezayirli Gâzi Hasan Paşa’nın Çanakkale Civarındaki Eserleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 21: 47-78.

Uysal, Zekiye (2020). *Çanakkale ilinde Ahşap Direkli Camiler*, Ankara: Gece Kitaplığı.

Uzunçarşılı, İ.H.(1982). *Osmanlı Tarihi*, IV-1, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Uzunçarşılı, İ.H.(1983). *Osmanlı Tarihi*, IV-2, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Yavaş, A. (2010). “Bozcaada Köprülü Mehmet Paşa ve Alaybey Camileri”, XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi, Denizli), İstanbul: 671-680.

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530). (1995). *Dizin ve Tıpkı Basım*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

Resimler ve Şekiller

Res.1- Umurbey'de çeşme kitâbeleri

Res.2- Umurbey Hacı Süleyman Çeşmesi, kitâbe

Res.3- Babakale genel görünüş

Res.4- Babakale gravürü, 19. yy.(M.Sevim'den)

Res.5- Hırzû'l-bahr Kalesi'nin genel görünüşü

Res.6- Kalenin kapısı

Res.7- Seğirdime çıkan rampa

Res.8- Kale girişindeki harap çeşmeler

Res.9- Seğirdim üzerindeki minare kalıntısı

Res.10- Kale kapısındaki kitâbe

Res.11- Babakale Camii, genel görünüş

Res.12- Cami avlusunun doğu kapısı

Res.13- Şadırvan ve tuvalet

Res.14- Batı cephe, onarım öncesi (VGMA)

Res.15- Batı cephe, onarım sonrası

Res.16- Minare, onarım öncesi (VGMA)

Res.17- Minare, onarım sonrası

Res.18- Son cemaat yeri, onarım sonrası

Res.19- Harimde destekler ve kadınlar mahfili

Res.20- Ahşap tavan göbeği

Res.21- Onarımdan önce mihrap ve minber

Res.22- Onarımdan sonra mihrap ve minber

Res.23- Şadırvanda mermer işçiliği

Res.24- Caminin kuzey kapısındaki kitâbe

Res.25- Caminin batı kapısındaki kitâbe

Res.26- Babakale Hamamı, soyunmalık alanı

Res.27- Erkekler kısmı, sıcaklık

Res.28- Erkekler kısmı sıcaklığında tromp

Res.29- Erkekler kısmında graffitiler

Res.30- Babakale Çarşı Çeşmesi

Res.31- Çarşı Çeşmesi, kitâbe

Res.32- Babakale Yalı Çeşmesi gravürü (Gouffier'den)

Res.33- Babakale Yalı Çeşmesi

Res.34- Yalı Çeşmesi, ayna taşları

Res.35- Gelibolu Telli Çeşme

Res.36- Telli Çeşme'nin nişi

Res.37- Telli Çeşme, nişten ayrıntı

Res.38- Telli Çeşme, büyük kitâbe

Res.39- Çeşme nişindeki kitâbe

Res.40- Gelibolu Hançerli Çeşme

Res.41- Hançerli Çeşme, ayna taşı

Res.42- Hançerli Çeşme, kitâbe

Res.43- Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi

Res.44- Ahmed Ağa Çeşmesi, kitâbe

Res.45- Bayramiç Dede Çeşmesi

Res.46- Dede Çeşmesi, cepheden ayrıntı

Res.47- Bayramiç Çarşı Hamamı, soyunmalık ve ılıkık harabeleri

Res.48- Çarşı Hamamı, erkekler kısım sıcaklık

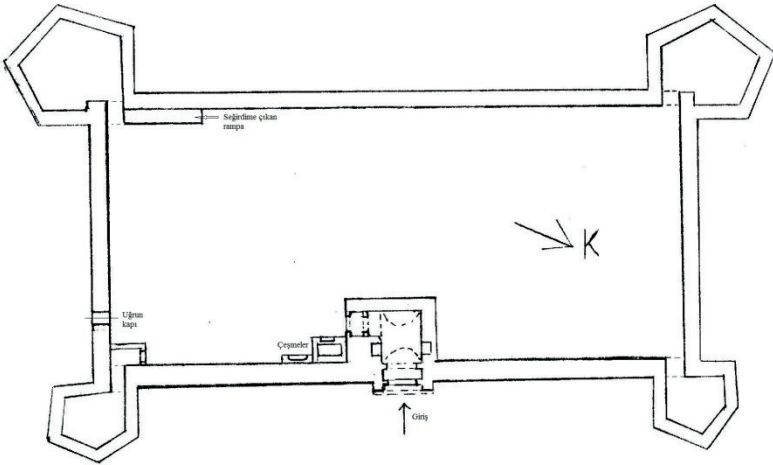
Res.49- Külhanda ocak kemeri

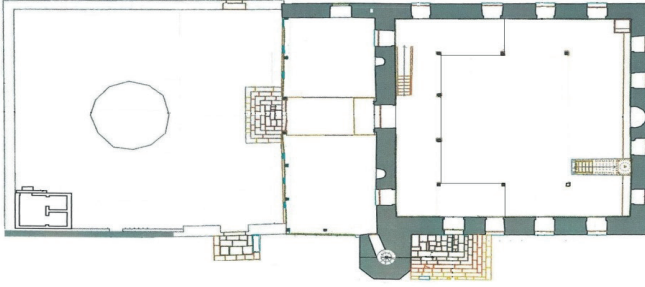
Res.50- Sıcaklık kubbesinde bezeme

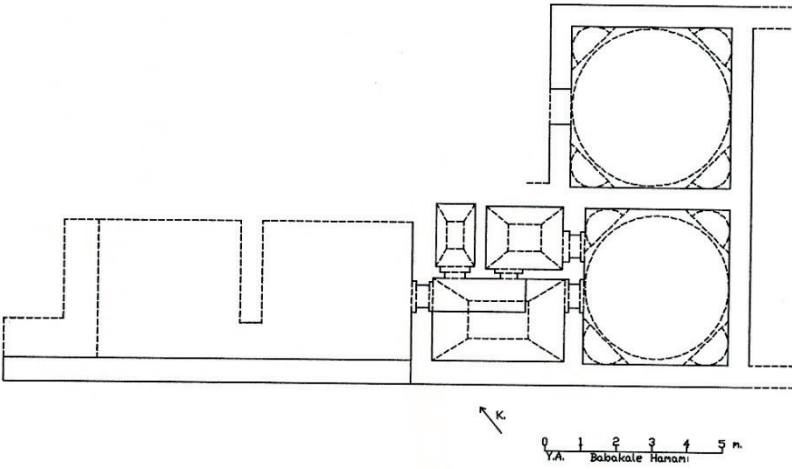
Res.51- Bayramiç hamam kitabesi

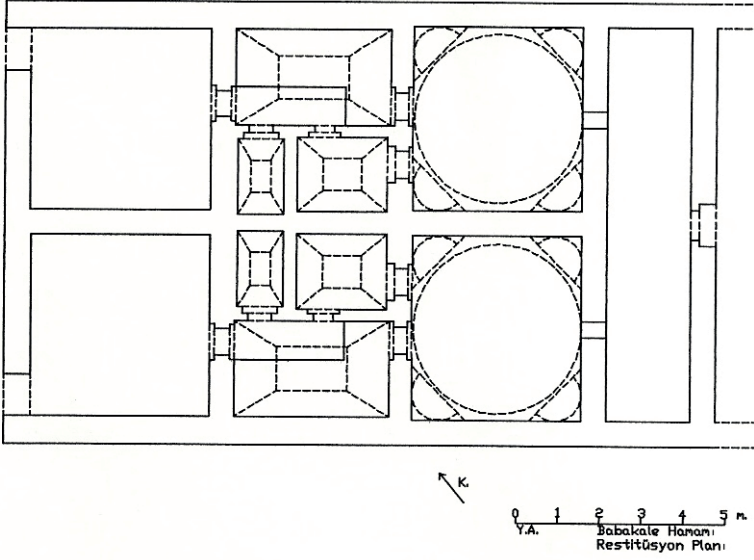
Şek.1- Hırzû'l-bahr Kalesi'nin plan krokisi

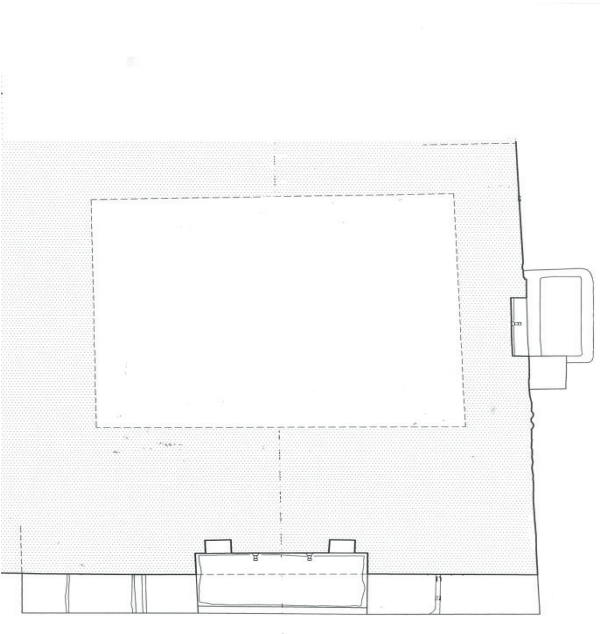
Şek.2- Babakale Camii planı (VGMA)

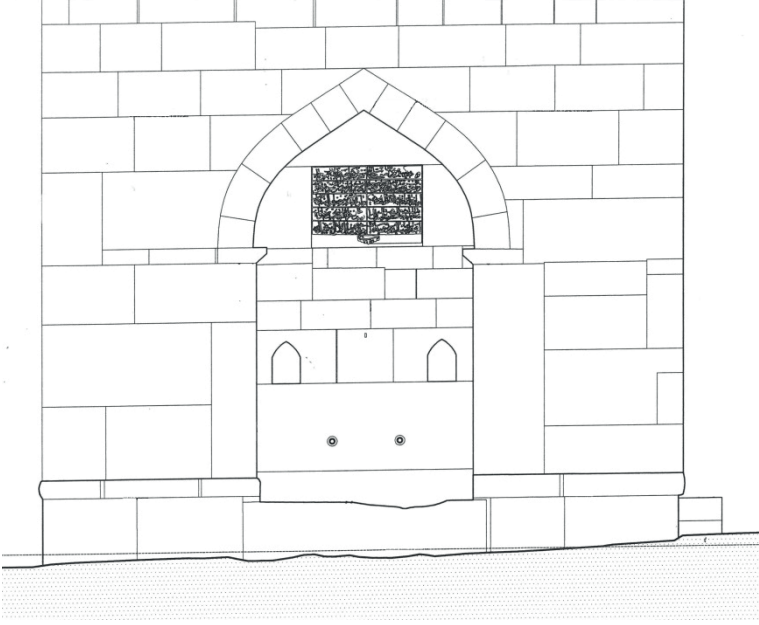
Şek.3- Babakale Hamamı, rölöve (AOU)

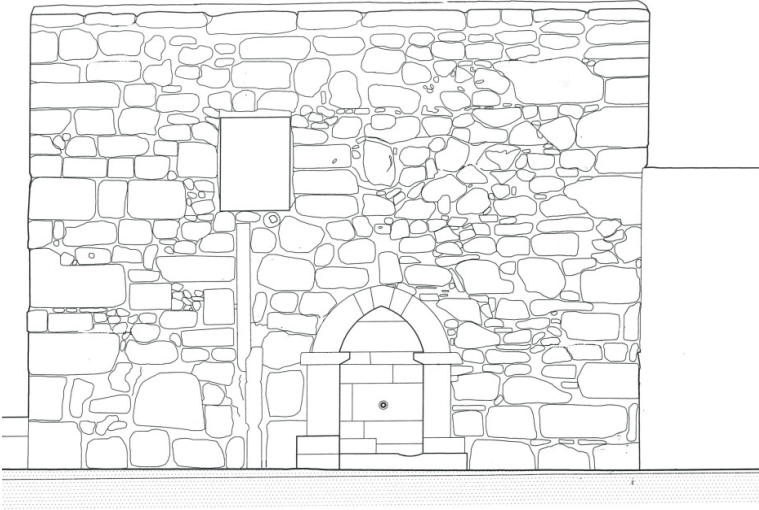
Şek.4- Babakale Hamamı, restitüsyon (AOU)

Şek.5- Çarşı Çeşmesi planı (VGMA)

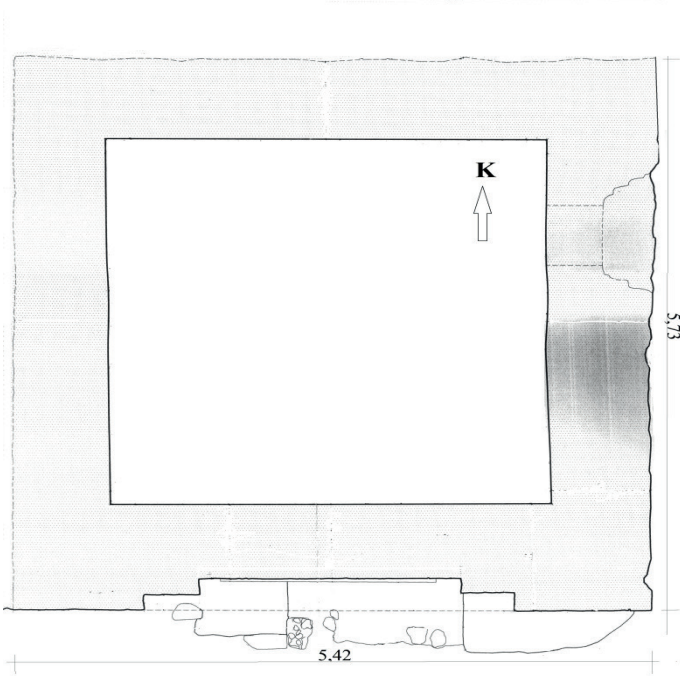

Şek.6- Çarşı Çeşmesi, cephe (VGMA)

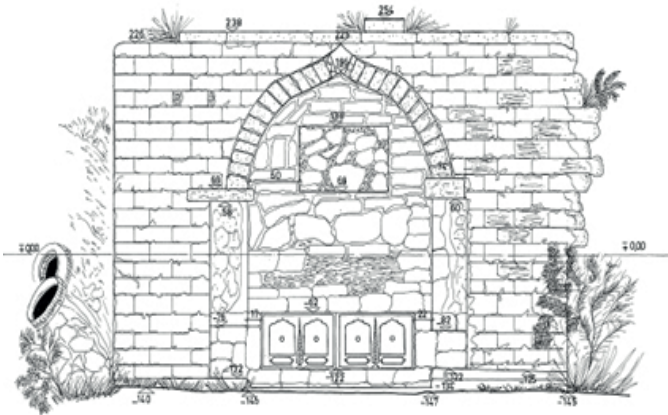

Şek.7- Çarşı Çeşmesi, yan cephe (VGMA)

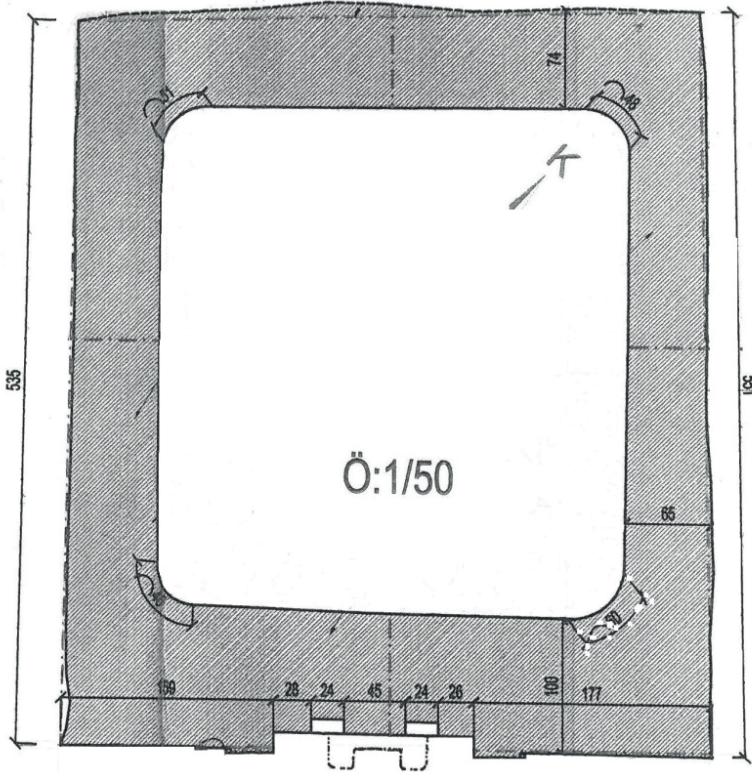

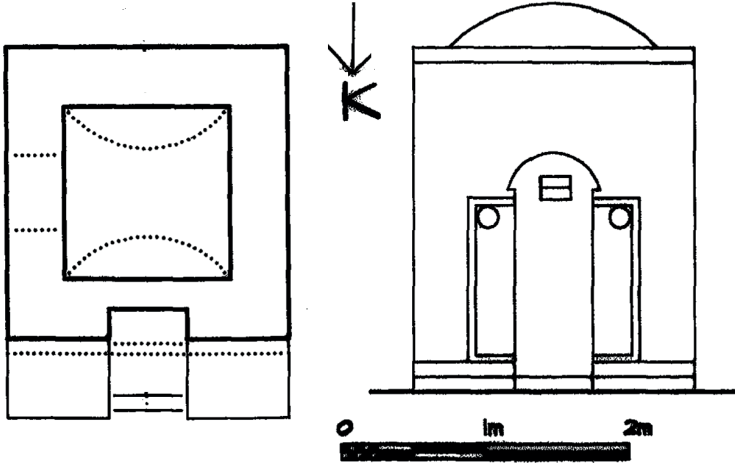
Şek.8- Yalı Çeşmesi planı (VGMA)

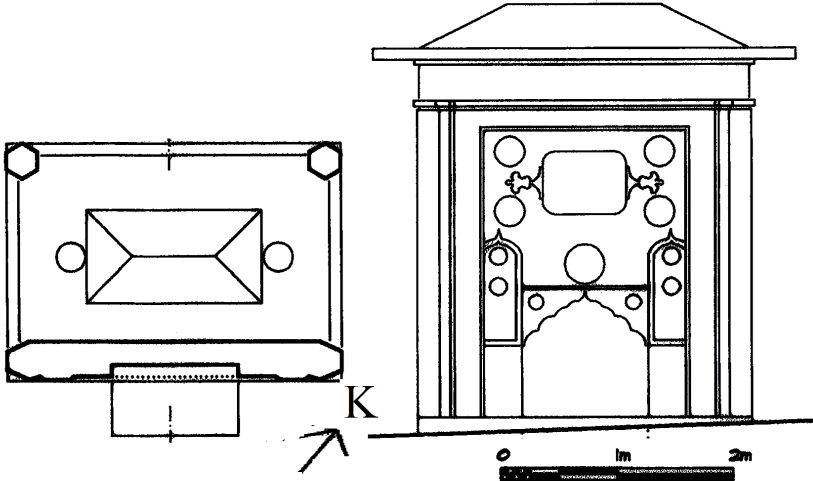
Şek.9- Yalı Çeşmesi, cephe (VGMA)

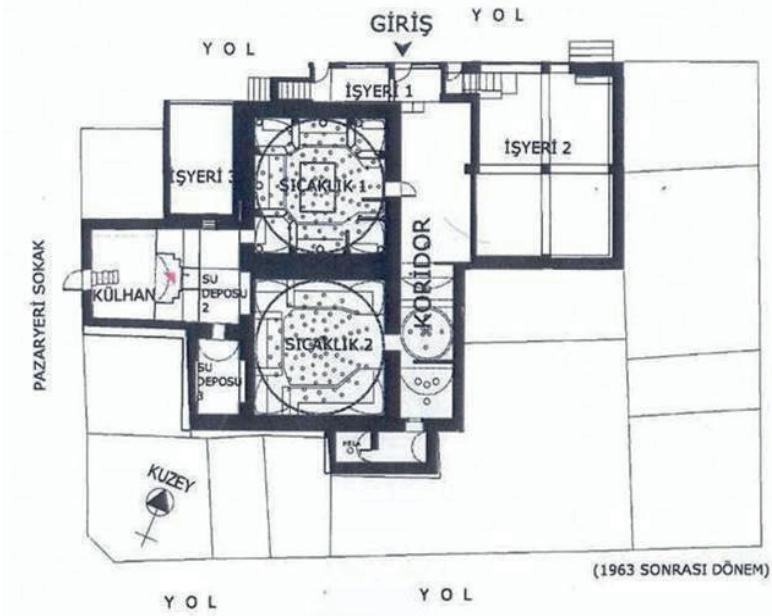
Şek.10- Gelibolu Telli Çeşme (Mim.Dr.H.Ç. Zağra'nın izniyle)

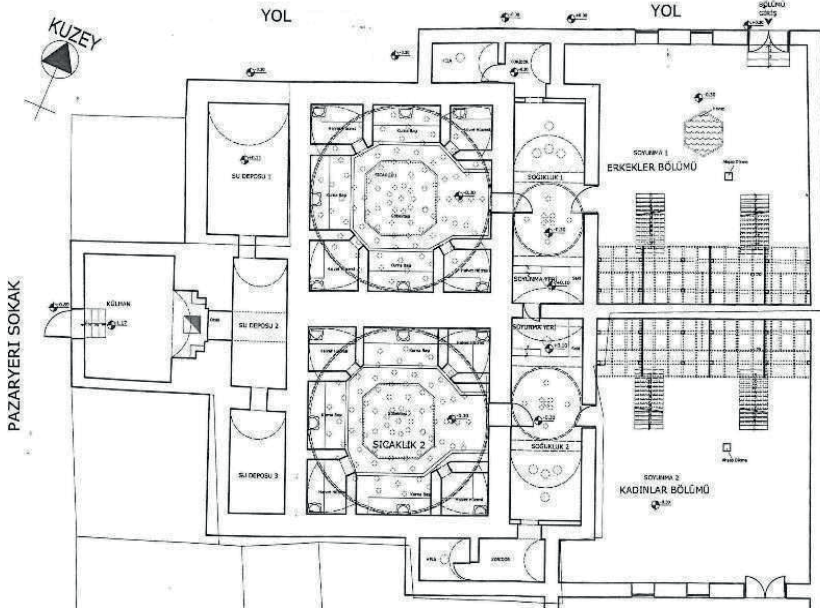
Şek.11- Babakale Ahmed Ağa Çeşmesi, plan ve cephe (A.Ç.Türker'den)

Şek.12- Bayramiç Dede Çeşmesi, plan ve cephe (A.Ç.Türker'den)

Şek.13- Bayramiç Çarşı Hamamı, rölöve (Mim.İ. Erten'in izniyle)

Şek.14- Bayramiç Çarşı Hamamı, restitüsyon (Mim.İ. Erten'in izniyle)

Biga Halk Müziği Kültürü: Kültürel Kaynaşmanın Müzikal Yansıması

Alaattin CANBAY*

Özet

Halk kültürü ve bu kültürü oluşturan temel unsurlardan biri olan halk müziği, oldukça uzun sayılabilecek bir süre içinde oluşup gelişerek toplumsal bilince-hafızaya yerleşir, geliştiği kültürel çevrede canlılığını sürdürerek yeni formlara dönüşür. Bu özelliğiyle halk müziği kültürü, siyasi-coğrafi sınırları aşan, yaşamsal tüm etkenlerin sınırlar ötesinde iç-içe geçtiği ve sürekli olarak canlılığını sürdürdüğü bir olgu niteliğindedir. Bu anlamdaki önemli örneklerden biri olan Biga halk müziği, birbirinden farklı kültürel unsurların zaman içinde bir araya gelerek kaynaştığı bir yapıya sahiptir.

Biga, Çanakkale'nin bir ilçesi olmasının yanında, Biga yarımadası olarak demografik yapısı, kültürel zenginliği ve çeşitliliği anlamında renkli bir yapıdadır. Bu özellik doğal olarak halk müziği kültürü içinde türkü ve ezgilerine de yansımış, böylece bir yandan Kuzey Ege-Güney Marmara-Trakya-Balkan etkileşimi içinde yöreye münhasır bir müzik kültürünü meydana getirmiştir. Biga'da yaşamakta olan yerleşik halkla birlikte, tarihi süreç içinde yaşanan iskan politikalarıyla yöreye gelen Çerkes, Pomak, Boşnak ve Yerli/Manav toplulukların halk müziği kültürü ve bu kültürün oluşturduğu ortak repertuvar, müzikal olarak çeşitlilik göstermesi yanında, kültürel unsurların karşılıklı hoşgörü ve işbirliği içinde bir arada yaşamaları ile sosyo-kültürel yapıya farklı bir anlam katmaktadır.

Bu çalışmada Biga yerinde bölgenin halk müziği kültürü, derleme çalışmaları yanında, ayrıntılı bir literatür taraması, kişisel görüşmeler, sesli-görüntülü materyallerin analizi ile araştırılarak derinlemesine incelenmeye çalışılmıştır. Yörenin sosyal ve kültürel yapısı müzikal özelliği ile ayrıştırılmadan değerlendirilmiş, bu kapsamda incelenen kaynaklarda yer alan teknik verilere referans yapılarak yöre ve müzikal özellikleri öncelikle kültürel çeşitlilik ve sosyolojik yönleriyle ele alınmıştır. Sesli ve görüntülü örneklerin çalışma içindeki akışıyla izlenip dinlenebilmesi için müzik kayıtlarını içeren ses-görüntü örnekleri karekodlarla metin içerisinde gerekli görülen yerlere eklenmiştir.

Bu çalışma kapsamında elde edilen verilerle birlikte; müzik ses ve görüntü kayıtlarının; ilgili alan araştırmacılarının çalışmalarına katkı sağlaması, paylaşılması ve somut olmayan kültürel mirasın korunması adına önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Biga, Müzik Kültürü, Halk Müziği

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Müzik Eğitimi Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi, acanbay@gmail.com

Biga Folk Music Culture: The Reflection of Cultural Amalgamation

Abstract

Folk culture and folk music, one of the basic elements that comprises this culture, form and develop over a very long time and live in the social consciousness-memory. They transform into new forms by continued vitality within the cultural environment of development. With this characteristic, folk music culture is a phenomenon that transcends political-geographical boundaries, where all vital factors are engaged beyond borders and vitality is maintained continuously. Biga folk music is an important example in this way, with structure formed by combination of different cultural elements over time.

Biga is not only a county in Çanakkale, but is also a multicultural settlement in the sense of demographic and cultural heritage in the Biga peninsula. This characteristic is reflected naturally in folk songs and melodies in the folk music culture. There is a unified musical culture, specific to the region, with interaction between the North Aegean-South Marmara-Thrace-Balkan regions. With the settled people living in Biga, there are Circassians, Pomaks, Bosnians and local/Manav populations who came to the region with migratory policies during the historical period. These varied folk music cultures and the common repertoire created by these cultures adds a different meaning to the sociocultural structure with the coexistence of cultural elements in mutual tolerance and cooperation, in addition to displaying musical diversity.

The main purpose of this study is detailed research of regional folk music culture, by collecting folk melodies, literature review, audiovisual material analysis and personal interviews. The social and cultural structure of this region is reviewed, without differentiation of musical features. In this context, reference is made to technical data in the literature, considering the cultural diversity and sociological aspects of local and musical features primarily. In order to observe and listen to samples of audio and visual recordings within this study, QR codes with links to music are included in necessary areas of the text.

Along with data obtained within the scope of this study, music audio and video recordings are considered to be important to contribute to studies by researchers in the relevant area, to share and to preserve intangible cultural heritage.

Keywords: Biga, Music Culture, Folk Music

Giriş

Biga ilçesinin de yerleşiminde yer aldığı Biga yarımadası, Güney Marmara bölgesinde olup Çanakkale ilinin en büyük ilçesi konumundadır. İlçe olarak Biga coğrafi konum ve kapladığı alan ile önemli bir yerleşim merkezidir. Latince “iki atla çekilen iki tekerlekli araba” anlamında gelen Biga, verimli tarım alanları ve bölgesel ölçekteki sanayisiyle bölgeye ekonomik anlamda katkı sağlarken, sosyo- kültürel yapısıyla da önemli bir özelliğe sahiptir (Atalay ve Mortan, 2003: 189, akt. Yaşar, 2017). Çanakkale’ye

84 km mesafede bulunan Biga, Balıkesir ve Marmara bölgesi ile yakın bir etkileşim içindedir. İlçe sınırları içinde 2'si belde ve 109'u köy olmak üzere 111 yerleşim birimi ve 9 mahalle bulunan Biga, ilçe merkezinde ortalama altmış bin, köylerinde de kırk bin olmak üzere doksan-yüz bin civarında nüfus yaşamaktadır. Resmi kayıtlara göre nüfusun yüzde yetmiş kadarı çiftçilik, yüzde beşi esnaf ve sanatkarlık yüzde yedi kadarı da kamu görevlisi ve diğer meslek gruplarından (Biga Belediyesi, 2021). Biga'nın bulunduğu coğrafi konumunun bir geçiş alanı özelliğinde olması ilçenin zaman içerisinde birçok kültür ve kültürel değerle karşılaşmasını ve iletişim içine girmesini sağlamıştır. Özellikle sözlü gelenek başta olmak üzere maddi ve manevi kültür unsurları Biga'da bütünleşerek zengin ve renkli bir dokuyu meydana getirir (Erten, 2006: 157). Tarih boyunca bölgeye yerleşen topluluklar kültürel yapıyı çeşitlendirerek çok kültürlü bir yapının oluşmasını sağlamışlardır. İklim ve çevresel etkenlerin de yardımıyla artarak devam eden kültürel renklilik günümüze kadar gelmiştir.

Çanakkale ve içinde bulunduğu bölge ile benzer bir özellik gösteren Biga, tarih içerisindeki yoğun demografik hareketlerle kültürel anlamda hızlı sayılabilecek bir dönüşüm içinde olmuştur. Özellikle "93 Harbi" olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, ardından 1897 Türk-Yunan ve 1912-1913 Balkan Savaşları olmak üzere, süreç içerisinde yaşanan göçlerle Çanakkale geneli ile birlikte Biga'nın nüfusu ve demografik yapısı da değişime uğramış, birçok yeni köy ve yerleşim biriminin oluşması ile birlikte sosyal, kültürel ve ekonomik hareketlilik de hız kazanmıştır (Atabay, 2008).

Sözlü kültür unsurlarının en önemlilerinden biri olan müzik de Biga ve çevresinde, söz konusu yerel-bölgesel çeşitliliğin göstergelerinden biridir. Yerleşik halkın oldukça uzun bir süre içinde oluşturduğu ezgisel birikiminin bir yönü Orta-Asya Türk kültürü izlerini taşıırken, diğer yandan öncesiyle birlikte Troya'dan başlayıp Roma-Bizans kültürüyle devam eden farklı medeniyetlerin karışımı niteliğindedir. Buna Osmanlı dönemi içindeki demografik ve kültürel hareketlilik de eklendiğinde Biga müzik kültürü tüm bu bileşenlerin bir arada kaynaştığı yer olduğu görülür. Biga halk müziği kültürü ve yapısal özelliklerini böylesi bir sosyo-kültürel yapı içinde ele alınıp değerlendirmek yerinde olur. Zeybek, Karşılama, sözlü-sözsüz oyun ezgileri gibi türlerin halk müziği kültürünü oluşturduğu Biga, Çanakkale'nin bir ilçesi olmasının yanında, farklı kültürlerin bir araya gelerek kaynaştığı, demografik yapısı, kültürel zenginliği ve çeşitliliği anlamında özel bir yere sahiptir. Biga yarımadası olarak sahip olduğu bu özellik doğal olarak halk müziği kültürü içinde türkü ve ezgilerine de yansımış böylece bir yandan Kuzey Ege-Güney Marmara-Trakya-Balkan etkileşimi içinde yöreye münhasır bir müzik kültürü oluşmuştur. Yapılan çalışmalarda, Biga coğrafi sınırları içinde yer alan ve farklı zamanlarda ilçeye gelerek yerleşen toplulukların kendilerine has kültürel dokuyu muhafaza etmeye çalıştıkları, yanı sıra çevre unsurlarla etkileşimde bulunarak yeni-canlı bir kültür oluşturdukları görülmektedir.

Biga’da Yapılan Derleme Çalışmaları

Yerel ölçekteki kültürel etkileşimle birlikte küresel anlamda olumsuz etkileri yadsınamayacak olan kültürel dönüşüm, yöredeki insanlar tarafından kaygıyla karşılanmaktadır. Mahalli ölçekte kültürel alanda yapılan değerli çalışma ve etkinliklerle bunun önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Dernek, kurum ve genel olarak sivil toplum örgütlerinin duyarlılığı net biçimde görülürken, kültürün devamı ve yaşatılması dile getirilen öncelikli ve ortak kaygıdır. Halk kültürünün önemli yapıtaşlarından birini oluşturan ezgili ürünlerden olan halk müziği örneklerinin, teknik uzmanlık ve donanımla ele alınarak, notalama veya sesli kayıt gibi yöntemlerle arşivlenmesi ve paylaşılması söz konusu bu kaygının giderilmesi adına önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Böylece bu ürünler kayıt altına alınarak korunabilir ve aktarımları sağlanabilir. Müziği sesli olarak kaydetmek var olan ezgisel verinin elde edilmesi, araştırılması ve aktarılması adına en önemli yollardan biridir. İkincil olarak da ezginin notalanması- notaya alınması ve bu yolla değerlendirilmesi gerekmektedir. Her iki yolla da yapılan çalışmaların uzman kadrolar ve bilimsel yöntemlerle yapılmasının gereği yadsınamaz. Bu yaklaşımla başta müzik olmak üzere özellikle sözlü kültür ürünlerinin aktarımı mümkün olabilir. Biga özelinde böyle bir çalışma yurdumuzun diğer bölgelerini de kapsayan bir derleme çalışması kapsamında ilk resmi folklor derlemesi olarak Ankara Devlet Konservatuarı arşivi için Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişken tarafından 28.07.1947 ve 02.08.1947 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu süre içinde birçok zeybek, karşılama ve türkü kayıt altına alınmış ilerleyen süre içinde derleme çalışmaları başta TRT olmak üzere farklı ilgili kişi ve kurumlar tarafından aralıklarla devam ettirilmiştir.

Ankara Devlet Konservatuarı 1937-1957 yılları arasında ilçe ve köylerle birlikte tüm yurdu kapsayan on yedi derleme gezisi gerçekleştirmiş bu çalışmalarda on bine yakın ezgi ses kaydı olarak derlenmiştir. Bursa’dan başlayarak, Biga, Çanakkale ve Tekirdağ genelinde sürdürülen derleme gezisi 1947 yılının Ağustos ayında Muzaffer Sarısözen, H. Bedii Yönetken ve Rıza Yetişken tarafından gerçekleştirilerek 258 halk türküsü ve oyun ezgisi kayıt altına alınmıştır. Kayıtlar Ankara Devlet Konservatuarı arşivinde işlenmeden bekletilmiş ve bozulma riski ihtimaline karşı araştırma çalışmalarına açılması mümkün olamamıştır. Bu kapsamda yapılan derlemeler ve künye bilgileri Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1. 1947 yılında Biga ve Çanakkale’de Yapılan Derleme Çalışmaları Kapsamında Kayıt Altına Alınan Biga Halk Müzikleri (Elçi, 1997)

Ezgi Adı	Kaynak Kişi	Derleme Tarihi	Yer
Gelin Geldi	Jale Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Çift Oyun Havası:Kareler Giyemez	Jale Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga

Kardan Beyaz	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Tabancalı (Zeybek)	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Evciler	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Süzme (Biga Süzmesi)	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Arzu Kamber	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Küreş Havası	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Cengene (Ceng-i Harbi)	Hasan Mavili	02.08.1947	Çanakkale, Biga
İşte geldim. Güvey övmesi	Sıtkı Buralday	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Gemi Geldim	Sıtkı Buralday	02.08.1947	Çanakkale, Biga
Destan: Dinleyin Kardeşler	Arif Dülger	02.08.1947	Çanakkale, Biga

1947 derleme kayıtlarında adı ve künye bilgileri yer alan Jale Mavili’den derlenen “Gelin Geldi Evimize” adlı türkü, Biga halk kültürü ve müziği konusunda araştırmalar yapan Engin Gürsu’nun 2018 yılında yayınlamış olduğu (Gürsu, 2018) “Mani, Türkü ve Şarkılar, Notalarda Biga” adlı kitabında ezgi notası ve repertuar bilgileri ile yer almakta olup eser TRT repertuarında bulunmamaktadır. Sarı’nın (2021), internetten yayın yapan Musiki Dergisi için vermiş olduğu bilgi notunda da eseri Altan Demirel’in notaya aldığı belirtilmekte bu bilgi de Gürsu’nun (2018:20), verdiği bilgilerle çalışmaktadır. Ankara Devlet Konservatuvarı arşiv ve/veya depolarında bu kapsamda yer alan halk müziği derlemeleri, ses kayıtları, yazılı ve görsel arşiv gibi belgelerin araştırmacıların kullanımına sunulması bu ve benzeri birçok kültürel değer yeniden işlenmesi ve sunulmasına olanak sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

Aşağıda görülen Tablo 2’de ise TRT Türk Halk Müziği repertuarında yer alan Biga türküleri yanında zeybek, güvende ve karşılama olmak üzere repertuar sıra numaraları, derlendikleri yöre, kaynak kişi ve notaya alan bilgilerine göre ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Tablo 2 . TRT Türk Halk Müziği Repertuarında Yer Alan Biga Türküleri (TRT 2000).

Rep. No	Ezgi Adı	Türü	Yer	Kaynak Kişi	Derleyen	Notaya Alan	Ma-kam	Ritim
118	Pınar Baştan Bulanır (Rinna yarım)	Türkü,	Biga Sinekçi Köyü	Fehime Kutluer/ Fevziye Doğramacı	Mehmet Özbek	Nida Tüfekçi	Segah	2/4
186	Eminem Giymiş Alları	Türkü	Biga	Kamil Nizam Bigalı	Ahmet Yamacı	Ahmet Yamacı	Segah	9/8
1268	Çemberimde Gül Oya	Karşılama	Biga	Kamil Nizam Bigalı	Ahmet Yamacı	Ahmet Yamacı	Segah	9/8

1808	Gidiyor musun Yarım	Türkü	Biga Sinekçi Köyü	Fehime Kutluer/ Fevziye Doğramacı	TRT Müzik Dairesi Bşk.	Mehmet Özbek	Uşşak- Hü- seyini,	4/4
2073	Şu Biga'nın Düzüne	Türkü	Biga	Yöre Ekibi/Sinekçi Köyü Biçki Dikiş Kursu Öğrencileri	Hasan Kalmaz	Yücel Paşmakçı	Segah	9/8
2596	Sinekçidir Köyümüz (Aman Anne Tren Geliyor)	Türkü	Biga Sinekçi Köyü	Fehime Kutluer/ Fevziye Doğramacı	Mehmet Özbek	Mehmet Özbek	Hicaz	9/8
484	Karanlıkdere Zeybeği	Zeybek	Biga	Yalçın Kırıkkulak	Ersin Mirze/ Coşkun Bağcıoğlu	Coşkun Bağcıoğlu	Nikriz	9/2
2056	Yatma Yeşil Çimene	Karşılama	Biga	Kamil Nizam Bigalı	Ahmet Yamacı	Ahmet Yamacı	Rast	9/8

Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun kuruluşundan itibaren yayıncılık görevi yanında halk müziği derleme çalışmalarını da büyük ölçüde yürütmesi, özellikle teknik olanakların oldukça kısıtlı olduğu dönemlerde halk müziğimiz adına oldukça önemlidir. Zaman zaman haftalar hatta aylar süren bu çalışmalarda derleme yapan görevlilerin büyük bir gayretle, araçla gidilemeyen yerlerde at üstünde yurdumuzun köyleri, yaylaları ve ulaşılabilen her yerinde söylenen ezgilere ulaşılmaya çalışılmış, binlerle ifade edilebilen bir arşiv oluşturulmuştur. Özveriyle sürdürülen bu yoğun çabalarla bir ulusun adeta sesli tarihi kayıt altına alınarak kaybolmaktan kurtarılmış, günümüzde de alan içindeki icracı ve araştırmacıların başvurduğu en önemli kaynaklardan birisi olmuştur.

Bu kapsamda akademik çalışmalarla katkı sağlayan üniversite, resmi kurum, belediyeler ve halk müziğine ilgi duyan yerel ölçekteki kişi ve sivil toplum kuruluşları tarafından çeşitli yer ve zamanlarda kayıt ve derleme çalışmaları da yapılmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 3'te bu kapsamda yapılan araştırma ve derleme çalışmalarında ulaşılan bilgilere yer verilmektedir.

Tablo 3. Halk Kültürü ve Müziği Alanında Çalışma Yapan Araştırmacılar Tarafından Yapılan Derlemeler

Eser Adı	Türü	Yöresi	Kaynak Kişi	Derleyen	Makamı	Ritmi
Al Kirezim,	Türkü/Karşılama,	Biga Çeltik Köyü,	Enise Sarı ve Nafiye Ergun,	Alaattin Canbay	Saba	(9/8)
Bahçelerde Güller Açmış,	Türkü,	Biga Harmanlı Köyü	Engin Gürsu,	Engin Gürsu	Kürdi	9/8
Biga Çiftetellisi	Çiftetelli	Biga,	Bilinmiyor,	Ses Kaydından Alınmış	Uşşak-Hüseyini	4/4

Evlerinin Önü Zelham,	Türkü	Biga Çeltik Köyü,	Enise Sarı ve Nafiye Ergun,	Alaattin Canbay	Uşşak-Hüseyini,	9/8
Karşıkı Tarlada Talim Var	Türkü	Biga	Yöre Ekibi	Cemil Demir-sipahi	Segâh	9/8
Mavi Yaka Mor Yaka	Türkü	Biga Kalafat Köyü	Ziyet Yavuz-Gülten Yel	Ömer Gözükızıl	Uşşak-Hüseyini	4/4
Mavilim	Türkü	Karabiga	Dilek Şaşmaz	Engin Gürsu	Hicaz	9/8
Seyacı	Ezgili Tekerleme	Biga	Bilinmiyor	Ayhan Sarı	Rast	2/4
Yatma Yeşil Çimene	Türkü	Biga	Kamil Nazım Bigalı	Ahmet Yamacı	Rast	9/8
Oy Dağlar*	Türkü/Karşılama	Karabiga	Dilek Şaşmaz	Engin Gürsu	Hicaz	9/8
Eser mi Yeller*	Türkü	Biga	Salim Yavaşça	Mustafa Hulusi Kaya	Uşşak-Hüseyini	9/8
Oynak Sümbülüm*	Karşılama	Biga	Salim Yavaşça	Mustafa Hulusi Kaya	Buselik	9/8
Su Gelir Azın Azın*	Türkü/Karşılama	Biga	Salim Yavaşça	Mustafa Hulusi Kaya	Uşşak-Hüseyini	9/8
Boynumdaki Altınlar Emanettir Emanet*	Türkü/Karşılama	Biga	Salim Yavaşça	Mustafa Hulusi Kaya	Uşşak-Hüseyini	9/8
Sevdiğimin Sirtında Deste Deste Yulaflar*	Türkü	Biga-Sineçki Köyü	Hasan Şen	Bülent Özel	Kürdi	9/8
Ara Kapı Aralık*	Türkü	Biga	Nebi Yavaşça	Nusret Özden	Kürdi	9/8
Çavuşköy Erkek Karşılması*	Karşılama	Biga-Çavuşköy	H.Hüseyin Kuşgöz	Engin Gürsu	Hicaz	9/8

(*) 2013-2018 yılları arasında Gürsu (2018) tarafından yapılarak kayıt altına alınmış olan derlemeler.

Tabloda yer alan “*Su Gelir Azın*” (Derleme tarihi 16.08.2013) ve “*Boynumdaki Altınlar Emanettir Emanet*” (Derleme tarihi 15.001.2014) başlıklı iki eser de tamamen benzer biçimde notalanmıştır. Farklı zamanlarda derlenip notaya alındıkları bilgisine rağmen sadece sözleri (mani) farklılık göstermektedir (Gürsu, 2018). Ayrıca Gürsu’nun (2018:32-33), çalışmasında yer alan “*Sirtında Deste Deste Yulaflar*” ve “*Ara Kapı Aralık*” adlı eserlerin notaları ve sözleri aynı olup başlıkları, kaynak kişi ve notaya alan kişi bilgileri farklılık göstermektedir.

Biga Türküleri ve Halk Oyunu Müzikleri

Biga Türkülerindeki belirgin özelliklerin başında, ülkemizin diğer bölgelerinde olduğu gibi ezgili mâni söyleyiş biçimi gelir. Anonim halk edebiyatının en yaygın nazım şekli olan “*mani*”, halk şiiri metinlerinin önemli bir kısmını ve diğer manzum ürünlerin çoğunu oluşturması bakımından önemlidir. Mani, yalın bir ifadeyle genelde yedi heceli dört dizeden oluşan “a-a-b-a” şeklinde kafiyelenen bir nazım şeklidir. Genellikle ilk iki dize, asıl anlamı veren son dizelere bir hazırlık yapılmasını sağlayan doldurma dizelerdir. Maniler genellikle 7 heceli olup, 1, 2 ve dördüncü mısraları kendi arasında kafiyeli, 3.’sü ise serbest olan müstakil dördlülüklerdir (Şimşek, 1997:37). Biga türkülerinin en bilinenlerinden biri olarak “Çemberimde Gül Oya” türküsü bu yapıya örnek gösterilebilir (Canbay ve Satır, 2014:90-91).

Çemberimde Gül Oya

*Çemberimde Gül Oya
Gülmedim Doya Doya
Dertlere Karıyorum
Günleri Saya Saya*

Al Beni Kıyamam Seni

*Pembe Gül İdim Soldum
Ak Güle İbret Oldum
Karşı Karşı Dururken
Yüzüne Hasret Kaldım*

Al Beni Kıyamam Seni

*Avlu Dibi Beklerim
Vay Benim Emeklerim
Dümbeği Çala Çala
Yoruldu Bileklerim*

Al Beni Kıyamam Seni

Maniler veya ezgili mani okuma geleneği içinde aynı ezgiyi kullanarak dörtlüklerin tamamının veya belirli bir kısmının, değiştirilebildiği de sıkça rastlanan bir durumdur. Halk kültürü ve sözlü gelenek içinde süreklilik gösteren bu olay, bir bakıma bu ürünlerin kişiden kişiye, yöreden yöreye geçişleri sırasında aldığı yeni anlam ve/veya biçim olarak değerlendirilebilir. Alında bir bakıma bu halk kültürü ürünlerinin halkla birlikte yaşadığının-canlılığının da bir kanıtı niteliğindedir. Maniyi ezgili veya ezgisiz seslendiren her kişi (çoğunlukla kadınlar) yaşadıkları yer-zaman ve koşullara göre ve tabiidir ki kendi estetik algı ve beğenilerine göre yeniden yorumlayabilirler. Zaman içinde bu anlayışla evrilerek dönüşen bir geleneğin belirli bir süre sonra başka bir yapıya dönüşmesi veya bölgesel olarak farklılık göstermesi doğaldır. Bu aynı zamanda üzerinde durulan ezgi veya maninin de buna değer olması anlamına gelir. Halk kültürü ürünlerindeki bu derinlikli yapının yıllar boyu devam etmesi halkın bu ürünleri kendi yaşamsal dinamikleriyle oluşturduğu, yaşattığı ve dönüştürdüğü bir yansımasıdır. Yukarıdaki örnekte görülen “Çemberimde Gül Oya” türküsü özellikle bölge olmak üzere, yurdumuzun birçok yerinde farklı dörtlüklerle icra edilmekte, benzer biçimde aşağıdaki maninin ezgili söylenişinde ilk mısrası olmak üzere yer yer değiştirildiği görülebilir. Derleme kayıtlarında “Şu Biga’nın Düzüne” adı ile yer alan mani, muhtemelen Karabiga’daki seslendirilme şekliyle “Karabiga Düzüne” olarak değiştirilmiştir. Benzer örnekler birçok ezgili mani söyleyiş biçiminde sıkça görülmektedir.

(Karabiga Düzüne) veya (Şu Biga’nın Düzüne)

Harman Olur Mu Yarım

Şu Ayrılık Derdine

Derman Olur Mu Yarım

Sırtındaki Kazak mı

Balıkesir Uzak Mı

Mektup Yaz Kara Gözlüm

Mektup Yazmak Yasak Mı

Susadım Su İsterim

Mavi Boyalı Tastan

İnsan Vaz Geçemiyor

Önce Sevddiği Dosttan

Başta zeybek olmak üzere *güvende*, *bengi*, *alay havası* ve *karşılama* türlerinin görülebileceği Biga Yarımadası'ndaki halk müziği kültürü çeşitlilik gösteren yapısıyla oldukça renklidir. Zeybek, belirli bir oyun figürüne bağlı, çalgısal veya sözel biçimlerde icra edilen geleneksel bir müzik türüdür. Zeybek oyunları, açık havada, davul-zurna veya yöresine göre klarnet, bağlama, kadınlarda ise def, darbuka, leğen gibi “dımıdan” sazlarla eşlik edilerek oynanır (Çine, 1994). Biga'nın da içinde yer aldığı Anadolu'nun batı yarısının hemen her yerinde, doğuya gittikçe azalan bir şekilde çeşitli varyantlarıyla zeybek oyunları yaygın biçimde oynanmaktadır. Batı Anadolu'da halk tarafından çalınan ve oynanan oyunlara da “*Zeybek Havası*” veya “*Zeybek Oyunları*” denilmektedir (Özbilgin, 2005:69). Yaşanan olayın konusu, oyuncuların kişisel özellikleri ve oyunla gösterdikleri uyum zeybek oyunu ve müziğini etkiler. Müzikal olarak bu türü belirleyen en önemli özellik, zeybeğin dokuz zamanlı usul yapısıdır (Akdoğan, 2003). Biga ve Bayramiç ilçelerinde yaygın olarak ve “*Ağır Zeybek*” formunda icra edilen 9/2 lik ölçüde ve Nikriz makamındaki “*Karanlıkdere Zeybeği*” bu türe örnek olarak gösterilebilir. Bu zeybek, klarnetin özellikle pes perdelerinden çalınarak icra edilir, davul ise tokmak ve çırpı kullanılmaksızın elle çalınır.

Yandaki karekod bağlantısında *Karanlıkdere Zeybeği*, doğal icra ortamlarından biri olan düğünde, aynı zamanda kaynak kişisi ve usta bir yerel klarnet icracısı olan Yalçın Kırıkkulak tarafından icra edilmektedir. Davulda Emrullah Katırcı ise elle çalım yerine muhtemelen açık hava icrası düşünülerek tokmak ve çırpı ile zeybeğe eşlik etmektedir. Kaynak kişinin icrasından Coşkun Bağcıoğlu ve Ersin Mirze tarafından derlenerek notaya alınan eser Başta Biga olmak üzere Ezine ve Bayramiç'te de yaygın olarak icra

edilmektedir. *Karanlıkdere Zeybeği* 10.08.1994 tarihinde incelenerek 484 sıra numarası ile TRT Müzik Dairesi Yayınları tarafından Türk Halk Müziği repertuarına kaydedilmiştir (Canbay ve Satır, 2014:206) “*Karşılama*” türündeki ezgiler ise, Biga'nın müzik ve oyun kültüründe önemli bir yere sahiptir. hareketli-yürük bir ezgisel seyir özelliği gösteren karşılama her ne kadar farklı coğrafyalarda değişik müzikal dinamiklere sahip olsalar da, bu türü belirleyen en önemli öğe dokuz zamanlı usul yapısıdır. Biga yanında Gelibolu Yarımadası, Çanakkale ve bölge genelinde oldukça sık görülen karşılama türündeki oyunlar, kadınlar tarafından eşli olarak iki, dört veya altı kişiyle oynanmaktadır. kadınlar karşılama oyununu sözlü oynamak istediklerinde söz ve ezgiyi bu anlayışa göre eklemleyerek kullanabilir veya doğaçlama olarak bir üretime girişebilirler (Canbay ve Satır, 2014). Yaygın olarak icra edilen karşılamalardan bazıları ise; “*Çemberimde Gül Oya*”, “*Yatma Yeşil Çimene*”, “*Zelham*” ve “*Oynak Sümbülüm*” gibi ezgiler ve ezgili oyunlardır.

“*Karşılama*” ve türkülerde zeybeklerden farklı bir ritmik karakter söz konusu olup tümünde ve yöreye ait türkülerin önemli bir kısmında iki kesitli (4+5) düzümsel bireşime sahip ve dokuz zamanın içinde sekizlik birim değerinin ağır bastığı yapılar görülür. Bölgenin sıklıkla icra edilen halk ezgilerinden “*Çemberimde Gül Oya*”, “*Balıkesir Yolunda*”, “*Lapseki Çeşmesi*” ve “*Sıra Sıra Siniler*” gibi ezgiler aşağıdaki ritmik yapı

doğrultusunda şekillenir (Canbay ve Satır, 2014:41);

Biga Halk Oyunları

Biga’da Halk Oyunları ve oyunların müziği bu kültürün içinde önemli bir yere sahiptir. Müziğin; toplu olarak gerçekleştirilen eğlence ve etkinliklerin vazgeçilmez unsuru olduğu düşünüldüğünde yaşamın sürdüğü ve insanların bulunduğu her yer gibi Biga da aslında oyun ve müzik kültürünün iç-içe geçtiği örnek bir yerdir. Biga’yı benzer yörelerinden farklı kılan yanı ise kültürel çeşitliliğin halk oyunları kültürüne de yansımış olmasıdır. Bu nedenle Biga genelinde halk oyunları göz önüne alındığında, Trakya, Ege ve kısmi yerleşimlere göre de Kafkas oyunlarının etkisi görülür. Müzik kültüründe olduğu gibi halk oyunlarında da göçmen toplulukların farklı kültürel karakter gösteren halk oyunları ve dolayısıyla oyun müzikleri icralarında coğrafi etkileşimlere sıkça rastlanır. Biga’nın yerleşik topluluklarından Yörük-Manav halk oyunları genellikle zeybek karakterli olup 9/2 ve 9/4 ‘lük ritmik yapıdadır. Zaman içinde birçok kültür ürünü gibi halk oyunları ve oyun müziklerinin de giderek unutulmaya yüz tutması ile geleneğin zayıfladığı ve değişime uğradığı sıklıkla vurgulanmaktadır. Yöre konusundaki araştırmaları ile bilinen Engin Gürsu, halk oyunları ve icraları konusundaki düşüncelerini sitemkar bir ifadeyle şöyle belirtmektedir;

“...Şimdiki kuşak erkekler, oyunları basit ve rastgele oynamakta, birçok oyunu ise bilmemektedirler. Şimdilerde oynanan oyunlar yine rastgele oynanan çiftetelli ve karşılama başka, yöresel ve folklorik değer taşımayan havaya göre ayak uydurularak oynanan oyunlardır (Gürsu, 2018:117).”

Bununla birlikte yapılan çalışma ve araştırmalarda yörede oynanan oyunlardan; **Erkek oyunlarının**; “Çavuşköy Zeybeği”, “Erkek Harmandalısı”, “Biga Çiftetellisi”, “Karanlıkdere”, “Kabagüvende”, “Karanfilin Moruna” (Çiftlemez Zeybeği), “Kusköy Zeybeği”, “Biga Sekmesi”, “Alay Havası”, “Bayramiç Karşılması”, “Tabancalı (Zeybek)”, “Gündoğdu Zeybeği”, “Yandım Ayşe (Erkek)”, “Çift Oyun Havası (Kareler Giymez)”, “Kardan Beyaz”, “Evciler”, “Süzme”, “Arzu Kamber”, “Küreş Havası”, “Cengene (Ceng-I Harbi)”, “İşte Geldim (Güvey Övmesi)”, **Kadın Oyunlarının**; ise “Kız Harmandalısı”, “Karyolamın Demiri”, “Karşılama”, “Koca (Goca) Hava” (Dönme), “Kız Çiftetellisi”, “Çan Sekmesi” olduğu görülür (Canbay ve Satır, 2014).

Yörede halk oyunlarında yaygın olarak kullanılan çalgılar; klarnet, davul, darbuka (dümbelek), tef, zilli maşa ve kaşık olup yerel özelliklere göre nadiren zurnave dilli

kaval da görülebilir. Halk müzik kültürü içinde yer alan çalgıların yanında Roman eğlencelerinde kullanılan ve “ince saz” olarak bilinen çalgılardan keman, ud, cümbüş vb. Çalgılar da kullanılmaktadır.

Biga “Pomak” Halk Müziği Kültürü

Pomakların, Türkiye’deki en yoğun olarak yaşadıkları bölge Biga’dır. İlçenin yaklaşık beşte birini oluşturan ve 93’harbi ile yoğunlaşan göçlerle Balkanlardan gelerek yerleşen ve yörenin renkli kültürel yapısına dahil olan Pomaklar, 22 köy ve yirmi beş bin civarındaki sayılarıyla Biga nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturur. Pomakların, XI. asırdan itibaren Pirin’e, Vardar Makedonya’sına ve Rodoplar’a yerleşmiş olan Kuman Türklerinin torunları olduğu bilinmektedir (Memişoğlu, 2005: 14, akt.Gençkal ve Beşiroğlu, 2014). Türk Dil Kurumu’nun yaptığı tanıma göre Pomaklar “Rumeli’de Bulgarca konuşan bir Türk ve Müslüman topluluğu” olarak adlandırılmaktadır. (Deniz, 2019:11) İlgili kaynaklarda Pomakların Karadeniz’in kuzeyinden Bulgaristan’a yerleşmiş Türk kavimlerinden olduğu görüşü ise cumhuriyetin ilk yıllarında kullanılmaya başlanmış ve sonrasında günümüze kadar yapılan çalışmaların neredeyse tamamında bu görüş referans alınmıştır (Aydınlı, 1971, Deniz, 2019:20). Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar’daki egemenliğini kaybetmeye başlaması, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ve Pomaklara yönelik dini ve kültürel baskıların artması ile Pomakların da dahil olduğu Müslüman toplulukların bugünkü Türkiye topraklarına doğru kitlesel olarak göç hareketinin yoğun biçimde başladığı görülür (Deniz, 2019:63, Yiğit, 2015: 85, Nuh, 2018: 121, Başkan, 2020:183).

Birçok benzer örnekte olduğu gibi Pomaklar da kültürel birikimlerini müzikal bir biçimde ifade etmek için “Pesna” olarak bilinen halk şarkılarını kullanmışlardır. Slav dilindeki pesen, pesnya’dan gelen “*Pesnalar; bütün halk şarkılarında olduğu gibi koca bir hikayeyi içinde saklayan kültürel bir çekirdek, bir halkın hafızası, kilitli sandığı...*” niteliğindedir. Genellikle solo olarak söylenebildiği gibi bazen de üçtelli, mandoline benzer bir alet olan tanbura ile de söylenebilir. “*Aşk, ölüm, karasevda gibi konuları içeren lirik pesnalar yanında, nispeten daha az da olsa yiğitliği ve gücü konu alan epik anlatımlı olanlar da vardır...*” Kadınların kendi aralarında yaptığı “pusedelka”larda tarlada çapa yaparken, bayram karşılama ve uğurlamalarında, bahar kutlaması olan “görgovden”de, kadın ağzı iş şarkılarında ya da yaşlı erkeklerin akşamları kahvehanelerde, hasat şenliklerinde seslendirdiği şarkılar da günlük yaşamın neşe, coşku, hüznü ve heyecanını içtenlikle yansıtır (Başkan, 2020:185).

Pesna-Dobrima dojde Yunache

Sbiraite momi poprelki

V grona i dolan mahali

Da chue selo da vodi

Kahvi sme momi rabotni

Tacheme tacheme

Da se razdumat razdumat

Gelin kızlar mahallede toplanalım/Toplanıp iş yapalım/Herkes bizim nasıl çalıştığımızı konuşsun/Konuşsunlar, biz de dedikodu yapalım

Lirik pesnalar serbest ve söyleyicinin duygularıyla yorumlanan pesnalar, 8, 10, 12, 14 ve daha fazla beyit içeren çeşitleme özellikleriyle söylenen halk ezgileridir. Günümüzde en eski pesnalar Biga Yarımadası'ndaki Pomak köylerinde korunmaktadır (Gençkal, 2013: 858, Gençkal ve Beşiroğlu, 2014). Yukarıdaki karekod bağlantısında Duygu Üstünel (2018) tarafından seslendirilen bir pesna örneği yer almaktadır. Türkiye'deki en yoğun Pomak nüfusunu bulduğu, kültürün yaşatıldığı aynı zamanda en eski pesnaların korunduğu ve sevilerek söylendiği yerlerin başında özellikle Biga'nın köylerindeki anadilin Pomakça olarak varlığını sürdürmesi bu devamlılığın en önemli etkenlerindedir (Başkan, 2020:189). Biga ve köylerinde söylenen pesna örnekleri çoğunlukla sadece yaşlı erkekler tarafından söylenmektedir.

“...Özellikle ikişerli (diyafonik) pesnalar oldukça etkileyicidir. Bu ikişerli söyleme şekilleri heterofoniye oluşturmakta ve mikrostrüktürel bakıldığında her bir icracının tavrının farklı olmasıyla beraber hoş bir ahenk oluşturmaktadır. Buralarda aynı zamanda tetrafonik pesnalar da karşımıza çıkabilir. İkişerli iki çift arasında geçen bir atışma niteliğini taşıyan pesnalar sıklıkla hasat zamanının sonunda, kahvehanelerde icra edilmektedir. Pesnaların bir diğer belirgin özelliği, ağır, nameli, sakın, yoğun işlemleri olan (melizmatik) bir yapıya sahip olmasıdır. Serbest tartım içerisinde olan bu yoğun işlemeli notaların çokluğu söyleyen kişinin ne denli usta olduğunu göstermektedir. İşlemler eğer ses dizisinin sınırını aşarsa bu yorumcunun o andaki melodik seyrini gösterir. Çünkü bu seyirler tamamen doğaçlama tarzındadır. Modal yapı oldukça belirgin ve sistemlidir ” (Gençkal ve Beşiroğlu, 2014: 839).

Pesnalar, Türk halk şiirindeki koşmaların biçim ve içerik özelliklerine benzeyen halk şiiri ve halk müziği geleneğinin önemli bir türünü oluşturmaktadır (Gakoviç, 1998). Türkiye Pomaklarında pesnalar tek ya da eşlik vokalle söylenirken, Batı Trakya ve Balkanlarda, Pomak gaydası, tambura ve kaval vokale eşlik eden önemli çalgılardır. Gayda ve kaval için “dağlı-köylü”, tambura için ise “şehirli” denilebiliyor. Göçle gelen Pomaklar çeşitli kaygılarla olsa gerek çalgı getiremediklerinden dolayı belirli bir saza bağlı kalmadan pesna söylendikleri için sözlerde olmasa bile müziklerde kısmi değişiklikler olabilmektedir (Başkan 2020:187).

Rodop dağlarından kabileler halinde gelen Pomaklar, Biga'nın yerli halkı ile kaynaşarak yeni bir gelecek kurmaya başladılar. Balkanlarda yaşanan savaş ve trajedilerle oldukça zor dönemler geçiren Pomaklar, yeni yurtlarında da benzer durumla karşılaştılar. Birinci dünya savaşında muhacir nüfusun savaşa katılması, doğal olarak Çanakkale savaşının da Pomaklar üzerinde önemli bir anlam ve etkisinin olmasına yol açtı. Bu kültür coğrafyasında yer alan herkes gibi Pomaklar da savaşa ve yaşanan acılara karşı duygularını kendi halk ezgileriyle ifade etmişlerdi. Biga Elmalı köyünde Rukiye Kabak'tan araştırmacı-yazar Ömer Arslan tarafından kayda alınan ve Çanakkale savaşları için söylendiği belirtilen Pesna, Pomakların göç, seferberlik ve savaş sürecinde yaşamış oldukları acıları, kaybolan umutları ve hayalleri kendine özgü üslubuyla anlatmaktadır (Arslan, 2018). Sözleri, ezgisi ve taşıdığı anlam itibariyle Türk insanının gönlünde ayrı bir yeri olan "Çanakkale Türküsü", tarihte acılarla dolu bir dönemin duygularının müzikal yansımasıdır. Türküde; aynı zamanda savaşlardan bitap düşmüş halkın sesi duyulur. "Çanakkale Türküsü" en klasik haliyle sadece Anadolu'da değil Balkanlarda da aynı acıları paylaşan insanların genel karakteristiğine uygun bir hüznün, özlem ve ağıt havası taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra bu türkü, askerlerin dilinde Osmanlı Coğrafyasının hemen her yerine yayılmış, hatta Anadolu sınırlarının da dışına çıkarak Balkanlarda da, ezgisel veya sözel varyantlarıyla söylenen türküler arasına girmiştir (Canbay, 2014). Aşağıda sözleri bulunan pesna örneği benzer duyguları anlatmak için söylenen, tarihsel olarak halk üzerinde derin izler bırakmış Çanakkale Savaşının farklı bir ezgisel anlatımı, aynı zamanda dönem içinde yaşanan olayların etkisinde Pomak sözlü-müzikal kültürünü ve pesna geleneğini yansıtan bir örnektir;

Pesna-Çanakkale Ağıdı

Duydunuz mu ?

Liste liste haber geldi İstanbul'dan... Padişah'tan...

Çok asker toplayacaklar:

Genç kuvvetli erkekleri topluyorlar:

Üç tane gemi hazırlamışlar:

Gemilerde bekarlar ve yeni evli adamlar var:

Anneler babalar başladı ağlamaya..

Ve genç gelinler de...

Küçük çocuklar da babalarına yalvarıyor:

Dur gitme babacığım gitme !

Gideceğim kızım gideceğim... Savaş başlıyor...

Komşular hepimiz hakkınızı helal edin.

Geri dönmeyeceğim...

Çanakkale bizim oluncaya kadar geri dönmeyeceğim !

Hasan abi beni yazma, ben yeni evliyim.

Benim eşim.. o da benimle gelmek istiyor.
Gideceksin Mehmet, gideceksin !
Askerleri sen götüreceksin.
Bayrağı sen taşıyacaksın.
Askerler toplansın ve hemen gitsinler.
Köyden giderken bayrağı fazla yukarı kaldırma.
İhtiyar anneleri babaları yukardan görüp de daha fazla üzülmesinler.
Çanakkale 'ye gittiklerinde savaş başlamıştı.
Silahlar patladı.
Toplar ateşe başladığında yerler sarsıldı, bütün camlar kırıldı.
İnsanlar da şehit düşüyor:
Dereler kan akıyor, denizler kanla doluyor.
Bombalar patladı ortadaki gavur gemisi vuruldu, yanmaya başladı.
Bütün şehir yanmaya başladı.
Şehirdekilerin hepsi kaçtı.
Genç Ayşe yolun ortasında doğum yapmaya kaldı.
Öteden Kara Tatar gözüktü.
Tatarlar geldi ellerini arkadan bağladı.
Ayşe onlara yalvardı:
Kara Düşman Tatarı ellerimi çözün de çocuğumu doğurayım.
Ona salıncak kurayım.
Çocuğumu doğurayım adını Barış koyayım.
Ey annesinin güzel oğlu, ne zaman büyürsen götür beni.
Sor nerde Tatar köy varsa senin annen orda.
Evlat evlat büyüyünce anneni aramayı unutma.
Nerde gavur köyü görürsen beni orda ara.
Kaçmaya başlayınca derin derelerden, yüksek tepelerden.
Derin bir kuyu buldular herkes eşyalarını attı.
İçlerinde Gelin Ayşe de vardı.
Eşyalarımı atayım derken bebeğini de attı...
Ey komşular ben ne yaptım, çocuğumu attım !
Boş ver çocuğu, dedi ihtiyar adamlar.
Çabuk gidelim nerde Pomak köy varsa orda konaklayacağız.

Pomak müziklerinde kullanılan başlıca çalgılar, “kaval”, “duduk”, kavalın farklı bir çeşidi olan “svirka” ve “çifte kaval” ile birlikte “gayda” ve “tambura” da

kullanılmaktadır. Nefesli bir çalgı olup özellikle Kuzey Anadolu’da kullanılan “*tulum*” benzeri bir çalgı olan “*gayda*”, çoğunlukla Rodop dağlarındaki Pomak yerleşimlerinde ve müzik kültüründe görülmekte olup Biga’da pek görülmez.

Biga Çerkes Müzik Kültürü

Çerkesler Kuzeybatı Kafkasya’nın kadim halklarından biri olarak bilinmektedirler (Erdal, 2019). 19. yüzyılın en büyük göç hareketliliğini yaşayan Kuzey Kafkasya halkları ve *Çerkesler* 1864 yılından itibaren Osmanlı Devleti tarafından Balkan coğrafyasına yerleştirilmiştir. Yaşanan her göç olayına benzer biçimde Çerkeslerin de göçleri oldukça zorlu bir süreçtir. Bu tarihlerde Biga’ya gelerek yerleşen ve nüfusunu Çerkeslerin oluşturduğu Hacıköy’de yapılan derleme çalışmalarında bu zorluk, göç edenlerin torunları tarafından anlatılardan anımsanarak aktarılmış ve kaydedilmiştir. Bu anlatılardan göçlerin büyük acılar içinde olduğu, binlerce kişinin uygunsuz taşıma koşullarında ve oldukça kalabalık kitleler halinde gemilere bindirilerek göç ettirildiği, hatta buna tanıklık eden ve yaşayanların “*Karadenizden çıkan balığı bile yiyemedikleri*” ifade edilmiştir (Canbay, 2012). 19. yüzyılın sonlarında da ikinci kez göç ettirilerek Balkanlar üzerinden getirilip Anadolu’ya yerleştirilen (Koçkar ve Koçkar, 2019) Kafkas göçmenlerinin en yoğun olarak iskan edildiği bölge Marmara bölgesi içinde Çanakkale, Biga, Bandırma, Balıkesir, Bursa, Adapazarı ve İzmit olarak gösterilebilir (Bi, 2015: 1322, akt. Erdal, 2019, Aslan, 2006: 20-22 akt, Kaçkar ve Kaplan, 2019:43, Khalaf, 2019).

Çerkes kültürünü oluşturan en önemli unsurlardan birisi olan Çerkes halk şarkıları temelde insan sesiyle vokal olarak söylenen ve ezgiye ikincil bir vokal ezginin eşlik etmesiyle çoksesli bir yapıya dönüşen ezgilerdir (Erdal, 2019:215). Çerkes geleneksel müzikleri ve halk şarkıları çoksesli yapısal özellikleri ve koral icra biçimleri ile başta düğünler olmak üzere geleneksel törenlerde icra edilen müziğin temelini oluşturur. Kuzey Kafkas halklarının karakteristik özelliklerini barındıran müzikler, sosyo-kültürel ve folklorik olarak bölgenin tarihsel ve sözlü geleneksel konularını ortak bir anlayışla yansıtır (Kaçkar ve Kaplan, 2019:43 s.44). Biga Bakacak (İpkaiye-İbkaiye) köyünden 1928 doğumlu İhsan Tüzün, Çerkes ezgilerini Pşinesiyile seslendirmektedir. Kayıtta, geleneksel Çerkes müziğine ait ezgiler icra edilirken, ezgilerin konu ve hikayesi de anlatılmaktadır. Alaattin Akçal (2020), tarafından paylaşılan kayıt, Çerkes halk şarkılarının Biga’daki yansımaları gösterir niteliktedir.

İhsan Tüzün, Çerkes Halk Şarkıları, Biga

Lezginka

Çerkesler’de geleneksel müziğin günümüze kadar taşınmasında en önemli unsurlardan birisi, geleneksel dans müzikleridir. Müzik ve dans Çerkes toplumunda kadın ve erkeğin yanyana olduğu etkinliklerdir (Erdal, 2019:215). Bölgede geleneksel danslar dört temel kategoride değerlendirilebilir, bunlar; “*Kaafa*”, ve “*Zefako*”, kurgusu kadın ve erkek arasında kurulan güç, birliktelik ve aşk ilişkisi üzerine yapılan danslar; “*Wuig*”, erkekleri savaşa ya da ava uğurlamadan önce çalınan danslar, bölge halklarınınca genellikle “*Lezginka*” adı verilen süratli, erkeklerin ve kadınların ayakucunda ve parmak ucunda

yaptıkları akrobatik hareketlere dayalı danslardır (Kaçkar ve Kaplan, 2019:46). Bölgede yapılan çalışmalarda müzik ve dans geleneğinin zaman içinde kısmi olarak unutulmaya başlandığı, isimlerin değiştiği ve çalgıların tür-sayı olarak azaldığı görülmektedir. Çiftetellinin bir benzeri olarak bilinen ve bütün Çerkes yerleşimlerde bilinen ve oynanan bir oyun olan “Leperuş”, “Kumuk”, “Vuujı (Wuig)” ve “Lezginka” olarak adlandırılan oyunlar Biga ve civar Çerkes yerleşimlerinde oynanan oyunların genel tanımı olarak ifade edilmektedir (Canbay, 2012).

Müzik ve dansın en coşkulu haliyle ve bütün katılımcıların içinde olduğu geleneksel eğlence anları ise düğünlerdir. Çerkesler için de düğünün özel bir önemi vardır. Biga Çerkes yerleşimlerinde düğün kültürü ve içindeki kültürel unsurlar hassasiyetle korunmaya ve aktarılmaya çalışılmaktadır. Özellikle, “Khaafe (Kaafa)” olarak adlandırılan müziğin yörede pek çalınmamasına rağmen anlatısı ile aktarımının sağlanmasına çalışılmaktadır.

“...khaafe dediğimiz bu müzik bir prensin kızıyla çobanın arasındaki aşk hikayesini anlatıyor. Prensın kızı çobana aşık oluyor, çoban o müziği her gün kavalıyla çalıyor, kız onu dinliyor ve bu şekilde ona aşık oluyor. Prensın kızı yataklara düşüyor, eğlenemez oluyor artık kimse onu eğlendiremiyor, düğünler dernekler kuruluyor bilmem neler yapılıyor, yok, yatağından bile kalkmıyor, ama günün belli bir saatinde o müziği şey yapmaya başlayınca canlanıyor, oturuyor yatağına böyle gülümsüyor, dinliyor falan, derken bütün ülkeye bir gün şey yapıyorlar, haber gönderiyorlar, diyorlar ki; benim kızımı iyileştirecek olana, güldürecek olana ben kızımı vereceğim diyor, kimler geliyor, prens çocukları yakışıklılar bilmem neler; hiçbiri şey yapamıyor, tam o sırada dışarda bu müziği, khaafe müziğini çala çala çoban geliyor, kız yerinden kalkıyor, düğün yapılan yere çıkıyor onu karşılıyor ve herkesi unutupuyorlar ve o müzik eşliğinde dans etmeye başlıyorlar ve.. khaafe müziğinin şeyi o, dans ediyorlar ve kız iyileşiyor, adam da çobana veriyor kızı.. şimdi bunu düğün bitiminde çalarlar, paydos olduğunda iş bittiği zaman,... (Canbay, 2012)”

Adige-Qafe

Telaşlı bir heyecanla hazırlıklarına başlanan bir Çerkes düğününde yerlere oyuncuların üzerinde dans edeceği saman balyaları çözümlenerek yerlere serilir, samanlar sulanır ve bu sırada dans edecek genç kızlar ve erkekler karşılıklı olarak sıralanır, erkekler 3-4 metre uzunluğunda 25-30 cm genişliğinde, iki sandalye veya yükselti üzerine konmuş olan bir tahtanın etrafına dizilirler ve ellerinde ritim çalmak için birer küçük tahta parçası bulunur. Tahtaları birbirine vurarak çıkardıkları sesler bir yandan diğer çalgılara ve dansçılara eşlik ederken diğer yandan alana coşku verir. Buna “tahta çalmak” denir. Bazı bölgelerde ortadaki uzun tahta yerine doğrudan ellerindeki 30cm. kadar uzunluktaki iki tahta parçasını birbirine vurarak ritim tutarlar. Son yıllarda “Phaçiç” adı verilen 25-30cm. uzunluğunda, birbirine bağlı tahta parçalarından oluşan bir çalgı da düğünlerde ritim eşlik çalgısı olarak kullanılmaktadır (Koçkar ve Koçkar, 2019:463). Danslar öncesinde başlayan Pşine ve tahta sesleri meydandaki kalabalığı az sonra başlayacak olan danslara

hazırlar. Civar köylerdeki yakınlarla birlikte düğüne gelen misafirler müzikle beraber hareketlenmeye başlarlar. Kadın erkek sıra halinde el ele tutuşarak dans etmeleri yüzyıllar öncesinden sürüp gelen geleneğin Biga'daki yansımaları adeta gözler önüne sermektedir. Köylerde düğünlerin, önceleri tamamen Çerkes geleneklerine uygun biçimde geleneksel çalgılarla yapıldığını ritüel ve uygulamaların aslına uygun biçimde icra edildiği fakat zamanla eğlence anlayışının da değişerek geleneksel yapısından uzaklaşmış olduğunu ve çalgı olarak “orkestra”, darbuka, klarnet, org vb. çalgılarla yapıldığı belirtilmektedir (Canbay, 2012). Düğün alanında-alayda genelde damadın sağdıcı olan bir meydancı olur. Bir nevi “oyun organizatörü” (Akçal, 2020) olan “Hatıyako” adı verilen bu meydancı oyuncularını da belirler (Gürsu, 2018:150). Biga’da “*Cegako-(Hetiyako)*” olarak bilinen “Hatıyako”, toplumsal saygınlığı olan, düğünleri kuran, yöneten hatta “son sözü söyleyen” kişilerdir;

“...O toplumu yönetir, bir tarafa “ - dur ” dedi mi durur, “ - yürü ” dedi mi yürür, böyle insanlar.. vardı, tabi ben eskiyi anlatıyorum. onlar toplumda en saygın insanlardı.. Düğün sahibi de olsa ona söyler.. komşu olabilir, köy gençliğinden yakın akraba olabilir, arkadaşın olabilir, o yönetir bütün düğünü organize eder, kimse de ona ne yapıyon ne ediyon demez herkes onun yönetimine saygı duyar” (Canbay, 2012).

Biga’da yaşayan Çerkesler düğünü aynı zamanda “eğlence” anlamıyla da kullanmaktadırlar;

“...Düğün bizim için eğlence demektir, misafir mi geldi eğlence.. çok mu sevindim, toplanın arkadaşlar, bizim canımız sıkılınca düğün yaparız, düğün yapmamız için herhangi bir sebep yoktur, ..savaşta bile tüfeği dikersin oraya, tüfek kızdır, oynarsın, ha babam oynarsın, mesela bu akşam düğün yapacağım, bir arkadaşım geldi, üç beş gence söylerim toplanın diye, onlar kızlar arkadaşlar hepsi toplanır gelirler buraya, kaç saat eğlence üç saat-beş saat..” (Canbay, 2012).

Çerkes halk ezgileri “*Pşine*” (akordeon benzeri) ve “*Şikepşine*” (kemençe benzeri) gibi çalgılarla icra edilirken süslemeler ve çarpmalar sıklıkla kullanılır ve genellikle çalınan motifin karar sesinin 5’lisinden, pedal (dem) bir ses tutulur (Kaçkar ve Kaplan, 2019:45). Akordeon veya Pşineyi çalan kişiye “*Piyınağa*” denir. Bölge halklarının müzik kültüründe önemli bir yeri olan Garmonların yapısındaki çoksesselik, Kafkasya halklarına özgü çoksesli müziğin icrasında büyük kolaylık sağlayınca halk arasında Çerkesçe tüm çalgılara verilen isim olan “*Pşine*” adı verilmiş, günümüze kadar çok geniş bir şarkı ve çalgı müziği repertuarı Pşine ezgileriyle günümüze kadar gelebilmiştir (Guçeva, 2004:4 akt, Koçkar ve Kaplan, 2019:49). Geleneksel Çerkes çalgılarını, “*Apaşşine*” (Mandolin benzeri üç telli çalgı), “*Şikepşine*”, “*Pşidığago*” (Kemençe), “*Fendpşine*” (Tulum), “*Bjamiy*” (öküz boynuzundan veya ağaçtan yapılmış üfleli çalgı), “*Caşty*” (Flüt), “*Nakıra*” (Zurna), “*Gamil-Kamil*” (Sipsi benzeri üfleli çalgı), “*Phaçiç-Phaçik*”

(Ahşap ritim aleti), “*Phadarp*” (Sopalarla tahtaya vurularak çalınan çalgı), “*Adige Pşine*” (Kafkas Mızıkası) (Aslan ve diğ., 2005) şeklinde sıralanabilir (Ceyhan, 2008:54). “*Doli*” ise Türkçe koltuk davulu olarak bilinen 30–34 cm. çapında 30–34 cm. yüksekliğinde yuvarlak bir kasnağa tabaklanmış keçi derisi gerilmesiyle elde edilen bir çeşit davuldur.

Özellikle göçlerle iskan değişikliği yaşayan toplumlar çalgı geleneği ve kültürlerini de belirli oranda kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Nitekim yapılan araştırma ve derleme çalışmalarında da Biga Çerkes yerleşimlerinde adı geçen çalgıların büyük çoğunluğunun bilinmediği görülmüştür. Sözlü geleneğin içinde önemli bir yeri olan ezgili söylenen halk kültürü ürünleri, göçler olsa bile insanların hafızasında etkili biçimde taşınmıştır. Birlikte gerçekleştirilen toplumsal etkinlikler de kuşkusuz sözel-ezgisel hafızanın tazelenmesine ve sonraki kuşaklara aktarılmasına olanak sağlamıştır.

Biga Boşnak ve Manav Halk Müziği Kültürü

Biga’da yerleşik göçmen bir diğer topluluk olan Boşnaklar, 1878-1912’ye kadar geçen dönemde, Bosna-Hersek’ten Anadolu’ya gelmiştir (Khalaf, 2019). Boşnakların Halk Müziği olan sevdalinka, Bosna-Hersek’te geleneksel bir müzik tarzıdır. Birçok sevdalinka şarkısının gerçek bestecisi bilinmemektedir. Sevda kelimesi ile genelde “sevda gönle yerleşmiş” anlamında Boşnak geleneği ve folkloru için kullanılır. Çoğunlukla aşk duygularının veya derin-dindirilemeyen bir kişiye, şehre veya yöreye karşı duyulan tutkunun yarattığı ağır ve melankolik duyguları anlatır. Sevdalinka aslında bir aşk şarkısıdır. Slav dilinin bir çeşidi olan Boşnakçanın kullanıldığı eserler, hemen hemen bütün eski Yugoslavya topraklarını kapsamaktadır (TRT, 2016, Kurtişoğlu ve diğ. 2008). Çanakkale’ye gelen az sayıda ve dağınık olan Boşnaklar özellikle Çanakkale Merkez ve Biga’da yerleşmiştir. Çanakkale’de bulunan beş Boşnak köyün ikisi olan Kalafat ve Kanlıkısık Biga’da bulunmaktadır (Kırbaç, 2013).

Yandaki karekod bağlantısında, Duygu Üstünel (2018) tarafından seslendirilen bir Boşnak ninnisi yer almaktadır.

Nanina Uşpavanka /
Boşnak Ninnisi

Göçlerle birlikte yaşanan zorlu yaşam koşulları, dağınık yerleşim ve nüfusun da az olmasının etkisiyle Boşnak müzik kültürünün Balkan coğrafyasındaki özellikleriyle Biga’da tam olarak devamının mümkün olmadığı görülmekle birlikte, yapılan çalışmalarda Kalafat köyünde 2005 yılında Ömer Gözükızıl tarafından Ziyet Yavuz ve Gülten Yel’den derlenen ve “Çanakkale Halk Ezgileri (Canbay ve Satır, 2014)” kitabında notası ve aşağıda sözleri bulunan “Mavi Yaka Mor Yaka” adlı türkü kayıtlarda yer almaktadır.

Mavi Yaka Mor Yaka
Bayıldım Baka Baka
Kalafat'ta usta çok
Yeniden yaptırılım

Kalafattır Köyümüz
Zemzem akar suyumuz
Sevip sevip ayrılmak
Yoktur öyle huyumuz

Mavi yaka mor yaka
Bayıldım baka baka
Kalkın kızlar gidelim
Delikanlılar küstü

Çemberimde Gül Oya
Gülmedim doya doya
Dertlere kariyorum ben
Günleri Saya saya

Nay niri nay nom
Nay niri nay nom

Manavlar ise “Anadolu’ya göç eden, Oğuz Boylarından yerleşik hayata geçip, tarımla uğraşan” ve yoğun olarak Batı Anadolu’da yaşayan Türkmen topluluklara verilen genel bir adlandırmadır (Ayhan, 1999, Ceyhan, 2008:11). Bununla birlikte Manav kavramını “yerli olan, muhacir olmayan” (Doğan, 2008) şeklinde ifade etmek de mümkündür. Ayrıca “yerli halk, yerleşik Türk” tanımı da oldukça yaygındır (Türkdoğan, 1996). Ayrıca Manav ifadesi, 1862 yılındaki Zoraki İskân Harekâtı’ndan önce toprağa bağlanan Oğuz Boylarını, 1862’den sonra zorla konargöçerlikten çıkarılan Oğuz boylarından ayırmak

amacıyla kullanılmıştır. Zoraki İskân Harekâtından önce yerleşik hayata geçen bu Oğuz boyu tarımla uğraşır, toprağı iyi işler ve diğer boylara göre daha zengindir” (Ayhan, 1999, akt. Ceyhan, 2008:16). Ülken (1969:113) ise; Batı Anadolu’ya dışarıdan gelen “göçmen” ve göçebelikten yerleşmiş “Yörük” nüfus dışında eskiden yerleşmiş ve yerli köylerine verilen ad olduğunu ve özel olarak yemiş satanlara (sebze-meyve anlamında) da “manav” denildiğini belirtmektedir. Manavların düğün ve kına gibi toplanma zamanlarında özellikle kadınların bir arada yaptıkları müzikli eğlence ve etkinliklere sıkça rastlanır. Bu ve benzeri etkinlikler diğer kültürel yapılarda olduğu gibi geleneğin aktarımında önemli bir rol oynar. Özellikle farklı yaş gruplarının birarada bulunması, geleneksel ezgilerin icra edilmesi ve oyunların oynanmasının yanında oyun müzikleinin de tekrarlanmasıyla önemli oranda kültürel aktarım gerçekleşir. Bunun yanında zaman içinde kültürel yapının hızla değişmesi, kent ve modern yaşamın getirdiği değişiklikler ve bağlı olarak icra ortamlarının zamanla giderek azalması, türkü söyleme ve geleneği aktarma işlevinin zayıflamasına neden olmuştur. Türkülerin veya ezgili mani olarak nitelendirilebilecek türün konusu genellikle kına, gurbet ayrılık, aşk ve sevdâ konularını içermektedir. Biga genelinde Manavların düğün ve eğlence kültürleri, Çanakkale ve Biga’nın genel müzik-eğlence kültürü içinde değerlendirilebilir.

Orta-Asya’dan Biga’ya Uzanan Bir Gelenek : “Seya-Saya Gezmek”

Seyacıya çıkmak, Seya gezmek veya Anadoludaki yaygın kullanımıyla Saya gezmek Ramazan aylarında bir ay boyunca yaşanan, çocuk ve gençlerin mahalli bir söyleyişle Seyacı dizelerini okuyarak evleri dolaştıkları bir etkinliktir. Seyacı gezginci anlamındadır. İftar veya teravihten sonra 5-7 kişiden oluşan çocuk veya gençler kendi aralarında grup kurarak mahalledeki bir gün önceden belirledikleri evleri dolaşmaya başlarlar. Gidilecek evler konusunda herhangi bir sıra gözetilmez, evlerin önüne geldiğinde kapı çalınmaz, seyacı başı olan çocuk arkadaşlarını seya okumaya başlatır. Yolcu ve Dinç (2018:173) tarafından yapılan çalışmada Siya veya essela gezmesi tanımının da kullanıldığı görülmektedir. Özel bir söyleyiş biçimi olan ve Ayhan Sarı tarafından Biga’dan derlenerek notaya alınan (Canbay ve Satır, 2014:156-159, Gürsu, 2018:154-155) “Seyacı” şu dizelerle başlar;

Saya Saya sayarlar

Kanlar akar kayalar

Sayacı derler bizlere

İşte geldik sizlere

Seyacı geldi duydun mu?

Baklava yedin doydun mu?

Ha baklava baklava

Şimdi geldi baklava

Hütlem hüt

Bir kaşık süt,

.....

Mahalleliden alınan hediye, meyve, yiyecek veya para gibi armağanları seyacılar kendi aralarında paylaşırlar. Bu gelenek; Gürsu'dan (2021) alınan bilgiye göre Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi Orta-Asya ülkelerinde de uygulanmaktadır. Biga'dakine benzer biçimde ramazan aylarında çocukların mani söyleyerek evleri gezmeleri ve çocuklara çeşitli hediyeler verilmesi, Orta-Asya Türk kültürü içindeki gelenekler arasında yer aldığı, müzikte de de kısmi benzerliklerin olduğu görülmektedir (Canbay, 2021).

Sonuç

Biga, nüfus yapısı, sosyo-ekonomik özellikleri ve sahip olduğu kültürel çeşitlilik ile Çanakkale'nin bir ilçesi olması yanında Kuzey-Ege/Güney Marmara coğrafi alanındaki en önemli yerleşim birimlerinin başında gelmektedir. Bir geçiş güzergahında olması ve içinde yer alan dinamikleriyle bölgeye sağladığı ekonomik katma değer yanında sosyo-kültürel olarak da önemli bir yere sahiptir. Bu özellikleriyle bir kent niteliği taşıyan Biga, tarih içinde olgukça yoğun biçimde gerçekleşen göçlerin son durağı niteliğindedir. Başta Kafkaslar ve Balkanlar olmak üzere, tarihsel süreçte siyasi nedenlerle yer değiştirmek zorunda kalan ve kültürel anlamda birbirinden farklı toplulukların gelip yerleştiği Biga, bu yönüyle Anadolu'nun birleşik-kaynaşık bir kültürel havuzu gibidir. Bu nedenle Biga'yı anlamak veya anlamaya çalışmak, kültürel yapı ve çeşitliliğiyle Rumeli'yi, Balkanlar'ı, Kafkaslar'ı ve en nihayetinde Anadolu'yu anlamak demektir. Yeni yurtlarında kendilerine ve dahası çocuklarına bir gelecek kurmaya çalışan topluluklar, geride bırakmak zorunda kaldıkları değerlerin özlemi ve anılarıyla birlikte, yanlarına bir bakıma en değerli varlıkları olan kültürlerini almışlardır. Çünkü uzun ve çetin geçen yolculuklarda yanlarında taşıyacakları çalgılarının zorluğu yerine zihinlerindeki hikayeler, ezgiler ve şarkıları daha kolay gelecekti. Getirebildikleri kadarını getirenler, yerleşik halkla birlikte yeni bir kültür oluşturmuş, böylece insani değerler etrafında birleşip ortak değerleri paylaşarak yaşamının ne derece önemli olduğunu göstermişlerdir. Sahip oldukları kültürel çeşitliliği "farklılık" yerine "renklilik" olarak görmüş, bu yönüyle adeta günümüz toplumlarına örnek bir anlayış sergilemişlerdir. Geleneksel kültürlerin hızla kaybolmaya yüz tuttuğu günümüzde, Biga halk kültürü ve bu kültürü oluşturan en önemli unsurlardan biri olan müzik, bu anlayışı da en güzel biçimiyle yansıtmaktadır.

Kuzey Ege ve Güney Marmara coğrafi havzasındaki Biga nüfus ve demografik yapısındaki çeşitliliğin müzik kültürüne yansımalarıyla bu anlamda önemli bir yerdedir. Çanakkale müzik kültürü, halk müziği ve kültürü özelliklerini tam anlamıyla gösteren Biga müzik kültürü, kendine has özellikleriyle bir yandan özgün bir yapı sergilerken öte yandan kültürel havzasındaki çeşitliliği yansıtır. Yerleşik/Manav olarak bilinen ve Biga'nın tarihindeki en eski yerleşik topluluklar yanında, nüfus açısından en kalabalık yerleşimleri oluşturan Çerkes ve Pomak topluluklar ve yaşadıkları yerler, kültürlerinde var olan müzikal ürünler Biga müzik kültürünün önemli bileşenlerini oluşturur. Her ne kadar, küresel dönüşümün etkileriyle birçok kültür ürünü yanında müziklerin de gündün güne kaybolmaya veya bozulmaya başladığı düşünülse de kültürel değerler konusunda duyarlı kişi ve kurumların çabalarıyla günümüze kadar gelen şarkılar, halk ezgileri, oyun müzikleri ve müzikli sözlü gelenek ürünleri, yaşanan ve yaşanmakta olan bu renkli kültürü, tarihi ve sosyolojik boyutuyla yansıtmaktadır.

Kaynaklar

- Akdoğu, O. (2003) Türk Müziği'nde Türler ve Biçimler, İzmir
- Aslan, H. (2020). Pomak Müzik Kültürü, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Müzikoloji AB. Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde
- Atabay, M. (2008) “Cumhuriyet Döneminde Çanakkale’ye Göçler”, Çanakkale Tarihi, C.VI, Değişim Yay. İstanbul
- Atalay, İ., ve Mortan, K. (2003) Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İnkılap Kitabevi, (Genişletilmiş 2. Baskı), Anka Basım, İstanbul.
- Aydınlı, A. (1971) Batı Trakya Faciasının İç yüzü, İstanbul
- Ayhan, A. (1999) Balıkesir Çevresinde Yörükler, Çepniler ve Muhacirler, Zağanos Vakfı Yayınları. Balıkesir
- Bağ, Y. (2001) Çerkeslerin Dünü Bugünü, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara
- Canbay, A. (2012) Biga Hacıköy Kişisel Görüşme Notları ve Video Kayıt Arşivi, Çanakkale
- Canbay, A. (2021) Engin Gürsu ile Kişisel Görüşme Notları, Biga
- Canbay, A. (2011) Ömer Gözükızıl ile Kişisel Görüşme Notları, Çanakkale
- Canbay, A., ve Satır, Ö.C. (2014) Çanakkale Halk Müziği, Çanakkale Onsekiz Mart Üni. Yay., Çanakkale
- Ceyhan, D. (2008) Türkiye’de Kültürel Çeşitlilik Olarak Alt Kültürler: Çerkez ve Manav Alt Kültürleri Arasında Mukayeseli Bir Çalışma, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- Çine, H. (1994) Zeybek Oyunlarımız, Mey Yayınları, İzmir
- Demirçe, P.A. (2009) Eskişehir Manavlarının Müzik Kültürü, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Müziği Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Deniz, E. (2019), Türkiye’ye Pomak Göçleri , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Elçi, A. (1997) Muzaffer Sarısözen: Hayatı, Eserleri ve Çalışmalar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Erdal, G. (2019). Kocaeli Ketenciler Köyü Çerkeslerinde Müzik, Online Journal Of Music Sciences, 4 (2), 198-249.
- Erol, K.İ. (2014) Balıkesir Merkez İlçe Manav Köyleri Halk Edebiyatı ve Folklor Derlemeleri, 143

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir

Erten, İ. (2006) “*Bölgenin Yerleşim Serüveni*”, Çanakkale Dosyası-2006, Çanakkale Merccek Altında, Aynalı Pazar Gazetesi Yayınları, Çanakkale.

Gazimihal, M.R. (2012) Türk Halk Oyunları Kataloğu, [Www.E Kitap. Kulturturizm.Gov.Tr/Belge/1-2147h.Html](http://www.e-kitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-2147h.html) (12.06.2012).

Gençkal, B. (2012) “*Müzik ve Kültürel Doku*”, KTÜ 1. Uluslararası Müzik Araştırmaları Sempozyumu Ekim, Trabzon

Gençkal, B. (2013), The Pomak Perspectives: Debates On Origins, Ethnic Discourse and The Tradition Of Pesna , Istanbul Technical University Graduate School of Arts and Social Sciences Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul

Gençkal, B. ve Beşiroğlu, Ş. (2014), “Pomaklar ve Pesna Geleneğindeki Pentatonizm” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal Of International Social Research, Cilt: 7 Sayı: 33 Volume: 7 Issue: 33

Gürsu, E. (2001) Biga-Pegai, Doğu Matbaası, Biga

Gürsu, E. (2018) Mani, Türkü ve Şarkılar, Notalarda Biga, Mor Yayıncılık, İstanbul

İlker, A. (2012) Pomak Türkleri (Kuman-Kıpçaklar), Edirne

Khalaf, S. (2019) Çanakkale İline Dış Göçlerin Etkisi, *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Asead Cilt 6 Sayı 1 Yıl 2019

Koçkar, A.A., ve Kaplan, A. (2019) “Çerkes Müziği ve Çalgıları”, Eurasian Academy of Sciences Eurasian Studies / Avrasya Çalışmaları 2019 Volume:11 S: 39-62

Koçkar, M.T.ve Koçkar, A.A. (2019) “Orta Avrupa’dan Anadolu’ya Bir Çalgının Yeni Kimliği: Çerkes Mızıkası”, Uluslararası Folklor Akademi Dergisi. Cilt:2, Sayı:3, 440-469

Kurtişoğlu F.B., ve diğ. (2008) Boşnak Kültürel Kimliğinin Simgeleri: Akordeon ve Gusla, İTÜ Dergisi/B Sosyal Bilimler Cilt:5, Sayı:2, 35-44 Aralık 2008

Memişoğlu, H. (1991) Pomak Türklerinin Tarihi Geçmişinden Sayfalar, Ankara

Memişoğlu, H. (2007).“Pomaklar” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları C. 34, İstanbul

Nuh, A. (2018) Bulgaristan’ın Pomak Türklerine Uyguladığı Asimilasyon Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli

Özbilgin, M.Ö. (2005) Zeybeklik Kurumu ve Zeybek Oyunları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) EÜ. Sos.Bil.Ens. Folklor Bilim Dalı, İzmir

- Pelin, M. (2020) Edirne’de Pomak Halk Kültürü, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne
- Şenel, S. (1998) Türk Halk Müziği Bilgileri, (Basılmamış Ders Notları), İTÜ TMDK, İstanbul
- Şimşek, E. (1997) “Mani Şeklindeki Şiirlerle Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri Var Mıdır?”, Milli Folklor, 5 (33), Bahar, Feryal Matb., Ankara
- TRT (2000) Türk Halk Müziği Repertuarı, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Yayınları, Ankara.
- Türkdoğan, O. (1996) Türk Tarihinin Sosyolojisi, Turhan Yayınları. Ankara
- Ülken, H.Z. (1969) Sosyoloji Sözlüğü, Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları, İstanbul,
- Yaşar F.Ö. (2017) Biga İlçesinde Köy Adlarının Kaynakları, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 53, Eylül 2017
- Yiğit E.F. (2015) “Pomak Halk Şarkılarının Müziksel Analizi”, Ege Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı Dergisi, İzmir
- Yolcu, M.A., ve Dinç, M. (2018) Çanakkale Yöresi Halk Kültürü, Paradigma Akademi, Çanakkale

İnternet Kaynaklar

- Adige-Qafe, <https://www.youtube.com/watch?v=Acnxdhnp9s> (Eriş. 24.01.2021)
- Akçal, A.(2020) Biga İpkaiye Köyü’nden Pşınavo İhsan Tüzün Çerkes ve Kumuk Ezgileri - www.asagidemirci.net (Eriş. 24.01.2021)
- Arslan Ömer, (2017) [http://www.geliboluyuanlamak.com/773_pomaklarin-canakkale-agidi---pesna-\(omer-arslan\).html](http://www.geliboluyuanlamak.com/773_pomaklarin-canakkale-agidi---pesna-(omer-arslan).html) (Eriş. 24.01.2021)
- <http://www.musikidergisi.net/?p=2649> (Eriş.17.02.2021)
- <https://www.bigabel.tr/biga-tanitim/tarihce> (Eriş. 10.01.2021)
- <https://www.youtube.com/watch?v=Ivvgwtcx5ou> (Karabiga Düzüne) (Eriş. 24.01.2021)
- <https://www.youtube.com/watch?v=Lpqygsxjwke> Duygu Başkan, 2018 pomak Pesnaları / Dobrime Dojde Yunache (Eriş. 24.01.2021)
- <https://www.youtube.com/watch?v=Tkftqdbgkqg> Duygu Üstünel 2018 / Nanina Uspavanka / Boşnak Ninnisi (Eriş. 24.01.2021)

<https://www.youtube.com/watch?v=Tzwt7pzxwha> (Şu Biga'nın Düzüne) (Erş. 24.01.2021)

Sevdalinka Bosna'da Geleneksel Bir Müzik Tarzı - İstikamet Bosna Hersek - TRT Avaz <https://www.youtube.com/watch?v=R6nszntnwka> (Erş. 24.01.2021)

www.notaarsivleri.com (Erş.24.02.2021)

<https://www.youtube.com/watch?v=ua95fPR6HC8> Lezginka (Erş. 09.03.2021)

Silifke Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Bizans Kurşun Mühürü

Zeynep Sencan ALTINOLUK*

Özet

Bu makalede Silifke Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda yer alan, MS 6.-11. yüzyıllara tarihlenen yayımlanmamış yirmi altı Bizans kurşun mührü ele alınmaktadır. Müze koleksiyonunda elli civarında mühür bulunmaktadır. Çalışma dışında bırakılan mühürlerin yakın zamanda yayımlanması planlanmaktadır. Silifke Müzesi koleksiyonu, coğrafi olarak bulunduğu alanı büyük ölçüde yansıtmaktadır. Mühürlerinin tarihlenmesi, mühürlerdeki görev ve unvanların niteliği, Seleukeia'nın 6.-11. yüzyıllardaki tarihiyle uyum içindedir. Bu çalışmayla, Bizans prosopografyasına eklenecek bölgeye ait yeni isim ve unvanlar belirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bizans, Seleukeia, Silifke Müzesi, Sicillografi, Kurşun Mühür*

A Group of Byzantine Lead Seals in Silifke Archaeological Museum

Abstract

This article examines twenty six unpublished Byzantine lead seals in the Silifke Archaeology Museum dated to 6th-11th centuries AD. The complete seal collection contains about fifty seals. The remaining seals that are left out of this study are being planned to be published in the near future. The collection of Silifke Museum largely reflects the material culture of the area. Dating of the seals and the nature of the offices and titles on the seals conform with the history of Seleucia 6th through 11th centuries. New names and titles that will be added to the Byzantine prosopography have emerged with this study.

Keywords: *Byzantine, Seleucia, Silifke Museum, Sigillography, Lead Seal*

Silifke Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda 2012 yılına değin katılmış elli civarı Bizans kurşun mührü bulunmaktadır. Bu çalışma, koleksiyonda yer alan, MS 6.-11. yüzyıllara tarihlenen yayımlanmamış yirmi altı kurşun mührü ele

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

E-mail: zsenca@hotmai.com

almaktadır¹. Çalışma koşullarındaki bazı zorluklar ve yıpranmış olmaları nedeniyle çalışma dışında bırakılan mühürlerin ileride yayımlanması planlanmaktadır. Yerel bir müze olması nedeniyle Silifke Müzesi koleksiyonu, coğrafi olarak bulunduğu alanı büyük ölçüde yansıtmaktadır. Çalışmada yer alan yirmi altı mührün yirmi dördü 6.-8. yüzyıllara, diğer ikisi 9.-10. ve 11. yüzyıllara tarihlenir. Bu yayına dahil edilmeyen mühürlerin de büyük çoğunluğu 6.-8. yüzyıllara attir.

Müze koleksiyonundaki 6.-8. yüzyılların mühürlerinde en çok, *hypatos*², *patrikios*³, *apo hypaton*⁴, *apo eparkhon*⁵ unvanları bulunur. Yine, dönemin yaygın unvanlarından *stratelates*⁶, *khartoularios*⁷, *notarios*⁸, *droungarios*⁹,

¹ Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2019-2838. Desteklerinden dolayı ÇOMÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu'na, kitaplık çalışmasının bir kısmını gerçekleştirdiğim Suna İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'ne ve müzede fotoğraf çekiminde yardımcı olan Prof. Dr. Oğuz Tekin'e teşekkür ederim. Müzede çalışma koşullarını sağlayan Silifke Müzesi Müdürü Nilgün Yılmaz ve yardımcılarından dolayı Arkeolog Özgür Topbaş'a ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

² *Hypatos* (ὑπάτος) (Lat. consul), geçmiş Roma Dönemi'nden beri süregelen, aristokrat aile kökenli senato üyelerine verilen bir unvandı. 6. yüzyıldan itibaren önemini yitirdi. 9. yüzyılda protokolde yedinci sıradaydı. *Hypatos* için bakınız, Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 296; *ODB* 2, 963-964.

³ *Patrikios* (πατρικίος), yüksek rütbeli onursal bir unvan olup Roma Dönemi'ndeki *patricius*'un statüsü ile bağlantılıydı. I. Konstantinos tarafından belirli idari işlevleri olmayan onursal bir unvan haline getirildi. *Patrikios* için bakınız, Rodolphe Guiland, *Recherches sur les institutions Byzantines*, c. 2, Amsterdam 1967, 132-169; *ODB* 3, 1600.

⁴ 7.-9. yüzyıllarda, mühürler üzerinde sıklıkla karşılaşılan *apo hypaton* (ἀπὸ ὑπάτων), eski *hypatos* anlamındaki unvandır. 6. yüzyıldan itibaren önemini yitirmiştir. Genellikle, mütevazı sayılabilecek, bürokratik ve mali görevlerle birlikte görülür. Bakınız, Oikonomidès, *listes*, 296; *ODB* 2, 963-964.

⁵ *Apo eparkhon* (ἀπὸ ἐπαρχῶν) (Lat. *praefecturius*), 7.-8. yüzyılların pek çok mühründe görülen, *eparkhia*'nın (ἐπαρχία) yöneticisi, eyalet valisi için kullanılan yüksek onursal bir unvandır. Diğer ünvanlarla birlikte de kullanılabilir. Geç Roma senatoryal seçkinlerinin bir üyesi olan bu ünvana sahip kişilerin varlığı, imtiyazlı toprak sahibi aristokrasinin egemenliğine işaret eder. Bakınız, Friedhelm Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin 1985, 45 vd.; John Haldon, *Byzantium in the 7th Century. Transformation of a Culture*, New York 1990, 393-396.

⁶ Geç Roma İmparatorluğu'nda *stratelates* (στρατηλάτης), Latince, *magister militum* (general) anlamını taşıyordu. 6.-8. yüzyıl mühürlerinde sıklıkla görülen bu unvan, *eparkhon*'a denk gelen daha mütevazı bir anlamı ifade ediyordu. Bu mühürlerde, bazen tek başına, bazen *notarios*, *kommerkiarios*, *kourator*, *komes* gibi göreceli düşük rütbeli ofislerle birlikte kullanıldı. *Stratelates* için bakınız, Guiland, *institutions*, 1. c., 385-392; Oikonomidès, *listes*, 332; *ODB* 3, 1965.

⁷ *Khartoularios* (χαρτουλάριος) terimi resmi belge anlamındaki χάρτης'den türetilmiştir. Bu ofisin farklı zamanlarda çeşitli sorumlulukları olmuştur. 4. yüzyılda düşük rütbeli olan bu görevliler merkezi yönetim veya vilayetlerde arşiv sorumlusu olarak görev yapmışlardır. *Khartoularios* için bakınız, John Bagnell Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911, 83; *ODB* 1, 416.

⁸ *Notarios* (Νοτάριος), işlemlerin kaydedilmesi ve belgelerin onaylanmasından sorumlu görevli. Bakınız, *ODB* 3, 1495.

⁹ *Droungarios* (δρουγγάριος), genel olarak bir deniz birliği komutanının ünvanıdır.

illoustrios ve *topoteretes*'le¹⁰ koleksiyonda karşılaşmaktayız. 6.-8. yüzyıllar Seleukeia'sı ve çevresinin siyasal organizasyon yapısını, toplumsal yaşantısını anlamak için her biri birer ip ucu olan bu unvanların yanısıra, ait oldukları şahısların adları da, bölgenin Bizans Dönemi prosopografyasına katkı sağlayacak niteliktedir. Bu mühürlerdeki bazı unvan ve adlar ilk kez bilinmektedir. Bölgede önemli bir konum edinmiş, *patrikios* Kosmas, *stratelates* Dorotheos 6.-7. yüzyıllarda Seleukeia veya çevresinde yaşamış kişiler olarak bunlara örnektir. Muhtemelen Kilikya'da büyük toprak sahibi olan *illoustrios* unvanlı, nüfuzlu bir şahsın eşi veya kızı Marias'ın mührü ilk kez bu koleksiyonda karşımıza çıkar (kat no. 19)¹¹. Marias'a ait arazinin, Kalykadnos'un (Göksu) zengin topraklarında yer aldığını düşünmek akla yatkındır. Seleukeia antik kenti, Kalykadnos Irmağı'nın denize döküldüğü yerde, verimli kıyı ovasına hakim bir tepede, olasılıkla MÖ 2. yüzyılın başlarında kurulmuştur¹². Bu ırmağın taşıdığı alüvyonlar nedeniyle tarıma elverişli büyük topraklara sahiptir. Diğer yandan burası, Toroslar'ı kesip gelen Kalykadnos Vadisi'nin ağzında, önemli ticaret yollarının kesişme noktasında yer alır. Roma İmparatorluk Dönemi boyunca hızla gelişerek, özellikle deniz yoluyla gelen ve Küçük Asya'nın içlerine kadar ilerleyen ihracat mallarının sevkiyatının gerçekleştiği başlıca bir liman merkezi haline gelmiştir. Kentin esas ihracat maddeleri gemi yapımında kullanılan sedir ağacı ve zeytinyağıdır. Bölgedeki bu özel konumuyla Seleukeia, Geç Antik Çağ'da Roma Eyaleti Isauria'nın baş kentidir. 4. yüzyılda Isauria'nın sivil yöneticisi ve askeri komutanı *comes Isauriae* Seleukeia'da konuşlanmıştır¹³.

¹⁰ *Topoteretes* (τοποτηρητής), 5.-6. yüzyıllarda Mısır'da *doux* (general seviyesinde yüksek rütbeli komutan) vekili, yardımcısı olarak bilinir. 10. yüzyıldan sonra thema'ların yakınındaki sınır bölgelerindeki birliklerin komutanına *doux*, onun astına da *topoteretes* denmiştir. Topoteretes için bakınız, J.-C. Cheynet, "Toparque et topotèrètès à la fin du 11e siècle", *Revue des études byzantines* 42, 1984, 222-224; Hélène Glykatzi-Ahrweiler, "Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84, 1960, 31; ODB 3, 2093.

¹¹ Geç Roma İmparatorluğu'nda senatörlere verilen en yüksek unvan olan *illustris*, *illoustrios* (ἰλλουστριος) olarak, 6.-7. yüzyıl mühürlerinde görülürken, 8. yüzyılda tamamen yok olmuştur. Guiland, mali ve törensel bazı imtiyazlar sağlayan bu unvanın intikal etmediğini belirtir. Bakınız, Guiland, *institutions*, I. c., 66 vd. Marias monogramında, bunu kendi unvanı olarak kullanmaz, *illoustrios*'un karısı veya kızı olduğunu ima eder. Burada miras kalan büyük olasılıkla *illoustrios*'un sahip olduğu ve Marias'ın yönetmek zorunda kaldığı büyük arazi ve mallardır. Hornickel, papiruslarda *illoustrios*'un sıfat değil bir rütbeye olarak kullanıldığını, 530'lu yıllarda bir ünvana dönüştüğünü ve bunun kadınlara da bahsedilebilecek itibari bir haysiyet olduğunu verdiği örnekle belirtmiştir: Φλαουία Χριστοδότη σὺν θεῷ ἰλλουστρία θυγάτηρ τοῦ τῆς εὐκλεοῦς μνήμης Ἰωάννου γενομένου πατρικίου. Bakınız, Otto Hornickel, *Ehren- und Rangprädikate in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum römischen und byzantinischen Titelwesen*, Giessen 1930, 17.

¹² Bölgenin tarihi coğrafyası, sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili geniş bilgi için bakınız, Walther Ruge, "Seleukeia", *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft RE* 2A, Stuttgart 1923, 1203-1204; Arnold Hoge Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Amsterdam 1983, 191-214.

¹³ ODB 3, 1866. 4. yüzyılın başlarından ortalarına dek Isauria eyaleti, Seleukeia'daki sivil yetkili, *praeses Isauriae* denilen yöneticiler tarafından idare edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında Isauria'da çıkan isyanlar, karışıklıklar nedeniyle Seleukeia askeri bir karakter kazanmış; garnizon komutanı *comes* veya *comes et praeses* yönetiminde olmuştur.

8. yüzyılda, Seleukeia'nın *droungarios* tarafından yönetilen bir deniz birliğine sahip Kibyrrhaiotai Theması'na bağlı olduğu kabul görmüştür. Diğer yandan, Seleukeia'nın bir *strategos* tarafından yönetilmemesinin bu görüşe sevkettiğini belirten Charalampakis, fikre karşı çıkararak Seleukeia'nın özerk bir birim olarak başlangıçta bir *droungarios*, sonrasında bir *kleisouriarckhes* tarafından yönetilmiş olduğunu öne sürer¹⁴. 9. yüzyılın başlarında, Kilikya'daki Arap hakimiyetiyle, Abbasi Halifeliği'nin Kilikya'daki sınır toprakları boyunca uzanan Seleukeia'nın savunması daha önemli bir duruma gelmiş¹⁵; Seleukeia bir *kleisoura* (κλεισοῦρα) haline getirilmiştir¹⁶. Silifke Müzesi'nde 8. yüzyılın başlarını yansıtacak iki örnek, *hypatos* ünvanlı *droungarioi*, Lykastos ve Niketas'ın mühürleridir (kat. no. 18, 22). 9. yüzyıl öncesinde Seleukeia'da Lykastos ve Niketas'tan farklı *droungarioi* bilinmektedir¹⁷. 9.-10 yüzyıllara tariheddiğimiz imparatorluk *spatharokandidatos*'u ve Seleukeia *kleisouriarckhes*'i Khristophoros'un mührü, Seleukeia'nın *kleisoura* statüsündeki dönemi için yeni bir isim ortaya çıkartmaktadır (kat. no. 25). Arap kaynaklarında, 9. yüzyılın sonlarında *kleisoura*'da beş bin asker yetiştirildiği söylenmiştir¹⁸. 9. yüzyılın başlarından itibaren bir yüz yıl içinde, mühürlerde Khristophoros'un dışında yaklaşık on beş Seleukeia *kleisouriarckhes*'i daha görülmektedir. *Kleisouriarckhes*, *strategos*'tan alt rütbede olduğu için, Khristophoros'un da sahip olduğu, imparatorluk *spatharokandidatos*'u gibi yüksek olmayan unvanlar taşımıştır¹⁹.

927-934 yılları arasında Romanos Lekapenos tarafından bir *thema* haline getirilen Seleukeia'nın, *thema* hiyerarşisinde on üçüncü sırada yer aldığı Thematibus'ta görülmektedir²⁰. 11. yüzyılda, artık *thema*'nın bir *strategos*'²¹ tarafından yönetildiği mühürler yoluyla da anlaşılır. Silifke koleksiyonundaki,

¹⁴ Pantelis Charalampakis, "Seals of Officials in Seleukeia", *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и Полис. XI Международнѳй Византийскѳй Семинар: Материалы Научной конференции*, Sevastopol 2019, 228.

¹⁵ F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien (TIB 5)*, Wien 1990, 403.

¹⁶ *ODB* 3, 1866. *Kleisoura* (κλεισοῦρα), imparatorluk sınırlarının dağlık bölgelerini savunma amacıyla kurulan bağımsız askeri bölgelerdir; doğrudan imparator tarafından atanan, idari ve askeri yetkileri bulunan *Kleisouriarckhes* (κλεισοῦριάρχης) tarafından yönetilirler. 10. yüzyıldan sonra *kleisoura*'lar *thema*'ya dönüşmüş; *kleisouriarckhes* unvanı mühürler üzerinden görünmez olmuştur. Bakınız, Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin*, 81; *ODB* 1, 1132.

¹⁷ Zacos – Vegler, *Lead Seals*, 3178: imparatorluk *spatharios*'u, *hypatos* ve Seleukeia *droungarios*'u Sisinnios, 8. yüzyıl; Nicolas Oikonomidès (ed.), *Studies in Byzantine Sigillography (SBS)* 3, 1990, 195 (=Müller Sale 66, 28-29 Eylül 1990, 503): imparatorluk *kandidatos*'u ve Seleukeia (veya Sikelia) *droungarios*'u Konstantinos, 9. yüzyılın ilk çeyreği; Charalampakis, *Seals of Officials in Seleukeia*, 227-228: ad ve unvan belirsiz, Seleukeia *droungarios*'u.

¹⁸ Agostino Pertusi, *Costantino Porfirigenito. De Thematibus*, Vatikan 1952, 147-148.

¹⁹ Charalampakis, *Seals of Officials in Seleukeia*, 228.

²⁰ Seleukeia Thema'sı için bakınız, Pertusi, *De Thematibus*, 77; Hild – Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 401-406; *ODB* 3, 1866; Oikonomidès, *listes*, 350.

²¹ *Strategos* (στρατηγός), *thema* komutanı, eyalet valisi. *Strategos* için bakınız, *ODB* 3, 1964.

Seleukeia *strategos* ve *anagrapheos*'u²² Leon Blangas'a ait mühür, bu dönemi bir örnek olarak temsil eder. M h r n bir benzeri Antakya, diğeri de Edirne Müzesi'nde bulunmaktadır²³. Leon'un aile adı Blangas, Bizans yazılı kaynaklarında görülmemekle birlikte mühürlerde karşımıza  ıkmaktadır²⁴.

Seleukeia'ya dini bir merkez olarak baktığımızda, 7. yüzyılın ba larına dek Antiokheia Patrikliği'ne bağlı bir metropolitin makam yeri olduğu görülmektedir. Sonrasında, Arap işgaliyle birlikte, imparator III. Leon'un (Isaurialı) emriyle Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlanmıştır. Seleukeia geri kazanılınca, 969 yılında yeniden Antiokheia patriklerinin yetki alanına katılmıřtır²⁵. Sili ke koleksiyonunun dini mühürleri arasında, 7. yüzyılın metropoliti Konon görülür (kat. no. 11). Konon'un nerede metropolit olduğu bilinmez. Ancak bu adın, Isauria için karakteristik yerel bir ad olduğu fikri²⁶ göz önüne alındığında metropolitin, bu bölgede görevli olduğu d ř n lebilir²⁷.

Katalog²⁸

1. Dorotheos, *stratelates* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 1862

 ap: 21

Benzer: *Stratelates* unvanı taşıyan Dorotheos'a ait başka mühür bulunmamıştır.

 y.:  elenk bordür içinde  e satır yazı:

²² *Anagrapheus*, eyaletlerde kadastro müfettişliği yapan, vergi işleriyle ilgilenen *logothetes tou genikou* ofisine bağlı çalışan memurların taşıdığı unvandır. *Anagrapheus* için bakınız, *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, Alexander Kazhdan et al. (ed.), 1. c., Newyork 1991, 84.

²³ Jean-Claude Cheynet, "Sceaux Byzantins des Mus es d'Antioche et de Tarse", *Travaux et M moires* 12, 1994, 426, no. 57; Nilgün Elam, "Edirne Müzesi'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/18, Edirne 2019, 44. Elam, bu mühürün Edirne'ye son derece uzak Adrianopolis'te bulunmuş olmasının, Seleukeia ile Adrianopolis arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Bir sınır kapısı bulunan Edirne'de, yasa dışı yollar nedeniyle el koyulan farklı bölgelere ait eserlerin yoğunluğunu göz ardı etmemek gerekir.

²⁴ *Asekretes* ve *krites* (hakim) Mikhael Blangas: Cheynet, Tarse, 426, dip not 86. Konstantinopolis'te bir liman semtinde yer adı olarak geçen Blangas'ın (Βλ γγα), Leon'un aile adından geldiği  ne s r lm ştir. Raymond Janin, *Constantinople byzantine d veloppement urbain et r pertoire topographique*, Paris 1964, 325; Cheynet, Tarse, 426; Blangas aile adı için bakınız, V. S. şandrovskaia – Werner Seibt, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Ermitage mit Familiennamen*, 1. teil, *Sammlung Lichacev – Namen von A bis I*, Viyana 2005, 68, no. 50.

²⁵ Eric McGeer – John Nesbitt – Nicolas Oikonomid s, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 5: The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings*, Washington DC 2005, 6.

²⁶ Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Leo III: With Particular Attention to the Oriental Sources. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 346/4141, Louvain 1973, 16vd.; Stephen Hill, "Matronianus, "Comes Isauriae", An Inscription from an Early Byzantine Basilica at Yanikhan, Rough Cilicia." *Anatolian Studies* 35, 1985, 96.

²⁷ Metropolit Konon, Seleukeia metropolitlerinin adlarını veren Hild ve Hellenkemper tarafından bahsedilmemiştir: Hild - Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 402.

²⁸ Katalog içindeki mühürler öncelikle kronolojik, her bir grup kendi içinde şahıs adlarına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

ΔΩ|ΡΟΘΕ|ΟΒ

Δωροθέου.

Ay.: Çelenk bordür içinde dört satır yazı:

CT|ΡΑΤΗΛ|ΑΤΟ|V

στρατηλάτου.

Çeviri: *Stratelates Dorotheos*'un (mührü).

2. Georgios, imparatorluk *khartoularios* 'u veya *khartoularios* ve *koubikoularios* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 2010/52

Çap: 21 mm

Benzer: Arka yüzdeki monogram Georgios'un unvanı olarak ilk kez Silifke mühründe görülmektedir. Aynı monogramı taşıyan farklı mühürler için bakınız, George Zacos – Alexander Veglery, *Byzantine Lead Seals*, c. 1, Basel 1972, no. 457, 496, 519, 2774; *Dumbarton Oaks Coll.*, BZS.1955.1.120, BZS.1958.106.1148; Robert Feind, *Byzantinische Monogramme und Eigennamen / Byzantine monograms and personal names: Alphabetisiertes Wörtberbuch / An alphabetized lexion*, Regenstauf, 2010, 386. Zacos, 2774 no.lu mührün açıklamasında, monogramın açılımı için farklı bir öneride de bulunmuş; mühür sahibinin *khartoularios* ve *koubikoularios* unvanlarını taşımış olabileceğini belirtmiştir: χαρτουλαρίου (καὶ) κουβικουλαρίου. Bu öneri için de monogramdaki harfler uygundur.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram:

Γ- E-Ω-Ρ-Ι-Ο-V

Γεωργίου

Ay.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram:

B-A-I-Λ-K-O-V-X-P-T

Βα(σ)ιλικοῦ χαρτουλαρίου veya χαρτουλαρίου (καὶ) κουβικουλαρίου

Çeviri: İmparatorluk *khartoularios* 'u (veya *khartoularios* ve *koubikoularios*) Georgios'un (mührü).

3. Komitas, *hypatos* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 2221

Çap: 28 mm

Benzer: Komitas 7. yüzyılda nadir olmayan bir isimdir. Ancak, *hypatos* Komitas'a ait bilinen tek mühür özel bir koleksiyondadır: *Swiss International Coin Auction (SINCONA)* 37, 16.05.2017, 248, 13. Bu mühürde ön yüzde haçlı hitap monogramı (tip 5), arka yüzde haçla başlayan dört satır yazı vardır: Κομῖτῃ ὑπάτου. Mühürdeki harf karakterleri ve çelenk stili Silifke mührüyle benzeşmektedir. Oldukça temkinli yaklaşarak her iki mührün aynı kişiye ait olduğunu düşünebiliriz.

Ayrıca, ön yüzdeki monogramın benzeri için bakınız, DO, BZS.1955.1.270 (6. yy).

illoustrios ve *topoteretes*'le¹⁰ koleksiyonda karşılaşmaktayız. 6.-8. yüzyıllar Seleukeia'sı ve çevresinin siyasal organizasyon yapısını, toplumsal yaşantısını anlamak için her biri birer ip ucu olan bu unvanların yanısıra, ait oldukları şahısların adları da, bölgenin Bizans Dönemi prosopografyasına katkı sağlayacak niteliktedir. Bu mühürlerdeki bazı unvan ve adlar ilk kez bilinmektedir. Bölgede önemli bir konum edinmiş, *patrikios* Kosmas, *stratelates* Dorotheos 6.-7. yüzyıllarda Seleukeia veya çevresinde yaşamış kişiler olarak bunlara örnektir. Muhtemelen Kilikya'da büyük toprak sahibi olan *illoustrios* unvanlı, nüfuzlu bir şahsın eşi veya kızı Marias'ın mühürü ilk kez bu koleksiyonda karşımıza çıkar (kat no. 19)¹¹. Marias'a ait arazinin, Kalykadnos'un (Göksu) zengin topraklarında yer aldığını düşünmek akla yatkındır. Seleukeia antik kenti, Kalykadnos Irmağı'nın denize döküldüğü yerde, verimli kıyı ovasına hakim bir tepede, olasılıkla MÖ 2. yüzyılın başlarında kurulmuştur¹². Bu ırmağın taşıdığı alüvyonlar nedeniyle tarıma elverişli büyük topraklara sahiptir. Diğer yandan burası, Toroslar'ı kesip gelen Kalykadnos Vadisi'nin ağzında, önemli ticaret yollarının kesişme noktasında yer alır. Roma İmparatorluk Dönemi boyunca hızla gelişerek, özellikle deniz yoluyla gelen ve Küçük Asya'nın içlerine kadar ilerleyen ihrac mallarının sevkiyatının gerçekleştiği başlıca bir liman merkezi haline gelmiştir. Kentin esas ihracat maddeleri gemi yapımında kullanılan sedir ağacı ve zeytinyağıdır. Bölgedeki bu özel konumuyla Seleukeia, Geç Antik Çağ'da Roma Eyaleti Isauria'nın baş kentidir. 4. yüzyılda Isauria'nın sivil yöneticisi ve askeri komutanı *comes Isauriae* Seleukeia'da konuşlanmıştır¹³.

¹⁰ *Topoteretes* (τοποτηρητής), 5.-6. yüzyıllarda Mısır'da *doux* (general seviyesinde yüksek rütbeli komutan) vekili, yardımcısı olarak bilinir. 10. yüzyıldan sonra thema'ların yakınındaki sınır bölgelerindeki birliklerin komutanına *doux*, onun astına da *topoteretes* denmiştir. Topoteretes için bakınız, J.-C. Cheynet, "Toparque et topotèrètès à la fin du 11e siècle", *Revue des études byzantines* 42, 1984, 222-224; Hélène Glykatzis-Ahrweiler, "Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84, 1960, 31; *ODB* 3, 2093.

¹¹ Geç Roma İmparatorluğu'nda senatörlere verilen en yüksek unvan olan *illustris*, *illoustrios* (ἰλλούστριος) olarak, 6.-7. yüzyıl mühürlerinde görülürken, 8. yüzyılda tamamen yok olmuştur. Guiland, mali ve törensel bazı imtiyazlar sağlayan bu unvanın intikal etmediğini belirtir. Bakınız, Guiland, *institutions*, 1. c., 66 vd. Marias monogramında, bunu kendi unvanı olarak kullanmaz, *illoustrios*'un karısı veya kızı olduğunu ima eder. Burada miras kalan büyük olasılıkla *illoustrios*'un sahip olduğu ve Marias'ın yönetmek zorunda kaldığı büyük arazi ve mallardır. Hornickel, papiruslarda *illoustrios*'un sıfat değil bir rütbe olarak kullanıldığını, 530'lu yıllarda bir ünvana dönüştüğünü ve bunun kadınlara da bahsedilebilecek itibari bir haysiyet olduğunu verdiği örnekle belirtmiştir: Φλαουία Χριστοδότη σὺν θεᾷ ἰλλουστρία θυγάτηρ τοῦ τῆς εὐκλεοῦς μνήμης Ἰωάννου γενομένου πατρικίου. Bakınız, Otto Hornickel, *Ehren- und Rangprädikate in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum römischen und byzantinischen Titelwesen*, Giessen 1930, 17.

¹² Bölgenin tarihi coğrafyası, sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili geniş bilgi için bakınız, Walther Ruge, "Seleukeia", *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft RE* 2A, Stuttgart 1923, 1203-1204; Arnold Hüge Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Amsterdam 1983, 191-214.

¹³ *ODB* 3, 1866. 4. yüzyılın başlarından ortalarına dek Isauria eyaleti, Seleukeia'daki sivil yetkili, *praeses Isauriae* denilen yöneticiler tarafından idare edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında Isauria'da çıkan isyanlar, karışıklıklar nedeniyle Seleukeia askeri bir karakter kazanmış; garnizon komutanı *comes* veya *comes et praeses* yönetiminde olmuştur.

8. yüzyılda, Seleukeia'nın *droungarios* tarafından yönetilen bir deniz birliğine sahip Kibyrrhaiotai Theması'na bağlı olduğu kabul görmüştür. Diğer yandan, Seleukeia'nın bir *strategos* tarafından yönetilmemesinin bu görüşe sevkettiğini belirten Charalampakis, fikre karşı çıkarak Seleukeia'nın özerk bir birim olarak başlangıçta bir *droungarios*, sonrasında bir *kleisouriarckhes* tarafından yönetilmiş olduğunu öne sürer¹⁴. 9. yüzyılın başlarında, Kilikya'daki Arap hakimiyetiyle, Abbasi Halifeliği'nin Kilikya'daki sınır toprakları boyunca uzanan Seleukeia'nın savunması daha önemli bir duruma gelmiş¹⁵; Seleukeia bir *kleisoura* (κλεισόυρα) haline getirilmiştir¹⁶. Silifke Müzesi'nde 8. yüzyılın başlarını yansıtacak iki örnek, *hypatos* ünvanlı *droungarioi*, Lykastos ve Niketas'ın mühürleridir (kat. no. 18, 22). 9. yüzyıl öncesinde Seleukeia'da Lykastos ve Niketas'tan farklı *droungarioi* bilinmektedir¹⁷. 9.-10 yüzyıllara tarihlediğimiz imparatorluk *spatharokandidatos*'u ve Seleukeia *kleisouriarckhes*'i Khristophoros'un mührü, Seleukeia'nın *kleisoura* statüsündeki dönemi için yeni bir isim ortaya çıkartmaktadır (kat. no. 25). Arap kaynaklarında, 9. yüzyılın sonlarında *kleisoura*'da beş bin asker yetiştirildiği söylenmiştir¹⁸. 9. yüzyılın başlarından itibaren bir yüz yıl içinde, mühürlerde Khristophoros'un dışında yaklaşık on beş Seleukeia *kleisouriarckhes*'i daha görülmektedir. *Kleisouriarckhes*, *strategos*'tan alt rütbede olduğu için, Khristophoros'un da sahip olduğu, imparatorluk *spatharokandidatos*'u gibi yüksek olmayan unvanlar taşımıştır¹⁹.

927-934 yılları arasında Romanos Lekapenos tarafından bir *thema* haline getirilen Seleukeia'nın, *thema* hiyerarşisinde on üçüncü sırada yer aldığı Thematibus'ta görülmektedir²⁰. 11. yüzyılda, artık *thema*'nın bir *strategos*'²¹ tarafından yönetildiği mühürler yoluyla da anlaşılır. Silifke koleksiyonundaki,

¹⁴ Pantelis Charalampakis, "Seals of Officials in Seleukeia", *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и Полис. XI Международнѳй Византиѳскѳй Семинар: Материалы Научной конференции*, Sevastopol 2019, 228.

¹⁵ F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien (TIB 5)*, Wien 1990, 403.

¹⁶ *ODB* 3, 1866. *Kleisoura* (κλεισόυρα), imparatorluk sınırlarının dağlık bđlgelerini savunma amacıyla kurulan bağımsız askeri bđlgelerdir; doğrudan imparator tarafından atanan, idari ve askeri yetkileri bulunan *Kleisouriarckhes* (κλεισουριάρχης) tarafından yönetilirler. 10. yüzyıldan sonra *kleisoura*'lar *thema*'ya dönüşmüş; *kleisouriarckhes* unvanı mühürler üzerinden görünmez olmuştur. Bakınız, Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin*, 81; *ODB* 1, 1132.

¹⁷ Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 3178: imparatorluk *spatharios*'u, *hypatos* ve Seleukeia *droungarios*'u Sisinnios, 8. yüzyıl; Nicolas Oikonomidēs (ed.), *Studies in Byzantine Sigillography (SBS)* 3, 1990, 195 (=Müller Sale 66, 28-29 Eylül 1990, 503): imparatorluk *kandidatos*'u ve Seleukeia (veya Sikelia) *droungarios*'u Konstantinos, 9. yüzyılın ilk çeyreği; Charalampakis, *Seals of Officials in Seleukeia*, 227-228: ad ve unvan belirsiz, Seleukeia *droungarios*'u.

¹⁸ Agostino Pertusi, *Costantino Porfirogenito. De Thematibus*, Vatikan 1952, 147-148.

¹⁹ Charalampakis, *Seals of Officials in Seleukeia*, 228.

²⁰ Seleukeia Thema'sı için bakınız, Pertusi, *De Thematibus*, 77; Hild – Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 401-406; *ODB* 3, 1866; Oikonomidēs, *listes*, 350.

²¹ *Strategos* (στρατηγός), *thema* komutanı, eyalet valisi. *Strategos* için bakınız, *ODB* 3, 1964.

Seleukeia *strategos* ve *anagrapheos*'u²² Leon Blangas'a ait mühür, bu dönemi bir örnek olarak temsil eder. Mührün bir benzeri Antakya, diğeri de Edirne Müzesi'nde bulunmaktadır²³. Leon'un aile adı Blangas, Bizans yazılı kaynaklarında görülmemekle birlikte mühürlerde karşımıza çıkmaktadır²⁴.

Seleukeia'ya dini bir merkez olarak baktığımızda, 7. yüzyılın başlarına dek Antiokheia Patrikliği'ne bağlı bir metropolitin makam yeri olduğu görülmektedir. Sonrasında, Arap işgaliyle birlikte, imparator III. Leon'un (Isaurialı) emriyle Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlanmıştır. Seleukeia geri kazanılınca, 969 yılında yeniden Antiokheia patriklerinin yetki alanına katılmıştır²⁵. Silifke koleksiyonunun dini mühürleri arasında, 7. yüzyılın metropoliti Konon görülür (kat. no. 11). Konon'un nerede metropolit olduğu bilinmez. Ancak bu adın, Isauria için karakteristik yerel bir ad olduğu fikri²⁶ göz önüne alındığında metropolitin, bu bölgede görevli olduğu düşünülebilir²⁷.

Katalog²⁸

1. Dorotheos, *stratelates* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 1862

Çap: 21

Benzer: *Stratelates* unvanı taşıyan Dorotheos'a ait başka mühür bulunmamıştır.

Öy.: Çelenk bordür içinde üç satır yazı:

²² *Anagrapheus*, eyaletlerde kadastro müfettişliği yapan, vergi işleriyle ilgilenen *logothetes tou genikou* ofisine bağlı çalışan memurların taşıdığı unvandır. *Anagrapheus* için bakınız, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ODB), Alexander Kazhdan et al. (ed.), 1. c., Newyork 1991, 84.

²³ Jean-Claude Cheynet, "Sceaux Byzantins des Musées d'Antioche et de Tarse", *Travaux et Mémoires* 12, 1994, 426, no. 57; Nilgün Elam, "Edirne Müzesi'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/18, Edirne 2019, 44. Elam, bu mührün Edirne'ye son derece uzak Adrianopolis'te bulunmuş olmasının, Seleukeia ile Adrianopolis arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Bir sınır kapısı bulunan Edirne'de, yasa dışı yollar nedeniyle el koyulan farklı bölgelere ait eserlerin yoğunluğunu göz ardı etmemek gerekir.

²⁴ *Asekretes* ve *krites* (hakim) Mikhael Blangas: Cheynet, Tarse, 426, dip not 86. Konstantinopolis'te bir liman semtinde yer adı olarak geçen Blangas'ın (Βλάνγγα), Leon'un aile adından geldiği öne sürülmüştür. Raymond Janin, *Constantinople byzantine développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, 325; Cheynet, Tarse, 426; Blangas aile adı için bakınız, V. S. Šandrovskaja – Werner Seibt, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Ermitage mit Familiennamen*, 1. teil, *Sammlung Lichacev – Namen von A bis I*, Viyana 2005, 68, no. 50.

²⁵ Eric McGeer – John Nesbitt – Nicolas Oikonomidès, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 5: The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings*, Washington DC 2005, 6.

²⁶ Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Leo III: With Particular Attention to the Oriental Sources. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 346/4141, Louvain 1973, 16vd.; Stephen Hill, "Matronianus, "Comes Isauriae", An Inscription from an Early Byzantine Basilica at Yanıkhhan, Rough Cilicia." *Anatolian Studies* 35, 1985, 96.

²⁷ Metropolit Konon, Seleukeia metropolitlerinin adlarını veren Hild ve Hellenkemper tarafından bahsedilmemiştir: Hild - Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 402.

²⁸ Katalog içindeki mühürler öncelikle kronolojik, her bir grup kendi içinde şahıs adlarına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

ΔΩ|ΡΟΘΕ|ΟΒ

Δωροθέου.

Ay.: Çelenk bordür içinde dört satır yazı:

CT|ΡΑΤΗΛ|ΑΤΟ|V

στρατηλάτου.

Çeviri: *Stratelates* Dorotheos'un (mührü).

2. Georgios, imparatorluk *khartoularios*'u veya *khartoularios* ve *koubikoularios* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 2010/52

Çap: 21 mm

Benzer: Arka yüzdeki monogram Georgios'un unvanı olarak ilk kez Silifke mühründe görülmektedir. Aynı monogramı taşıyan farklı mühürler için bakınız, George Zacos – Alexander Veglery, *Byzantine Lead Seals*, c. 1, Basel 1972, no. 457, 496, 519, 2774; *Dumbarton Oaks Coll.*, BZS.1955.1.120, BZS.1958.106.1148; Robert Feind, *Byzantinische Monogramme und Eigennamen / Byzantine monograms and personal names: Alphabetisiertes Wörtberbuch / An alphabetized lexion*, Regenstauf, 2010, 386. Zacos, 2774 no.lu mührün açıklamasında, monogramın açılımı için farklı bir öneride de bulunmuş; mühür sahibinin *khartoularios* ve *koubikoularios* unvanlarını taşımış olabileceğini belirtmiştir: χαρτουλαρίου (καί) κουβικουλαρίου. Bu öneri için de monogramdaki harfler uygundur.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram:

Γ- Ε-Ω-Ρ-Ι-Ο-Β

Γεωργίου

Ay.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram:

Β-Α-Ι-Λ-Κ-Ο-Β-Χ-Ρ-Τ

Βα(σ)ιλικού χαρτουλαρίου veya χαρτουλαρίου (καί) κουβικουλαρίου

Çeviri: İmparatorluk *khartoularios*'u (veya *khartoularios* ve *koubikoularios*) Georgios'un (mührü).

3. Komitas, *hypatos* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 2221

Çap: 28 mm

Benzer: Komitas 7. yüzyılda nadir olmayan bir isimdir. Ancak, *hypatos* Komitas'a ait bilinen tek mühür özel bir koleksiyondadır: *Swiss International Coin Auction (SINCONA)* 37, 16.05.2017, 248, 13. Bu mührde ön yüzde haçlı hitap monogramı (tip 5), arka yüzde haçla başlayan dört satır yazı vardır: Κοιτιᾶ ὑπάτου. Mührdeki harf karakterleri ve çelenk stili Silifke mührüyle benzeşmektedir. Oldukça temkinli yaklaşarak her iki mührün aynı kişiye ait olduğunu düşünebiliriz.

Ayrıca, ön yüzdeki monogramın benzeri için bakınız, DO, BZS.1955.1.270 (6. yy).

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram:

K-O-M-I-T-A

Κομιτᾶ

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan iki satır yazı:

+VΠA|TOV

ὑπάτου

Çeviri: *Hypatos* Komitas'ın (mührü).

4. Kosmas, *patrikios* (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 2222

Çap: 24 mm

Benzer: Benzeri bulunamamıştır.

Öy.: Çelenk bordür içinde iki satır yazı:

KO|CMA

Κοσμᾶ

Ay.: Çelenk bordür içinde üç satır yazı:

ΠΑ|ΤΡΙΚΙ|ΟΝ

πατρικίου

Çeviri: *Patrikios* Kosmas'ın (mührü).

5. Mikhael (6.-7. yüzyıllar)

Envanter no: 1474

Çap: 22 mm

Benzer: Ön yüzdeki kanatlar açık kartal betimi 6.-7. yüzyıllarda mühürler üzerinde sıklıkla görülür. Ancak arka yüzdeki Mikhael'e ait monogramın aynısı bulunamamıştır. Kartal ve Mikhael monogramı için bir karşılaştırma örneği olarak Dumbarton Oaks koleksiyonundaki bir mührü verebiliriz: DO, BZS.1958.106.714.

Öy.: Çelenk bordür içinde kanatları açık kartal, başı sola.

Ay.: Çelenk bordür içinde monogram: M-I-X-A

Μιχ(αή)λ

Çeviri: Mikhael'in (mührü).

6. Anastasios, *patrikios* (7. yüzyıl)

Envanter no: 1668

Çap: 24 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 552, no. 736; *Kölner Münzkabinett* 112, 19.10.2019, 436.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan ve sonlanan iki satır yazı:

+|ΑΝΑΚΤ|ΑΚΙΟΝ|+

Ἀναστασίου

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan ve sonlanan iki satır yazı:

+|ΠΑΤΡΙ|ΚΙΟΝ|+

πατρικίου.

Çeviri: *Patrikios* Anastasios'un (mührü).

7. Georgios, *apo eparkhon* (7. yüzyıl)

Envanter no: 2030

Çap: 25 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, no. 1471., mon. 517; Feind, *Monogramme*, 382. Zacos mührünün ön yüz monogramı farklıdır. Silifke mühründeki arka yüz monogramına yakın örnekler vardır; ancak tam benzeri bulunmamaktadır. Zacos, monogramdaki şahıs adının Sergios olması ihtimalinden de bahsetmiştir. Mührümüzdeki monogramda C harfini temsil eden bir harf bulunmaması nedeniyle, monogramın Georgios'a ait olduğunu düşünmekteyiz.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip 5): Θεοτόκε βοήθει.

Ay.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram:

Γ-Ι-Ε-Π-Α-Ρ-Χ-Ω-Ν-Ο

Γεωργίω από ἐπάρχων.

Çeviri: Theotokos, *apo eparkhon* Georgios'a yardım et!

8. Ioannes, *apo eparkhon* (7. yüzyıl)

Envanter no: 2003

Çap: 27 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 604, no. 859; *PMBZ*, no. 2806.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan dört satır yazı:

+ΙΩΑ|ΝΝΟΝΑ|ΠΟΕΠΑΡ|ΧΩΝ

Ἰωάννου ἀπὸ ἐπάρχων.

Ay.: Çelenk bordür içinde dört satır yazı:

ΔΟΝ|ΛΟΝΤΗC|ΘΕΟΤΟ|ΚΟΝ

δούλου τῆς Θεοτόκου.

Çeviri: Theotokos'un kulu, *apo eparkhon* Ioannes'in (mührü).

9. Ioannes, *apo hypaton* (7. yüzyıl)

Envanter no: 1667

Çap: 23 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 881, no. 863a-b; DO, BZS. 1958. 106. 4865; *PMBZ*, NO. 2813.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan dört satır yazı:

+ΙΩ|ΑΝΝΟΝΑ|ΠΟΝΠΑ|ΤΩΝ

Ἰωάννου ἀπὸ ὑπάτων.

Ay.: Çelenk bordür içinde dört satır yazı: ΔΟΝ|ΛΟΝΤΗC|ΘΕΟΤΟ|ΚΟΝ

δούλου τῆς Θεοτόκου.

Çeviri: Theotokos'un kulu, *apo hypaton* Ioannes'in (mührü).

10. Ioannes, *notarios* veya *patrikios* (7. yüzyıl)

Envanter no: 1844

Çap: 25 mm.

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 900, no. 1522c (Ἰωάννου ...); Sode, *Bleisiegel*, no. 201 (Ἰωάννου πατρικίου); Feind, *Monogramme*, 314, 384-385; DO, BZS.1958.106.3497 (Ἰωάννου νοταρίου); Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig, Beate Zielke, Thomas Pratsch, “Ioannes”, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*, Berlin, Boston, 2013, no. 2857.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan ve sonlanan üç satır yazı:

+ΘΕΟΤ|ΟΚΕΒ|ΟΗΘΕ+

Θεοτόκε βοήθει

Ay.: Çelenk bordür içinde ikili baklava formunda monogram:

A-I-N-O-P-T-Ω

Ἰωάννου νοταρίου.

Çeviri: Theotokos, yardımını ver! Ioannes *notarios*'un (mührü).

11. Konon, *metropolit* (7. yüzyıl)

Envanter no: 2031

Çap: 24 mm.

Benzer: Vitalien Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin 5/1, L'Église*, Paris 1963, 739-740, no. 930 (=DO, BZS.1958.106.90). Oldukça bozuk durumdaki mührün arka yüzü, Dumbarton Oaks koleksiyonunda bir örneğinden yararlanarak çözümlenmiştir. Laurent, arka yüzün üç veya dört satır olabileceğini belirtmiştir; ancak dördüncü satırın olmadığı kanısındayız. Ön yüzdeki ilk satırın ilk harfinin önü, Dumbarton Oaks mühründe kırıktır. Burada bir haç bulunabileceği düşünülmüştür. Silifke mühründe görüldüğü üzere ilk harfin önünde haç yoktur.

Öy.: Belirsiz bordür içinde üç satır yazı:

KO|NΩ|NOC

Κόνωνος

Ay.: Belirsiz bordür içinde üç satır yazı:

.ΜΗ|ΤΡΟ|.ΟΛ

μητροπολι(του).

Çeviri: Metropolit Konon'un (mührü).

12. Sergios, *apo eparkhon* (7. yüzyıl sonları)

Envanter no: 1847

Çap: 26

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, no. 984-985; *PMBZ*, no. 6557, 6558. Mührün ön ve arka yüzündeki yazılar, satır çizgisi benzeri çizgiler üzerine yerleştirilmiştir. Bu nadir düzenlemenin estetik bir görünüm verme amacıyla yapılmış olduğunu düşünebiliriz. Zacos'un yayımladığı mühürlerde bu çizgiler görülme de, harflerin satıra düzgün yerleştirilmesi ve harf stillerinin benzerliği, mühür sahiplerinin aynı kişi olabileceğini düşündürür.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan ve sonlanan dört satır yazı:

+ΘΕ|ΟΤΟΚ|ΕΒΟΗ|ΘΕ.+

Θεοτόκε βοήθει|

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan ve sonlanan dört satır yazı:

+CE|PΓIOV|AΠOE|ΠAPX+

Σεργίου ἀπὸ ἐπάρχ(ων).

Çeviri: Theotokos, *apo eparkhon* Sergios'a yardım et!

13. Andreas, *hypatos* (7.-8. yüzyıllar)

Envanter no: 1840

Çap: 25

Benzer: Mührün diğer bir örneği bulunmamaktadır. Özel bir koleksiyondaki geç 7. yüzyıla tarihlenen, *hypatos* Andreas'a ait bir mühür yayımlanmıştır. İki mührün sahibinin aynı kişi olduğunu söylemek mümkün değildir. Bakınız, Jean-Claude Cheynet, Cécile Morisson ve Werner Seibt, *Les Sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig*, Paris, 1991, no. 27: Ἀνδρέα ὑπάτου.

Silifke mühründe Andreas'ın adı, dativus halde Ἀνδρέα yazılması gerekirken yanlışlıkla genetivus Ἀνδρέου olarak yazılmıştır. Bu dativus hali yerine hatalı genetivus kullanımına sıkça rastlanmaktadır. Bakınız, Karl Dieterich, *Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrhundert n. Chr.*, Leipzig 1898, 149; Jean Humbert, *La disparition du datif en Grec (du Ier au Xe siècle)*, Paris 1930; Claude Brixhe, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*, Nancy 1987, 95, 97.

Öy.: Noktalı bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip 5). Köşelerde:

ΤΩ- CΩ|Δδ- ΛΩ

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλω

Ay.: Noktalı bordür içinde haçla başlayan ve sonlanan üç satır yazı:

+ΑΝΔΡ|ΕΟVVΠ|ΑΤΩ|+

Ἀνδρέου ὑπάτου.

Çeviri: Theotokos, kulun *hypatos* Andreas'a yardım et!

14. Gabriel, *stratelates* (7.-8. yüzyıllar)

Envanter no: 2032

Çap: 21 mm

Benzer: Sode, *Bleisiegel*, no. 266; *Zeus Numismatics Auction* 12, 28-29. 08. 2020, 1894. Bu mührülerin ön yüzünde Silifke mühründen farklı olarak haçlı hitap monogramı vardır. Arka yüz, harf stil ve yerleştirilmesiyle tamamen aynıdır. Bunların, Silifke mührüyle aynı şahısa ait olması muhtemeldir.

Öy.: Çelenk bordür içinde kanatları açık kartal, başı sağa. Kartalın başı üstünde haçlı hitap monogramı (tip 5).

Θεοτόκε βοήθει

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan dört satır yazı:

+ΓΑ|ΒΡΗΛ|CΤΡΑΤ|ΗΛ

Γαβριήλ στρατηλ(άτη).

Çeviri: Theotokos, *stratelates* Gabriel'e yardım et!

15. Theodoros, *apo eparkhon* (7.-8. yüzyıllar)

Envanter no: 2011/185

Çap: 22 mm

Benzer: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki oldukça yıpranmış bir mührün Silifke mühürüyle aynı kalıptan çıktığı anlaşılmaktadır: Cheynet, *Musee Archeologique d'Istanbul*, 399, no. 5.21. Mührün, ön yüzünde haçlı hitap monogramı bulunan diğer benzerleri için bakınız, Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 940, no. 1625; 1313, no. 2415; 1718, no. 3054.

Öy.: Çelenk bordür içinde iki haçla başlayan dört satır yazı:

++|ΘΕΟΤΟ|ΚΕΒΟΗ|ΘΗ

Θεοτόκε βοήθη

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan dört satır yazı:

+ΘΕΟ|ΔΩΡΩΑ|ΠΟΕΠΑΡ|ΧΩΝ

Θεοδώρω από ἐπάρχων.

Çeviri: Theotokos, *apo eparkhon* Theodoros'a yardım et!

16. Zeno, *hypatos* (7.-8. yüzyıllar)

Envanter no: 2009/8

Çap: 21 mm

Benzer: DO, BZS.1947.2.616. Dumbarton Oaks koleksiyonunda mührün diğer bir örneği bulunmaktadır. Aynı şahsa ait oldukları anlaşılmaktadır.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan dört satır yazı:

+ΖΗ|ΝΩΝΟ|CΥΠΑ|ΤΟΥ

Ζήνωνος ὑπάτου

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan dört satır yazı:

+ΔΘ|ΛΣΤΘ|CΤΑΥΡ|ΟΥ

δούλου τοῦ Σταυροῦ.

Çeviri: Haçın kulu, *hypatos* Zeno'nun (mührü).

17. Abramios veya Ambros, *topoteretes* (7. yüzyılın ikinci yarısı-8. yüzyılın başları)

Envanter no: 2009/9

Çap: 25 mm

Benzer: Mührün diğer iki örneği müzayede kataloğunda yer almaktadır: *Gert Boersema Auction*, 10173, 17971. Silifke mühründe, ön yüzde sol boşluktaki monogram bu örnekler sayesinde belirlenmiştir. Arka yüzünde unvan yazısı bulunmayan benzer bir örnek Zacos tarafından yayımlanmıştır: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1681-1682, no. 2979. Zacos, mührü, ikonofil reaksiyonu grubunda değerlendirmiş; 8. yüzyıla tarihlendirmiştir. Ancak, 730 öncesine mi yoksa 787 sonrasına mı ait olduğunu kesin tespit edemediğini belirtmiştir.

Diğer yandan arka yüzdeki monogramın çözümünün Ἄμβρο(υ) olma ihtimali de vardır. Monogramdaki harfler bu ad için de uygundur. Ayrıca, 8. yüzyıla

tarihlenen *topoteretes* Ambros'a ait bir mühür Zacos tarafından yayımlanmıştır: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1727, no. 3075 (Ἀμβροῦ βασιλικῶ σπαθαριῶ καὶ τοποτηρητῆ τοῦ Ἐξκουβίτου.) Silifke mührüyle bu mührün sahibinin aynı kişiler olduğunu iddia edemeyiz. Ancak Ambros adının, monogramın çözümüne bir alternatif olduğunu söylemek mümkündür.

Öy.: Theotokos ayakta, cepheden; bebek İsa'yı taşıyor. Sağ ve sol boşluklarda haçlı hitap monogramları (tip 8 ve 13): [Θεοτόκε] βοήθει.

Ay.: Kanatları açık kartal, cepheden, başı sağa, kartalın başı üstünde haçlı monogram: A-B-P-M-Ϟ; sağ ve sol kanatların üzerinde: ΤΟΠΟ-ΤΗΡ

Ἀβραμί[ου] veya Ἀμβρο[ου] τοποτηρ(ητοῦ).

Çeviri: Theotokos, yardımını ver! *Topoteretes* Abramios veya Ambros'un (mührü).

18. Lykastos, *hypatos* ve *droungarios* (7. yüzyılın ikinci yarısı-8. yüzyılın başları)

Envanter no: 1848

Çap: 23 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1757, no. 3141; *PMBZ*, no. 4643. Zacos mühründe de olduğu gibi, Silifke mührünün ön yüzünde, haç kolları arasındaki yakarış ifadesinin bir bölümü, τῷ σῷ δούλω yerine τῷ σῷ δούλο olarak yazılmıştır. Bunu alt sağ boşluktaki, son O'dan anlamaktayız.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip Zacos LI). Köşelerde: Τῷ-Σῷ|ΔΘ-ΛΟ

Θεοτόκε, βοήθει (τῷ) σ(ῷ)δούλ(ο)

Ay.: Çelenk bordür içinde beş satır yazı:

+ΛVΚ|ΑCΤΩ|VΠΑΤΩ|ΚΔΡΟΝ|ΓΑΡ

Λυκάστω ὑπάτω κ(αί) δρουγαρ[ίω].

Çeviri: Theotokos, kulun *hypaton* ve *droungarios* Lykastos'a yardım et!

19. Marias, *illoustrios*'un eşi veya kızı (7. yüzyılın ikinci yarısı-8. yüzyılın başları)

Envanter no: 2081

Çap: 18 mm

Benzer: Bu dönem mühürlerindeki dişil isimler nadirdir. Bilinen örnekler arasında *hypatissa* ve *patrikia* unvanları vardır: Gustave Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 483 (*Euphemia hypatissa*, 6.-7. yüzyıllar); 555, no. 744 (*Anna hypatissa*, 7. yüzyıl); 560, no. 754 (*Athanasia patrikia*, 7. yüzyıl); Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1741-1742, no. 3104 (*Euphrosyne hypatissa* 8. yüzyıl); 1721-1722, no. 3064 (*Theoktiste hypatissa*, 8. yüzyıl). Ön yüz monogramının iki benzeri için bakınız, Cheynet, Tarse, 448, no. 106 (=Feind, *Monogramme*, 350); Cheynet, *Musee Archeologique d'Istanbul*, 947, no. 11.95.

Silifke mührünün başka bir örneği yoktur. Arka yüz monogramı, bir *illoustrios* eşi veya kızı için kullanılan ilk örnek olabilir. Arka yüzde unvanı belirten monogram

eril genitivus halde kullanılmıştır. Muhtemelen, *patrikia* ve *hypatissa*'da olduğu gibi *illoustrios* eşi veya kızı için bir dişil unvan, ἰλλουστρία tesis edilmemiştir. Burada ifade edilmek istenen Μαρίας ἰλλουστρίου γυνή veya θυγάτηρ olabilir.

Öy.: Haçlı monogram: ortada I-M-C-A-P

Μαρίας

Ay.: Haçlı monogram: I-T-Λ-P-C-V

ἰλλ(ο)υστρί(ο)υ.

Çeviri: *Illoustrios*'un (eşi veya kızı) Marias'ın (mührü).

20. Sisinnios (7. yüzyılın ikinci yarısı -8. yüzyılın başları)

Envanter no: 2223

Çap: 23 mm

Benzer: Mührün benzeri yoktur. Sisinnios adlı bir şahısa ait bir mührde, ön yüzde aynı hitap monogramı kullanılmıştır. Bu monogram için bakınız, Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 931, no. 1602; Feind, *Monogramme*, 391.

Öy.: Çelenk bordür içinde hitap monogramı (tip Zacos XIX A): Θεοτόκε βοήθει.

Ay.: Çelenk bordür içinde üç satır yazı:

CICIN|NIOΔΣ|ΛΩΧV

Σισιννίω δούλω Χ(ριστο)ῦ

Çeviri: Theotokos, İsa'nın kulu Sisinnios'a yardım et!

21. Akylas, *hypatos* (8. yüzyılın ilk yarısı)

Envanter no: 1845

Çap: 23 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, no. 3073a-b; Cheynet, *Musee Archeologique d'Istanbul*, 415-416, no. 5.49a-c; Claudia Sode – Paul Speck, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II*, Bonn 1987, no. 259-260; DO, BZS.1947.2.589; *Classical Numismatic Group 72*, 14.6.2006, 2113; *PMBZ*, no. 169. Mührün ön yüzündeki haçlı hitap monogramının, Laurent, tip 5 olduğu paralel örneklerinden anlaşılabilmiştir.

Cheynet, Lykaonia'nın güneyinde, Isauria sınırındaki Barata kentinde bulunan, 8. yüzyıla ait bir yazıtta geçen Akylas adını örnek vererek bunun Lykaonia Bölgesi kökenli bir ad olabileceğini belirtmiştir. Akylas mührünün Silifke Müzesi'nde yer alması, Cheynet'nin bu görüşünü desteklemektedir. Bakınız, Cheynet, *Musee Archeologique d'Istanbul*, 415.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip 5). Köşelerde:

.Ω-CΩ|ΔΣ-ΛΩ

Θεοτόκε βοήθει τῶ σῶ δούλω

Ay.: Çelenk bordür içinde süslemeyle başlayan ve sonlanan üç satır yazı:

✠+✠|AKVL.|VΠAT.|AMHN|✠+✠

Ἀκύλ[α] ὑπάτ[α], ἀμήν.

Çeviri: Theotokos, kulu *hypatos* Akylas'a yardım et, amen.

22. Niketas, *hypatos* ve *droungarios* (8. yüzyılın ilk yarısı)

Envanter no: 1843

Çap: 27 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1762-1763, no. 3154; Jean-Claude Cheynet, “Sceaux de la collection Khoury”, *Revue numismatique*, 6/159, 2003, 422-423, no. 3. *PMBZ*, no. 5378; Her iki yayındaki mühür de Silifke mührünün kesin paralelleridir. Cheynet’in yayını Hatay Müzesi koleksiyonunu içerir. Silifke mührüyle aynı bölgeden bulunması olağan görülmektedir. Diğer iki örneğine kıyasla Silifke mührü daha okunabilir durumdadır. Ön yüzdeki sol haç kolunda yer alan K harfi, Zacos ve sonrasında, Cheynet’nin okumasını doğrulamaktadır. Ancak, haç kollarındaki boşluklarda yer alan yazıyı daha açık gösteren Silifke mührüdür. Zacos’un mühründe, üst sol ve sağ haç boşluklardaki yazı görülmemektedir. Bu nedenle Zacos, ön yüz lejandındaki ἡμῶν yazısını görememiştir. Cheynet ise, üst sol boşluğu QΘC olarak bizdeki gibi belirtmiştir. Sağ üst boşlukta Cheynet’nin okuduğu HM’den sonra Ω harfi vardır. Cheynet’nin okuduğu sol alt boşluktaki ΩN ise, Silifke mühründe görüldüğü gibi BOH’dır. Sağ alt boşlukta da, B değil, ΘEI yazmaktadır. Sonuçta, Cheynet’nin okuması mührün ön yüzündeki yazının açılımını değiştirmez.

Hypatos ve *droungarios* Niketas’a ait farklı bir mühür de, Zacos ve Laurent tarafından yayımlanmıştır: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1236, no. 2242 (= Vitalien Laurent, *Le Corpus des sceaux de l’empire byzantin 2, L’administration centrale*, Paris 1981, 360, no. 949); *PMBZ*, 5379. Ön ve arka yüzündeki yazı ve monogramlar farklı olan bu mühür de, karşılaştırma açısından önemlidir.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı hitap monogramı (Zacos, tip LXVII). Köşelerde: QΘC-HMΩ|BOH-ΘEI

Κύριε ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν, βοήθει

Ay.: Çelenk bordür içinde süslemeyle başlayan ve sonlanan dört satır yazı:

✠+✠|ΝΙΚΗΤΑ|ΥΠΑΤΩ|ΔΡΟΥΓΓ[...]|✠+✠

Νικήτα ὑπάτω δρουγγ[αρίω].

Çeviri: Tanrım, tanrımız, *hypatos* and *droungarios* Niketas’a yardım et!

23. Georgios, *hypatos* (8. yüzyıl)

Envanter no: 1850

Çap: 18 mm

Benzer: Sode, *Bleisiegel*, 226-227; *Swiss International Coin Auction (SINCONA)* 37, 16.05.2017, 247, 6. Mühür, diğer üç örneğiyle de aynı kalıptan üretilmiştir.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip 5). Köşelerde:

..-CΩ|Δ.-..

Θεοτόκε βοήθει (τῶ) σῶ δ(ούλω).

Ay.: Çelenk bordür içinde haçlı monogram: Γ-P-E-Ω; köşelerde: VΠ-A|T-Ω

Γεωργ(ι)ω ὑπάτω.

Çeviri: Theotokos, kulun *hypatos* Georgios’a yardım et!

24. Georgios, *hypatos* (8. yüzyıl)

Envanter no: 1841

Çap: 24 mm

Benzer: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 881, no. 1475a-b; K. M. Konstantopoulos, *Byzantiaka Molybdoboulla tou en Athenais Ethnikou Nomismatikon Mouseiou*, Athens 1917, no. 560. Mührün diğer benzerleri de İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonundadır: Jean-Claude Cheynet - Turan Gökyıldırım - Vera Bulgurlu, *Les Sceaux Byzantins du Musee Archeologique d'Istanbul*, İstanbul 2012, 420-421, no. 5.57-5.59; John Ebersolt, *Sceaux Byzantins du Musée de Constantinople*, Paris 1914, 378, no. 403. Bu örnekleriyle Silifke mührünün sahibinin aynı olduğunu söylemek doğru olmaz. Nitekim, Zacos, kendi mühürlerindeki harf stillerinin farklı oluşu nedeniyle, aynı kişiye ait olmalarına şüpheyile yaklaşmıştır. Hem unvan hem isim bu yüzyıllarda sıklıkla görülür. Diğer yandan, *hypatos* Georgios'un mührünün, aynı bölgede bulunması nedeniyle, 21 katalog numaralı mühürün sahibiyile aynı kişi olduğunu düşünmek daha akla yatkındır.

Öy.: Çelenk bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip 5). Köşelerde:

ΤΩ-ϸΩ|Δϸ-ΛΩ

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ

Ay.: Çelenk bordür içinde haçla başlayan ve sona eren dört satır yazı:
+ΓΕ|ΩΡΓΙΩ|VΠΑΤ|Ω+

Γεωργίῳ ὑπάτῳ.

Çeviri: Theotokos, kulun *hypatos* Georgios'a yardım et!

25. Khristophoros, imparatorluk *spatharokandidatos*'u ve Seleukeia *kleisouriarckhes*'i (9.-10. yüzyıllar)

Envanter no: 2028

Çap: 29 mm

Benzer: İmparatorluk *spatharokandidatos*'u ve Seleukeia *kleisouriarckhes*'i Khristophoros bu mühürle birlikte ilk kez bilinmektedir. Aynı unvanları taşıyan şahıslara ait mühürler vardır: Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1336-1337, no. 2464 (Theodoros, 9.-10. yüzyıllar); 1075-1076, no. 1902 (Eustathios, 9. yüzyıl). Dumbarton Oaks koleksiyonundaki bu unvanlara sahip ancak adları belirsiz iki mühür, Silifke mührüyle aynı kişiye ait olabilir: McGeer, *Fogg Museum*, no. 6.4- 6.5 (=Zacos – Veglery, *Lead Seals*, 1433, no. 2666-2667). Bu iki mührün, aynı kalıptan çıkmamış olmaları nedeniyle bunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Diğer yandan, İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonundaki 9. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bir mührün sahibi, imparatorluk *spatharios*'u ve Seleukeia *khartularios*'u Khristophoros'tur. Bu mührün ön yüz kalıbı ve arka yüz yazı stili Silifke mührüne çok benzemektedir. Karşılaştırmak için bakınız, Cheynet, *Musee Archeologique d'Istanbul*, 339, 3.102.

Öy.: Çizgi bordür içinde haçlı hitap monogramı (tip 5). Köşelerde:

ΤΩ-ϸΩ|Δϸ-ΛΩ

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ

Ay.: Çizgi bordür içinde dört satır yazı:

ΧΡΙΣΤΟ|ΟΡΩΡ|CΠΑΘ|ΚΑΝΔ'ΣΚΛΙC|CΕΛΕΥΚ

[Χ]ριστο[φ]όρω β(ασιλικῶ) σπαθ(αρο)κανδ(ιδάτω) (καί) κλισ(ουριάρχη)
Σελευκ(είας).

Çeviri: Theotokos, kulun imparatorluk *spatharokandidatos*'u ve Seleukeia *kleisouriarthes*'i Khristophoros'a yardım et!

26 . Leon Blangas, Seleukeia *strategos* ve *anagrapheus*'u (11. yüzyıl)

Envanter no: 1873

Çap: 24 mm

Benzer: Mührün aynı kalıptan basılan bir örneği Edirne Müzesi koleksiyonundadır: Elam, Edirne Müzesi, 29, no. 8. Farklı bir kalıptan basılan benzer bir örnekleri için bakınız, Cheynet, Tarse, 426, no. 57 (Antakya Müzesi envanter no., 11175); Cheynet, *Musee Archeologique d'Istanbul*, 341, 3.105; McGeer, *Fogg Museum*, no. 6.1; Staatliche Münzsammlung München Zarnitz Collection, no. 564; *Auktion Hirsch* 196, 24-27.09.1997, 1034.

Edirne mührünün ön yüz lejandı ikinci satırı Δ ve kısaltma işaretiyle sonlanmaktadır. Bizde bu satırda son harf belirsizdir. Edirne mührüyle karşılaştırıldığına bizim satırın da aynı şekilde sonlandığı anlaşılmaktadır. Üçüncü satırdaki son harfin ise T ile biter. Edirne mühründe T'den sonra l olduğu düşünülmüştür. Ancak Silifke mührü, burada bir l olmadığını belirler.

Öy.: Noktalı bordür içinde süslemeyle başlayan ve sonlanan beş satır yazı:

- · - |+KER,Θ,|ΤΩCΩΔ,|ΛΕΟΝΤ,|CΤΡΑΤΗ|*ΓΩ*| - · -

K(ύρι)ε β(οή)θει τῶ σῶ δ(ούλω) Λέοντ(ι) στρατηγῶ.

Ay.: Noktalı bordür içinde süslemeyle başlayan ve sonlanan beş satır yazı:

- · -|.Α. .|.Ρ.ΦΕΙ|...ΥΚΕΙ|ΑCΤΩΡΛΑ|*ΓΓΑ*| - · -

[(καί)] ἄ[ναγ]ρ[α]φεῖ [Σελε]υκείας τῶ Βλάγγα.

Çeviri: Tanrım, kulun Seleukeia *strategos* (ve) *anagrapheus*'u Leon Blangas'a yardım et!

Sonuç olarak, Silifke Müzesi mührlerinin tarihlenmesi, mührlerdeki görev ve unvanların niteliği, Seleukeia'nın 6.-11. yüzyıllardaki tarihiyle uyum içindedir. Bu çalışmayla Bizans prosopografyasına eklenecek yeni isim ve ünvanlar belirmiştir. Koleksiyonun tamamı yayımlandığında, tarihi örgüdeki diğer bazı bilinmeyenlerin de açığa çıkabileceği düşüncesindeyiz.

Kaynakça

Brixhe, Claude, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*, Nancy 1987.

Charalampakis, Pantelis, “Seals of Officials in Seleukeia”, *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и Полис. XI Международный Византийский Семинар: Материалы Научной конференции*, Sevastopol 2019, 227-232.

Cheyne, Jean-Claude, “Toparque et topotèrètès à la fin du 11e siècle”, *Revue des études byzantines* 42, 1984, 215-224.

Cheyne, Jean-Claude, “Sceaux de la collection Khoury”, *Revue numismatique*, 6/159, 2003, 419- 456.

Cheyne, Jean-Claude – Morisson, Cécile –Seibt, Werner, *Les sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig*, Paris, 1991.

Cheyne, Jean-Claude, “Sceaux Byzantins des Musées d’Antioche et de Tarse”, *Travaux et Mémoires* 12, 1994, 391–478.

Cheyne, Jean-Claude – Gökyıldırım, Turan – Bulgurlu, Vera, *Les Sceaux Byzantins du Musée Archeologique d’Istanbul*, İstanbul 2012.

Dieterich, Karl, *Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrhundert n. Chr.*, Leipzig 1898.

Ebersolt, John, *Sceaux Byzantins du Musée de Constantinople*, Paris 1914.

Elam, Nilgün, “Edirne Müzesi’ndeki Bizans Kurşun Mühürleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/18, 2019, 1-52.

Feind, Robert, *Byzantinische Monogramme und Eigennamen / Byzantine monograms and personal names: Alphabetisiertes Wörterbuch / An alphabetized lexion*, Regenstauf, 2010.

Glykatzis-Ahrweiler, Hélène, “Recherches sur l’administration de l’empire byzantin aux IXe-XIe siècles”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84, 1960, 1-111.

Guilland, Rodolphe, *Recherches sur les institutions Byzantines*, 2 c., Amsterdam 1967.

Haldon, John, *Byzantium in the 7th Century. Transformation of a Culture*, New York 1990.

- Hild, F. – Hellenkemper, H., *Kilikien und Isaurien (TIB 5)*, Wien 1990.
- Hill, Stephen, “Matronianus, "Comes Isauriae:", An Inscription from an Early Byzantine Basilica at Yanikhan, Rough Cilicia” *Anatolian Studies* 35, 1985, 93-97.
- Hornickel, Otto, *Ehren- und Rangprädikate in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum römischen und byzantinischen Titelwesen*, Giessen 1930.
- Humbert, Jean, *La disparition du datif en Grec (du Ier au Xe siècle)*, Paris 1930.
- Janin, Raymond, *Constantinople byzantine développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964.
- Jones, Arnold Hugué Martin, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Amsterdam 1983.
- Konstantopoulos, K. M., *Byzantiaka Molybdoboulla tou en Athenais Ethnikou Nomismatikou Mouseiou*, Athens 1917.
- Laurent, Vitalien, *Le Corpus des sceaux de l’empire byzantin 5/1, L’Église*, Paris 1963.
- Laurent, Vitalien, *Le Corpus des sceaux de l’empire byzantin 2, L’administration centrale*, Paris 1981.
- McGeer, Eric – Nesbitt, John – Oikonomides, Nicolas, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 5: The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings*, Washington DC 2005.
- Oikonomidès, Nicolas, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.
- Pertusi, Agostino, *Costantino Porfirogenito. De Thematibus*, Vatikan 1952.
- PMBZ (Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online)*. Berlin, Boston, 2013.
- Ruge, Walther, “Seleukeia”, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (RE)* II A, Stuttgart 1923, 1203-1204.

Šandrovskaĵa, V. S. – Seibt, Werner, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Ermitage mit Familiennamen*, 1. teil, *Sammlung Lichacev – Namen von A bis I*, Viyana 2005.

Schlumberger, Gustave, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884.

Sode, Claudia – Speck, Paul, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II*, Bonn 1987.

The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB), A. P. Kazhdan et al. (eds.), 3 c., New York 1991.

Winkelmann, Friedhelm, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin 1985.

Zacos, George – Veglery, Alexander, *Byzantine Lead Seals*, c. 1, Basel 1972.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Katılmasında Büyük Britanya Etkisi: Siyasi Elitler ve Savaş Posterleriyle Propaganda*

Orhan ÖZCAN**

Özet

Büyük Britanya'yla birlikte Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasında siyasi ve askeri nedenler ileri sürülmesine rağmen, Büyük Britanya'nın Avustralya üzerinde baskın tarihsel, etnik ve kültürel etkisi genellikle göz ardı edilmiştir. Oysa Büyük Britanya, tarihsel, etnik, kültürel altyapı temelinde siyasi ve askeri manipülasyonları kullanarak Avustralya'nın savaşa müttefik olarak katılmasında etkin bir rol oynamıştır. Büyük Britanya, Avustralya'nın jeopolitik konumunun etkisiyle Avustralya siyasi elitlerini savaş öncesi Alman ve Japon işgali tehditleriyle irrasyonel bir korku sarmalının içerisine sürüklemiş ve propaganda, sivil toplum kuruluşları, savaş posterlerinin yoğun etkisiyle kamuoyunun ikna edilmesini sağlamıştır. Kral/kraliçe'ye sadakat, anavatana (Büyük Britanya) bağlılık ve borcunu ödeme, görev, zorunluluk, Alman işgali, sarı tehlike paranoyası temelinde şekillenen savaş poster ve afişleri, toplumu kitlesel ve gönüllü biçimde savaşa katılmaya ikna etmiştir. Düşmanlaştırılmış ve ötekileştirilmişler üzerinden sosyal gerilimler üretilerek elde edilen Birleşik Krallığa sadakat duygusu, Avustralya toplumunu zihinsel ve manevi seferberliği tamamlanmış, heyecanlı birer savaşçıya dönüştürmüştür. Heyecan arayışı, yeni yerler görme isteği, kendini ispatlama, iş/aile çevresinden kurtulma gibi kişisel ve sosyal psikolojiden kaynaklı nedenler Avustralya toplumsalının Birinci Dünya Savaş'ında Büyük Britanya'nın yanında savaşa katılma istekliliği üzerinde etkili olmuştur.

Bu çalışmada, Avustralya'nın Büyük Britanya'yla birlikte Birinci Dünya Savaşı'na katılma nedenleri ve Avustralya toplumsalını yönlendiren temel yapılar (Büyük Britanya, sosyolojik art alan, yönetici seçkinler, propaganda) araştırılmıştır. Avustralya'nın etnik ve kültürel olarak Büyük Britanya'yla tarihsel bir geçmişe sahip olması nedeniyle, Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılması üzerine temellenmektedir. Bu kapsamda, Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girme zemininin oluşturulmasında Büyük Britanya'nın, Avustralya siyasi seçkinler üzerindeki politik ve askeri nüfuzuna sahip olduğu ileri sürülmüştür. Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasında jeopolitiğinin etkisi ve Büyük Britanya korumacılığına sığınmasının nedenleri üzerine odaklanılmıştır. Ayrıca Avustralya toplumu üzerinde Büyük Britanya ve Avustralya'nın savaş posterleriyle yaptığı propagandanın önemi vurgulanırken, Avustralya toplumu üzerindeki etkilerini eleştirel olarak tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Avustralya, Büyük Britanya, Siyasi Elitler, Propaganda.

* Bu çalışma, Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu'nda (2-4 Şubat 2018/Kemer) Avustralya'nın I.Dünya Savaşı'na Katılmasında İngiltere Etkisi isimli tebliğ olarak sunulmuştur.

** Dr., Milli Savunma Üniversitesi Balıkesir Astsubay Meslek Yüksekokulu, e-posta: dorukeforhan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0398-7184>.

The Effect of Great Britain on Australia's Participation of the First World War: Political Elites and Propaganda with War Posters

Abstract

Although political and military reasons were put forward for Australia's participation with Great Britain in World War I, Great Britain's dominant historical, ethnic and cultural influence on Australia were generally ignored. However, Great Britain played an active role in Australia's participation in the war as an ally, using political and military manipulations on the basis of historical, ethnic and cultural reasons. Great Britain, with the influence of Australia's geopolitical position, dragged the Australian political elites into an irrational spiral of fear with the threats of German and Japanese occupation before the war and the public was convinced by intense influence of propaganda, non-governmental organizations and war posters. The war posters, designed on the basis of loyalty to the king/queen, loyalty to the motherland (Great Britain) and repayment, duty, obligation, German occupation, fear of Yellow Peril, had convinced the people to join the war as en masse and voluntarily. The sense of loyalty to the empire, achieved through the production of social tensions over the hostile and marginalized, had turned the Australian society into an enthusiastic warrior whose mental and spiritual mobilization had been completed. The reasons stemming from personal and social psychology, such as the search for excitement, the desire to see new places, self-assertion and escape from the work/family circle, influenced Australian society's willingness to join the war with Great Britain during the First World War.

In this study, the reasons for Australia's participation in the First World War with Great Britain and the basic structures that direct Australian society (Great Britain, sociological background, political elites, propaganda) are investigated. It is based on Australia's participation in the First World War, as Australia had a historical background with Great Britain ethnically and culturally. In this context, it has been argued that Great Britain had political and military influence over the Australian political elite in creating the ground for Australia's enter to the First World War. The focus has been on the impact of geopolitics in Australia's participation in the First World War and the reasons for taking refuge in Great Britain protectionism. In addition, the importance of the propaganda made by Great Britain and Australia with the war posters on the Australian society was emphasized, while its effects on the Australian society were critically discussed.

Key Words: First World War, Australia, Great Britain, Political Elites, Propaganda.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Avustralya toplumunda yaşayan etnik yapı, kendisini *İngiliz/İrlanda/İskoç ya da Galler kökenli Avustralyalı* olarak nitelemekteydi¹. Avustralyalı toplumun sadakati, bağlılığı, vefa borcu ve zorunluluğu Büyük Britanya kralına ve ana vatanaydı². Avustralya toplumunun büyük bir kesimi, etnik olarak

1 http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

2 Sonya Bates, "The Anzac Day Legend: Its Orgins, Meaning, Power and Impact on Shaping

Büyük Britanyalı atalarının kökeninden gelmekteydi³. Bu temel argümanlar, Avustralya toplumunun vatan kavramını yaşadığı topraklar dışında, çok uzaklarda (Büyük Britanya) tasavvur etmesine neden olmuştur. Avustralya askerinin vatan ihtiyacı, belki de hiç görmedikleri çok uzaklardaki *ata vatanından* tatmin edilmiştir. Doğal olarak düşman algısı da sadakatle bağlı oldukları kralın ve vatanın düşmanlarıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralyalılar, seyrek nüfuslu geniş kıtanın güvenliğinin, Asya-Pasifik bölgesindeki Büyük Britanya'nın deniz hâkimiyetinden geçtiğini gördükleri için Büyük Britanya'nın düşmanlaştırdığı Almanya'yı, Avustralya'nın da düşmanı saymışlardır. Avustralya, 1904-1905 Rus-Japon savaşındaki zaferinden beri kuzeyde endişe verici tehdit oluşturan Japonya'ya karşı, Büyük Britanya'nın korumasına ihtiyaç duymuştur⁴.

Birinci Dünya Savaşı'nda Büyük Britanya'nın müttefiki olarak savaşa katılan Avustralya'nın (Anzak askeri⁵), Çanakkale Cephesi'nde Türk askerine karşı neden savaştığı, özelde çalışmanın amacını biçimlendiren sorunsal olmuştur. Çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'na Avustralya'nın hangi şartlar altında neden katıldığı sorgulanmıştır. Genel olarak Avustralya ve dünya literatüründe yer alan, *Büyük Britanya'nın savaşa katılmasıyla Avustralya'da savaşa katılmıştır görüşünün* arkasında yer alan sebepler araştırılmıştır. Bu maksatla kültürel ve etnik yönden Büyük Britanya'yla tarihsel bağı olan Avustralya'nın siyasi, coğrafi ve askerî nedenlerle Büyük Britanya Genelkurmayı ve Avustralya siyasi elitleri elinde toplumun topyekûn biçimde nasıl militarize edildiği ve savaşa nasıl sürüklendikleri araştırmanın temel amacı olmuştur. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralya kamuoyunda yer alan gelişmeler ve oluşturulan eğilimler, politik, askerî ve toplumsal açıdan detaylı biçimde analiz edilmiştir. Kitle yönlendiricisi olarak propagandanın, özellikle Büyük Britanya savaş posterlerinin ve sivil toplum örgütlerinin Avustralya toplumunu savaşa nasıl gönüllü katılıma ikna⁶ ettiği, çalışmanın araştırdığı diğer konular olmuştur.

Üç bölümden oluşan çalışmada, kronolojik önceliğe dikkat edilmiş ve Avustralya'nın Büyük Britanya'nın müttefiki olarak Birinci Dünya Savaşı'na katılması değerlendirilmiştir. İlk bölümde Birinci Dünya Savaşı'na Avustralya'nın Büyük Britanya'nın yanında katılmasında etnik, kültürel, siyasi yapılarla birlikte coğrafyasından kaynaklı nedenler ele alınmıştır. İkinci bölümde Avustralya siyasi elitizminin etkisi, bu etkinin kamuoyuna yansımaları analiz edilmiştir. Avustralya politik seçkinleriyle Büyük

Australia's Identity", Master's of Peace and Conflict Studies Dissertation, *University of Sydney*, Sydney, 2013, s.13. Joan Beaumont, "Australia", <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

3 Barbara A. West, Frances T. Murphey, *A Brief History of Australia*, Facts on File, New York, 2010, s.IIX-IXVI. Joan Beaumont, *a.g.m.*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

4 Beaumont, *a.g.m.*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

5 Anzac (Australian New Zeland Army Corps); Avustralya-Yeni Zelanda Kolordusu.

6 İkna, etkileşimlidir ve hem ikna edenin hem de ikna edilenin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır. İkna, propagandayla ilgili literatürde sıklıkla birbirinin yerine kullanılan bir kavramdır. Garth S. Joweth, Victoria O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, Sage, 2015, s.1-2, Mark Wollaeger, *Modernism, Media and Propaganda British Narrative from 1900 to 1945*, Princeton University Press, 2008, s.3.

Britanya Genelkurmayı arasında gizli biçimde gelişen olaylar sonucunda, Avustralya askeri organizasyonunun oluşturulma süreci incelenmiştir. Son bölümde ise Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralya'da faaliyet gösteren sivil toplum organizasyonlarının, Büyük Britanya'yla ilişkileri araştırılmış ve Büyük Britanya-Avustralya propaganda posterlerinin Avustralya kamuoyu üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na Avustralya'nın Birleşik Krallıkla Birlikte Katılmasındaki Temel Nedensellikler

Avustralya, eyaletlerin birleşmesiyle 1 Ocak 1901'de federasyon biçiminde bağımsız bir devlet olmuştur⁷ ve resmi olarak Avustralya Milletler Topluluğu⁸ ismini almıştır⁹. Stewart Firth, Avustralya'yı bir bağımsızlık savaşı değil 1901'de bir İngiliz Parlamento Yasası yarattı¹⁰ diye tarif etmiştir. Avustralya, anayasal monarşik bir federasyon¹¹ olana kadar, Britanya kolonisi olarak kalmıştır¹² ancak 1901'de Avustralya her ne kadar bağımsız bir devlet olmuştur da resmi olarak 1931'e kadar dış politika konularında Büyük Britanya'dan bağımsız hareket edememiştir¹³ ama bu durum siyasi olarak Avustralya'nın bağımsız bir devlet olma halini ortadan kaldırmamıştır. Avustralya ve Birleşik Krallık arasında birçok yasal bağ, Avustralya'nın Westminster Yasasını (Statue of the Westminster) 1931'de kabul etmesiyle son bulmuş ve Avustralya 1942'de nispeten kendi dış politikasını uygulamaya başlamıştır¹⁴. Avustralya, bağımsız bir devlet olarak savaşa Büyük Britanya'nın yanında katılmış ancak 1915'de Çanakkale Savaş'ında ağır kayıplar vermesiyle¹⁵ Avustralya

7 Docherty, *a.g.e.*, ss.ix,ixii,ixiii,ixvi, Robert Corcoran, Jackie Dickenson, *A Dictionary of Australian Politics*, Allen&Unwin, NSW, 2010, ss.43,77,201, West, *a.g.e.*, ss.87-114, 271.

8 Commonwealth of Australia. <https://info.australia.gov.au/about-government/how-government-works> (Erişim Tarihi: 11.04.2020). Docherty, *a.g.e.*, s.81.

9 Docherty, *a.g.e.*, ss. Iviii,ix, 81.

10 Stewart Firth, *Australia in International Politics: An Introduction to Australian Policy*, Allen&Unwin, NSW, 2005, s.23.

11 Avustralya, 1901 Anayasasıyla tüm kolonileri eyalet yapmış ve Avustralya'da Genel Vali kavramını yaratmıştır. Koloni dönemine ait sömürge valileri, eyalet valisi olmuş ama görev alanları sınırlanarak bir figüran konumuna görev almışlardır. Docherty, *a.g.e.*, s.79-80. Anayasa taslağı, aslında 1891'de Andrew Inglis Clark'ın taslağına dayanmaktadır. ABD anayasası ve İngiliz yasalarının bir karşımı olan Washminster (Washington ve Westminster) ismiyle bilinir ve Avustralya karma hükümet sisteminin temelini oluşturur. Federasyon temeline dayalı ve temel ilkelerinin belirlendiği Anayasa taslağı, 1898'de son taslak şeklini almıştır. 1898-1899'da referandumla kabul edilen anayasa tasarısı, 5 Temmuz 1900'de koloniler (sonra eyalet) tarafından kabul edilmiştir ve Kraliçe Victoria'nın dört gün sonra (9 Temmuz) onayıyla kabul edilen anayasa 1 Ocak 1901'de yürürlüğe girerek bağımsız Avustralya Devleti ortaya çıkmıştır. Avustralya'nın ilk genel valisi, Earl of Hopetoun'dur ve 1 Ocak 1901'de Sydney Centennial Park'ta törenle Avustralya Commonwealth'i ilan etmiştir. Avustralya'nın ilk başbakanı Edmund Barton'dur. <https://www.nma.gov.au/definingmoments/resources/federation> (Erişim Tarihi: 20.04.2021).

12 Corcoran, *a.g.e.*, s.36.

13 Docherty, *a.g.e.*, ss.Iviii,ix.

14 Docherty, *a.g.e.*, ss.Iviii,ix.

15 Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinden oluşan kolordu (ANZAC) Macintry, *a.g.e.*, s.158. Büyük Britanya'nın eski kolonisi yeni müttefiki olarak savaşa katılan Anzak askerleri Çanakkale Savaşı'nda ağır kayıplar vermiştir. Macintry, *a.g.e.*, s.159, Avustralyalıların Gelibolu'daki kaybı, 27859 (yaralı, ölü, savaş esiri dahil) savaş dışı kalmıştır 7553 ölmüştür. Docherty, *a.g.e.*, ss.15,134, Chris Coulthard Clark, *The Encyclopaedia of Australia's Battle*, Allen&Unwin, 2001, s.103, John Laffin, *The Australian Army at War 1899-1975*, Osprey Publishing, London 1982, ss.11,15.

kamuoyunda Büyük Britanya bağlamında ülke dışına asker göndermekle ilgili rahatsızlık baş göstermiştir. Savaş karşıtı grupların liderliğini üstlendiği sivil itaatsizlik, aslında savaş karşıtı olmanın yanı sıra zorunlu askerlik bağlamında Büyük Britanya ve onun sembollerine de (İmparatorluk, Kraliçe) karşı olmayı içermektedir. Bu nedenle Avustralya kamuoyuna 1916'da Bu Savaş Döneminde Commonwealth İçinde ve Dışında İhtiyaç Duyulan Askerî Hizmet için Vatandaşların Aynı Zorunlulukta Askere Alınmasında, Hükümet Lehinde Misin? sorusuna cevap aranırken, 1917'de AIF'in Denizaşırı Desteği için Commonwealth Hükümeti'nin Teklifi Lehinde Misin? sorusuna cevap aranmış olup Avustralya zorunlu askerliği sorgulayan iki referandum yapmıştır¹⁶. Bu referandumlar sonucunda Avustralya kamuoyunun hükümete ve savaşa tepkisinin arttığı görülmüştür ve halkın zorunlu askerliğe karşı olumsuz oyu 1916'da %51 ve 1917'de %53 oranında olmuş ve zorunlu askerlik halkın nezdinde reddedilmiştir¹⁷. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda 330.000 Avustralyalı asker seferber edilmiş, Çanakkale Cephesi dâhil tüm savaş cephelerinde 61.919 Avustralyalı asker hayatını kaybetmiş ve 152.171'i yaralanmıştır¹⁸. Savaş sonrası bahsi geçen kayıplar, Avustralya'da travmatik bir etki oluşturmuştur ve toplumsal bir dönüşümünde miladı sayılmıştır. İngiliz olarak geldikleri Gelibolu'dan Avustralyalı ve Yeni Zelandalı olarak döndüler¹⁹ ifadesi, Çanakkale Savaşı'nın Avustralya'nın ulus olma bilinci üzerindeki etkisinin vurgulaması açısından önemlidir. Bununla birlikte savaş sonrası ABD Başkanı Woodrow Wilson, Avustralya'nın Paris Barış Konferansı'na bağımsız bir devlet olarak katılmasına itirazına karşılık, dönemin Avustralya Başbakanı William Morris (Billy) Hughes, Sayın Başkan ben 60.000 şehit adına konuşuyorum Siz kaç şehit adına konuşuyorsunuz?²⁰ cevabını vererek bağımsız bir devlet olarak Avustralya'nın konferansta olması gerektiğini vurgulamıştır.

- 16 28 Kasım 1916 *Askerî Hizmet Referandum Yasası* ve 20 Aralık 1917 *Askerî Referandum Düzenlemeleri* adıyla, Birinci Dünya Savaşı yılları içinde Avustralya'da iki farklı referandum yapılmıştır. 1916 Plebisiti, Avustralya Hükümeti'nin denizaşırı hizmet desteğini artırmak üzerine yaptığı referandumdur. 1916 halk oylaması; *Bu Savaş Döneminde Commonwealth İçinde ve Dışında İhtiyaç Duyulan Askerî Hizmet için Vatandaşların Aynı Zorunlulukta Askere Alınmasında, Hükümet Lehinde Misin?* sorusuna 2.789.830 kayıtlının 2.308.603'i oy kullanmış, 1.087.557 lehte (Evet) % 48,39, 1.160.033 aleyhte (Hayır) %51,61 oyu kullanmıştır. 61.013 oy, geçersiz sayılmıştır. 1917 referandumunda; hükümetin talebi yönünde yeterli sayıda denizaşırı askerî destek sağlamak için, erkekleri askere alma amacıyla yapılmıştır. *AIF'in Denizaşırı Desteği için Commonwealth Hükümeti'nin Teklifi Lehinde Misin?* sorusu sorulmuştur. 2.776.440 kayıtlının 2.258.221 kişisi oy kullanmış ve 1.015.159'u lehte (Evet) %46,21, 1.187.747'i aleyhte (Hayır) %53,79 oy vermiştir. 61.315 oy, geçersiz sayılmıştır. Docherty, a.g.e., s.314, *Nations and Nationalism: A Global Historical Overview 1880 to 1945*, Vol 2, Editors: Guntram H. Herb, David H. Kaplan, ABC-CLIO, California, 2008, s.849, <http://www.naa.gov.au/collection/factsheets/fs161.aspx> (Erişim Tarihi: 12.03.2017), <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/warnationalism.htm> (Erişim Tarihi: 28.05.2017).
- 17 Bunun dışında zorunlu askerlik yönünde "evet oyu" kullanılması için afişler bastırılmıştır. <http://www.australia.gov.au/about-australia/australian-story/mateship-diggers-and-wartime> (Erişim Tarihi: 24.06.2017). Gönüllü asker sayısı 1916'da 140.000 iken 1917'de 45.000 gönüllü asker olmuştur. Macinty, a.g.e., s.162.
- 18 West, a.g.e., ss.108,273, Clark, a.g.e., s.1., Carolyn Holbrook, "Remembering with Advantages: The Memory of Great War In Australia", *Commilas Journal International Relations*, 02/17-030 (2015), s.20.
- 19 Celâl Mat, *Türk Romanında Çanakkale Muharebeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s.305.
- 20 West, a.g.e., s.97-98, Firth, a.g.e., s.25.

Demografik ve etnik olarak, Avustralya'nın Anglo-Sakson kökenli bir topluluk olması²¹, kültürel açıdan da Avustralya'nın Büyük Britanya bağımlı yansıması açısından önemlidir. Savaş öncesi Avustralya'da yapılan son nüfus sayımına göre (1911) ²², Avustralya'nın toplam nüfusu 4.455.005'dir. Avustralya nüfusunun 3.667.670'i (%83) Avustralya vatandaşı, 787.335'i (%17) yabancı uyruklu olarak tanımlanmıştır. Yabancı kökenliler kategorisinde Büyük Britanyalıların oranı, %82'dir ve 346.030'ı İngiliz, 12.175'i Gallerli, 93.083'ü İskoçyalı, 139.434'i İrlandalı olmak üzere toplamda 590.722'dir. Avustralya'da 1911 nüfus sayımında yabancı uyruklu vatandaşların sayısı 32.990 Alman, 20.775 Çinli, 4456 Rus ve 3474 Japon olarak verilmiştir²³.

Avustralya'nın Büyük Britanya'yla olan siyasi ve kültürel bağı ve bağımlılık ilişkisini Avustralyalı tarihçi Francis Keble Crowley şöyle özetlemiştir. *Avustralya, 1901'de henüz kurulmuş bir devlettir ama milli bir hükümet deneyimi olmadığı için ulusal bir devlet değildir. Eyalet hükümetleri, hâlâ toplumun eğitim, toprak, kara ve demiryolu gibi gündelik yaşamlarını etkileyen pek çok şeyi düzenlemeye devam etmekteydi. Bu nedenle toplumsal yapının sadakati ve bağlılığı eyaletler üzerineydi ve dar görüşlülük toplum üstünde nüfuzlu hâkimiyetini sürdürmekteydi. Avustralyalılar, kendilerini Anglo-Avustralyalı ya da İskoç-Avustralyalı olarak tanımlar ve doğal olarak "Büyük Britanya'yla ilişkili Avustralyalı" düşüncesi sürdürülmekteydi. Avustralya toplumu, Büyük Britanya'dan "vatan" olarak bahsedirdi. Okullarda, Büyük Britanya tarihi öğretilir; mühendislik, eğitim, hukuk ve tıp mesleklerine ait standartlar, İngiliz ulusal standardizasyonuna göre uygulanırdı²⁴. Bu manada Avustralya, kendi milli simgelerine sahip değildi. Ulusal marşı ve bayrağı yoktu (1901 yılı sonuna kadar), Avustralya'ya ait madalyası yoktu. Birleşik Krallığın marşı, kamuya açık toplantılarda söylenir; en yüksek savaş onur madalyası "Viktorya Haçı" Büyük Britanya tarafından verilirdi. Birleşik Krallığın kralı ya da kraliçesi, aynı zamanda Avustralya'nın da devlet başkanı sayılırdı ve Londra'da bulunan Privy Konsül, Avustralyalıların itiraz edebileceği en yüksek son mahkemeydi. Eyalet ve genel valiler İngiliz'di. Avustralya, milli bir ordu ve donanmaya sahip değildi ve Avustralya'nın dış politikası Büyük Britanya tarafından belirlenirdi²⁵ diye ifade etmiştir. Avustralya'da 1903'de Büyük Britanya Kralı VIII. Edward'ın onayıyla ve 1908'de Avustralya Federal Hükümeti'nin kabul etmesiyle ilk defa Avustralya bayrağı kullanılmıştır. Avustralya'ya ait para ve posta pulu, 1914'de ilk defa basılmıştır. Avustralya hala bir millet olmaktan ziyade pek çok Avustralyalının bağlılıkları bir ulus yerine, kendi eyaletlerine ya da Büyük*

21 Avustralya'da 1881-1886-1891-1901-1911 yıllarında yapılan nüfus sayımları şöyledir. 1881'de 2.250.194, 1891'de 3.174.392, 1901'de 3.773.801, 1911'de 4.455.005'dir. *Census of the Commonwealth of Australia, 1911*, Vol.1., s.80-85.

22 Avustralya Federal Devletinin ilk nüfus sayımı, 1911'de olmuştur. James C. Docherty, *Historical Dictionary of Australia*, The Scarecrow Press, Maryland US, Toronto CA, Plymouth UK, Third Edition, 2007, s.Ixv.

23 *Census of the Commonwealth of Australia, 1911*, Vol.1, s.200.

24 Avustralya'nın dörtte birini oluşturan İrlandalıları bu kategori dışında tutmamız gerekiyor. İrlandalıları has Katolik okul sistemini kurmuş ve sadakat/bağlılığını İmparatorluk ya da Büyük Britanya'dan ziyade Avustralya'ya vermiştir. Firth, a.g.e., s.24.

25 http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 20.12.2020), Avustralya; İngiliz anayasasıyla, devlet başkanıyla, bayrağıyla ve marşıyla bir İngiliz'di. Firth, a.g.e., s.23.

Britanya'ya idi²⁶. Birçok Avustralyalı 1914'de ya İngiltere'de doğmuştu ya da Anglo-Kelt kökenliydi. Büyük Britanya, *anavatan* olarak nitelendiriliyordu ve milliyetçiliklerini *İmparatorluk sadakati* çerçevesinde konumlandırıyorlardı²⁷. Hatta 1960'lara kadar İrlandalılar hariç Anglo-Sakson kökenli Avustralyalılar, Büyük Britanya'dan *vatan* olarak bahsederlerdi. Bu nedenle 1788'den 1960'lı yıllara kadar Avustralya tarihsel sürecinde egemen devlet, Büyük Britanya olmuştur. Avustralya için İngiltere hukuk, sanat, eğitim ve teknoloji de bir model olmuştur. 1850-1960'lı yıllar arasında yüzyılı aşkın süre zarfında Büyük Britanya ve Avustralya hükümet ilişkileri yakın seyir izlemiş, Vietnam Savaşı hariç tüm diğer savaşlarda müttefik olarak hareket etmişlerdir. Avustralya-Büyük Britanya ilişkileri, 1960'lara kadar hukuki ve ticari bağları en üst düzeyde sürmüştür²⁸. Dolayısıyla Avustralya toplumunda yerleşik kültürel ve siyasi yapı, *Ana Vatana Sadakat, Krala Sadakat, İmparatorluğa Bağlılık* kavramlarıyla ifade edilmiştir²⁹. Anavatan ve imparatorluk olarak kastedilen, Büyük Britanya'dır. Kral'a sadakatten kasıt, Büyük Britanya İmparatoru'dur. Avustralyalılar, Avustralya kırsalında kendine has bir kültürel kimlik oluşturmuş ancak pastoral kültürün meydana getirdiği bu yapı, tarihsel olarak ulusal, dini argümanlarından yoksundur. Bu nedenle yeni federasyon olmuş Avustralya'da anavatan kavramı, yaşadığı Avustralya topraklarından ziyade tarihsel olarak en içten duygularla bağlı olduğu *ata toprağı* Büyük Britanya'ya yönelmiştir. Kendine has bir vatanseverliğin tezahürü olarak Avustralya toplumu, sadakat bağının bir göstergesi ve vefa borcunun bir diyeti olarak, Büyük Britanya kralı ve imparatorluğu için savaşta Büyük Britanya'nın yanında yer almıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralya'nın politik, ekonomik, askeri ve kültürel açıdan güçlü biçimde Büyük Britanya bağımlılığı devam etmekteydi. Avustralyalı tarihçi Barbara West, İngiltere bağımlılığını şöyle izah etmiştir: *Avustralya ulus bilinci ve kimliğinin yaratılmasındaki sorun, ulusal bağımsızlığın eksikliğidir. Avustralya, 1901'de altı koloninin birleşmesiyle Avustralya Milletler Topluluğunu oluşturmuştur ancak Avustralya'nın Büyük Britanya monarşisine bağlı kalması, Avustralya'yı İngiltere'nin uzak kanat coğrafi ve iktisadi bir parçası olarak bırakmıştır. Bu nedenle Büyük Britanya, Avustralya'nın aşk-nefret ikilemini ifade eder*³⁰. Dolaylı yönetimin bir temsili olarak Büyük Britanya tarafından atanan valiler, eyalet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Anayasada kabul edildiği üzere Avustralya, Kraliçe'ye bağlı federatif bir monarşidir. Avustralya'da çıkarılan kanunları Büyük Britanya Kraliçesi'nin veto etme yetkisi vardı. Büyük Britanya'da bulunan Privy Konsül, Avustralya'da idari olarak bir anlaşmazlık durumunda başvurulacak en üst mahkeme kabul edilmiştir³¹. Avustralya dış ilişkilerinin

26 Docherty, *a.g.e.*, ss.Ixv-Ixviii-56-57.

27 Beaumont, *a.g.m.*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

28 Docherty, *a.g.e.*, ss.Ixv-Ixviii-56-57.a

29 Bates, *a.g.t.*, s.13.

30 West, *a.g.e.*, s.103.

31 *Privy Konsül*, İngiltere'de en yüksek mahkemedir. 1986 yılına kadar Avustralya, itiraz edilecek en yüksek merci olarak Privy Konsülü kabul etmiştir. aDolayısıyla Büyük Britanya-Avustralya arasında son anayasal ilişki, Avustralya'nın 1986'da Privy Konsüle başvuruyu durdurduğu zaman bitmiştir. Robert Corcoran, Jackie Dickenson, *A Dictionary of Australian Politics*, Allen&Unwin, NSW, 2010, s.169, Docherty, *a.g.e.*, s.1xii.

Büyük Britanya kontrolünde olması ve İngiltere'nin Avustralya anayasasını veto etme yetkisine sahip olması, Avustralya'nın bağımsız hareket etmesini sınırlandırmıştır. *Avustralya anayasasında, Büyük Britanya'nın bir savaşa girme halinde Avustralya'nın da savaşa katılacağına taahhüt etmiş olması*³², Avustralya'nın siyasi olarak Birinci Dünya Savaşı'na Büyük Britanya'nın yanında katılmasında en önemli neden olmuştur.

Diğer yandan Avustralya, coğrafi olarak yedi milyon kilometre kare büyüklüğünde ve savunması zor olan bir kıta/adadır³³. Avustralya nüfus yoğunluğunun seyrek olması, bulunduğu coğrafyada onu hem etnik hem de demografik olarak izole bir ülke konumuna itmiştir. Bu nedenle Avustralya'nın Büyük Britanya'dan kilometrelerce uzak olma hali ise *mesafenin tiranlığı*³⁴ olarak tanımlanmıştır. Diğer bir deyişle mesafenin tiranlığından kastedilen, Avustralya'nın Büyük Britanya'dan coğrafi olarak uzak olması, Avustralya'da ortaya çıkan her türlü problemin kaynağıdır. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralya, Asyalı komşularıyla problemler alanları, gerginlikleri ve düşman algısını mevcut izole konumuna dayandırmıştır. Avustralya'nın ilk başbakanı *Edmund Barton*, *Avustralya'nın kendi dış politikasının olamadığı*³⁵ yorumunda bulunurken Avustralya'nın tehdit değerlendirmesi ve savunma politikasını özetlemiştir ve bir başka Avustralya başbakanı *William Morris Hughes*³⁶, *Avustralya, renkli okyanusta küçük bir damladır*³⁷ ifadesinde Avustralya'nın Asya'daki konumu ve Avustralya dış politikasının Britanya'ya olan zorunlu bağlılığı vurgulanmıştır.

Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşına Katılmasında Siyasi Elitizmin Rolü ve Avustralya Silahlı Kuvvetlerinin Oluşturulması

Birinci Dünya Savaşı öncesi küresel gelişmelerden en önemlisi kuşkusuz kıta Avrupa'sında Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak güçlü bir askeri yapıya kavuşması olmuştur. Almanya'nın emperyalist amaçlarla Yeni Gine'yi işgal etmesi, Asya-Pasifik'te Avustralya ve Büyük Britanya'yı korkutmuştur³⁸. Bununla birlikte Japonya'nın bölgede askeri ve ekonomik bir güç haline gelmesi ve Çin nüfusuyla orantılı biçimde güç olma ihtimali de Avustralya'nın bölgesiyle ilgili endişelerini artırmıştır. Asya-Pasifik'teki gelişmeler, Avustralya'yı Büyük Britanya'ya daha da yakınlaştırmış ve Avustralya'nın

32 https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Senate/Powers_practice_n_procedures/pops/pop63/c01 (Erişim Tarihi:09.01.2020).

33 West, *a.g.e.*, s.260-261, Docherty, *a.g.e.*, s.11.

34 Corcoran, *a.g.e.*, s.284.

35 Albert Palazzo, *The Australian Army: A History of its Organisation 1901-2001*, Oxford University Press, Melbourne, 2001, s.20.

36 *William Morris Hughes*, Avustralya'nın yedinci başbakanıdır. Birinci Dünya Savaşı esnasında (1915-1916, 1916-1917) ve sonrasında (1917-1923) üç dönem Avustralya başbakanlığı görevini yürütmüştür. *Australian Dictionary of Biography*, "*Hughes, William Morris (Billy) (1862-1952)*", By L.F. Fitzhardinge, Volume 9, (MUP), 1983, <http://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761> (Erişim Tarihi: 15.03.2020), Docherty, *a.g.e.*, ss.155,321. <https://www.nma.gov.au/explore/features/prime-ministers/billy-hughes> (Erişim Tarihi:14.04.2020).

37 David Walker, Agnieszka Sobocinska (Edited), *Australia's Asia: From Yellow Peril to Asia Century*, UWA Publishing, 2012, s.4.a

38 West, *a.g.e.*, s.271, Benjamin Mountford, *Britain, China and Colonial Australia*, Oxford University Press, Oxford, 2016, s.78.

Büyük Britanya bağımlılığını artırmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Avustralyalı tarihçi Eric Montrogomery Andrews şu dikkat çekici tanımlamada bulunmuştur. *Avustralyalılar, hem Büyük Britanya'nın hem de Avustralya'nın tehdit altında olduğunu hissetmeye başladığı andan itibaren cansiperane bir şekilde Büyük Britanya'yı destekleme ihtiyacı hissetmeye başladılar. Sosyal Darvinizmle yekvücut bulmuş bir işgal korkusu, Avustralyalıları İmparatorluk propagandasına daha açık hale getirdi. Yoksa Queensland gibi Anglo-Sakson nüfusun daha az yaşadığı bir yerde saldırgan İngiliz milliyetçiliği nasıl ifade edilebilirdi*³⁹. Greg Lockhart, Japonya'nın bölgede artan etkinliğine karşı Büyük Britanya-Avustralya arasında 1911'de gerçekleşen gizli bir mutabakata dikkat çekmiştir. Greg Lockhart, Avustralya Kraliyet Kuvveti'nin (Australian Imperial Force) kurulması ve gelişiminin, 17 Haziran 1911'de Büyük Britanya Savaş Bakanlığı'nda düzenlenmiş olan *Kraliyet Konferans Komitesi* toplantısına Avustralya Savunma Bakanı Senatör George Pearce'ın da katıldığı gizli bir anlaşmayla karar verildiğini⁴⁰ belirtmiştir. *Bu antlaşma, ışılmalı Büyük Britanya İmparatorluğu aldatmasının doruğa ulaştığı andır. Antlaşmanın temeli, 1909'a kadar götürülebilir. Avustralya Genel Sekreterliği, 15 Nisan 1909'de Sömürge bürosuna şifreli bir telgraf göndermiştir ve Avustralya'nın Büyük Britanya'ya verdiği desteği göstermesi noktasında önem arz eder. Avustralya Donanması'nın Büyük Britanya'ya ait Kraliyet Donanma'sına bağlılığını ve Birleşik Krallığa daha iyi hizmet vereceğine ait 15 Nisan 1909'da⁴¹ gönderilen şifreli telgraf, Avustralya'nın Büyük Britanya'ya bağlılığını ve desteğini belgeleyen niteliktedir. Hem Avustralya başbakanı hem de İşçi Partisi lideri Andrew Fisher, bu gizli mutabakattan sonra parti programında, Avustralya'da gençler için zorunlu askeri eğitim uygulamasına yer vermiş ve pratikte uygulamıştır*⁴² ifadesine yer vererek tarihsel öneme haiz bir ifşada bulunmuştur.

Avustralya'da başbakanlık görevinde bulunmuş ve Avustralya'nın federasyon olmasında önemli bir politik şahsiyet olan Alfred Deakin⁴³, savaş öncesi Birleşik

39 Eric Montrogomery Andrews, *Anzac Illusion: Anglo-Australian Relations During World War I*, Cambridge University Press, 1993, s.39.

40 Greg Lockhart, "Race Fear, Dangerous Denial", <https://griffithreview.com/articles/race-fear-dangerous-denial> (Erişim Tarihi: 12.09.2020).

41 Avustralya hükümetinin Büyük Britanya'ya askerî desteğini belgeleyen 15 Nisan 1909 tarihli doküman. National Australia of Archive (NAA), Naval Defence of Australia: Policy of Fisher Government 1909, A6661, 1325, s.13. <https://recordsearch.naa.gov.au/SearchNRetrieve/Interface/ViewImage.aspx?B=422426> (Erişim Tarihi: 28.05.2020).<http://primeministers.naa.gov.au/primeministers/fisher/in-office.aspx> (Erişim Tarihi: 28.05.2020).

42 Avustralya başbakanı ve İşçi Partisi lideri A. Fisher, 30 Mart 1909'da Avustralya'nın Gympie şehrindeki konuşmasında açıklamıştır. <http://primeministers.naa.gov.au/primeministers/fisher/in-office.aspx> (Erişim Tarihi: 28.05.2020).

43 Alfred Deakin (1856-1919): Avustralya'nın Melbourne şehrinde 1856'da doğan A.Deakin, Melbourne'da hukuk eğitimi almış ve 1879'da siyasete başlamıştır. A.Deakin, 1900'de İngiliz Parlamentosu'nda Edmund Barton birlikte görev aldıkları süreçte Avustralya Kolonileri Hükümet Yasası'nı yönlendiren önemli bir siyasetçi olarak ortaya çıkmıştır. A.Deakin ve E.Barton Avustralya'nın federasyon olma sürecine giden yolda iki önemli siyasi figürdür. Politik fırsatçılığı iyi kullanabilen Deakin, bu sayede üç dönem (1903-1904, 1905-1908, 1909-1910)başbakanlık yapmıştır. <http://gutenberg.net.au/ebooks/15/1500721h/0dictbiogD.html>(ErişimTarihi:28.05.2020).<https://primeministers.moadoph.gov.au/primeministers>(ErişimTarihi:27.05.2020). <https://primeministers.moadoph.gov.au/prime-ministers/alfred-deakin>(Erişim Tarihi: 27.05.2020).

Krallığın Pasifik'te Japonya'ya karşı desteklenmesi hususunda tavrını net bir biçimde ortaya koymuştur. Alfred Deakin, Avustralyalılara şöyle seslenmiştir: *Ana vatan* (Büyük Britanya), *fikren Avustralyalılara komşularından daha yakındır*⁴⁴ derken Büyük Britanya'yla fikirde bir olduklarını ima etmiştir. Alfred Deakin kendisini *bağımsız Britanya kökenli Avustralyalı*⁴⁵ olarak tanımlarken de Büyük Britanya kökenine vurgu yapmıştır. Greg Lockhart, Avustralya'da Büyük Britanya'nın *mantıksız Japon işgali paranoyasını* ortaya çıkararak, Avustralyalı siyasilerin Büyük Britanya desteğini kazandığını şu ifadelerle tanımlamıştır. *Avustralya'nın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ulusal ordu oluşturulma niyeti, Avustralya'nın bağımsız güvenlik siyasetini bozmak ve Britanya İmparatorluğu'nun savaş gündemini maskeleyerek amacıyla Truva atı gibi kullanılmıştır. İngilizlerin manipüle ettiği bu aldatma, Japonya'nın Beyaz Avustralya⁴⁶ üzerine saldırma korkusu üzerinden beslenerek yapılmıştır. Büyük Britanya Genelkurmay Başkanı General Sir William Nicholson, şahsi olarak Avustralya için Japon tehdidinin uzak bir ihtimal olduğuna inanıyordu. Ancak General Nicholson ve diğer İngiliz askerler, Avustralya siyasileri üzerinde gerçekleştirdikleri "mantıksız Japon İşgali Korkusunun" Büyük Britanya menfaatlerine hizmet ettiğinin bilincindeydi. İngiltere, muhtemel bir savaşa Almanya'nın katılması durumunda Avustralya Sefer Kuvveti'nin oluşturulması fikrini biçimlendirirken, Avustralya Savunma Bakanı George Pearce ve Avustralya Başbakanı Andrew Fisher⁴⁷ Londra'da, en iyi yolun Pasifik'te Büyük Britanya'yı Japonya'ya karşı desteklemek olduğu düşüncesinde birleşmişlerdi⁴⁸. Greg Lockhart, William Nicholson ve George Pearce Avustralya Sefer Kuvveti'nin oluşturulma fikri üzerine tartışırken Nicholson, "sanırım biz bu türlü şeyleri (antlaşmayı) sessizce kâğıt üstünde olmadan yapsak ve diğer dominyonlara da hazırlıklardan bahsetmezsek daha iyi olur" dedi ve Pearce'da bu sözlü antlaşmayı kabul etti⁴⁹ diye betimlemiştir. Bu antlaşmayla Avustralya, bölgesinde hem Japonya hem de Almanya tehlikesine karşı Büyük Britanya'nın güvenlik şemsiyesi altına girmiştir. Büyük Britanya ise Almanya'ya karşı imparatorluk ordusunda savaşmak üzere Avustralya'nın asker desteği sözünü alırken, Akdeniz'den Avustralya'ya uzanan koridorda Almanya'ya karşı jeostratejik üssünü sağlama almıştır. Karşılıklı çıkara dayanan antlaşma, Büyük Britanya'nın Avustralya üzerinde oluşturduğu *irrasyonel tehdit algısı* üzerinden planlanmış ve savaş halinde Büyük Britanya'ya Avustralya'nın askeri personel desteği çerçevesinde uygulanmıştır.*

44 Paul Kelly, *100 Years Australian Story*, Allen&Unwin, 2001, s.3.

45 Kelly, *a.g.e.*, s.3.

46 Beyaz Avustralya Politikası (White Australia Policy), 1901'de Avustralya'nın federasyon olmasıyla birlikte yirminci yüzyılın ilk ırkçı politikası olarak ortaya çıkmıştır. George M. Fredrickson, *Racism: A Short History*, Princeton University Press, New Jersey, 2002, s.105.

47 Andrew Fisher, Avustralya'da üç dönem (1908-1909, 1910-1913, 1914-1915) başbakanlık yapmış ve aynı zamanda Avustralya İşçi Partisi lideri olarak görev almıştır. <http://primeministers.naa.gov.au/primeministers/fisher> (Erişim Tarihi: 18.01.2020). Docherty, *a.g.e.*, s.321.

48 <http://www.abc.net.au/news/2011-06-17/lockhart---the-secret-centenary/2761502> (Erişim Tarihi: 14.12.2020). <https://www.griffithreview.com/articles/race-fear-dangerous-denial> (Erişim Tarihi: 14.12.2020). John Mordike, *We Should Do This Thing Quietly- Japan and the Great Deception in Australian Defence Policy 1911-1914*, National Library of Australia, 2002, s.79-97.

49 <http://www.abc.net.au/news/2011-06-17/lockhart---the-secret-centenary/2761502> (Erişim Tarihi: 14.12.2020). <https://www.griffithreview.com/articles/race-fear-dangerous-denial> (Erişim Tarihi: 14.12.2020). Mordike, *a.g.e.*, ss.79-97.

Avustralya milis kuvvetleri, Avustralya'nın bağımsızlığından önce Birleşik Krallığın ordusunda görev almışlardır. Büyük Britanya'nın sömürgelerinde meydana gelen ayaklanmaların bastırılmasında görev alan Avustralyalı gönüllü gruplar, imparatorluk ordusunda hizmet ederek askeri tecrübeye bulunmuşlardır. Yeni Zelanda'da Maori İsyanının (1860), Sudan'da Mehdi İsyanının (1885), Çin'de Boxer İsyanının (1900), Güney Afrika'da Boer İsyanının (1899-1902) bastırılmasına İmparatorluk ordusunda Avustralyalı gönüllülerin yer aldığı askeri görevler sıralanabilir⁵⁰. Böylece Avustralya eyaletlerinden oluşan milis kuvvetler, uluslararası alanda savaş tecrübesi edinmişlerdir. Avustralya ulusal ordusu, federasyonun 1901'de oluşturulmasıyla birlikte anayasanın 51.md'e göre kurulmuştur⁵¹. Avustralya'nın ilk güvenlik yasası, *Commonwealth Donanma ve Askeri Savunması* ismiyle 1903-1904'de kanunlaşmıştır. Britanyalı General *Lord Kitchener*, askeri hususları görüşmek üzere 1909'da Avustralya'ya bir ziyaret düzenlemiş ve *Büyük Britanya Kraliyet Ordusu'nda* görev almak üzere Avustralya'nın barışta 80.000 ve savaşta 135.000 asker göndermesi niyetinde rapor bir hazırlamıştır⁵². 18-44 yaşlarında Avustralyalı erkek vatandaşları kapsayan *zorunlu askeri eğitim programı*, 1 Kasım 1911'de uygulamaya konmuştur. Büyük Britanya'dan satın alınan üç destroyerle *Avustralya Donanması* 1909'da kurulmuş, Avustralya'nın Duntroon şehrinde *Kraliyet Askeri Akademisi* (1911) açılmış, *Avustralya Hava Kuvvetleri'nin* 1912'de kurulmasının bir neticesi olarak Birleşik Krallığın 1914'de denizasıırı gücünde görev alan, *Avustralya Kraliyet Gücü* (AIF) oluşturulmuştur⁵³. Bütün bu askeri organizasyonu oluşturma çalışmaları, 1909 Yasası ve *Kitchener Raporu'nun* etkisinde şekillenmiş, Büyük Britanya'nın kontrolünde ve Avustralyalı politikacıların desteğinde kapsamlı askeri gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Avustralya'nın güvenlik endişeleri çerçevesinde kurumsallaşan silahlı kuvvetler, imparatorluğun komuta-kontrolü ve güvencesi altında, karşılıklı çıkar ilişkisi nispetinde yaklaşan dünya savaşına hazırlanmıştır. Bununla birlikte Avustralya Kraliyet Gücü'nün altı hafta da kurulduğu⁵⁴ gibi yanıltıcı bir bilgiyle, Avustralya akademik literatürü ve kamuoyu uzunca bir süre tarihsel bir konu üzerinden eksik bilgilendirilmiştir.

Büyük Britanya, Avustralya üzerinde yarattığı akıldışı tehdit algısıyla, Avustralya'yı savaş için seferber etmiştir. Bu zihinsel seferberlik, kısa sürede maddi seferberliğe dönüşmüştür. Avustralya Kraliyet Gücü, artık Büyük Britanya'nın savaş meydanını da kullanacağı bir mekanizmanın parçasıdır. Böylece Avustralya toplumu, Birleşik Krallık tarafından saflarında savaşmak üzere zehirlenmiştir. Büyük Britanya tarafından jeostratejik ve jeopolitik korku algısı üzerinden oluşturulan düşman komşu çemberi,

50 Palazzo, *a.g.e.*, s.50, Mordike, *a.g.e.*, s.29, M.A.E. Jenks, *A History of the Australasian Colonies*, Cambridge at the University Press, 1912, s.336-337.

51 Docherty, *a.g.e.*, s.Ixiii.

52 Palazzo, *a.g.e.*, s.50, Mordike, *a.g.e.*, s.29, Jenks, *a.g.e.*, s.336-337.

53 Docherty, *a.g.e.*, s.18.

54 Ünlü Avustralyalı tarihçi ve Birinci Dünya Savaşı'na resmi savaş muhabiri sıfatıyla katılan C.E.W. Bean, Birinci Dünya Savaşı'na katılan Anzak askerlerinin-Avustralya Kraliyet Gücü'nün (AIF), Mısır'ın İskenderiye kentinde altı hafta gibi kısa bir sürede oluştuğunu dile getirmiştir. <https://www.griffithreview.com/articles/race-fear-dangerous-denial> (Erişim Tarihi: 14.12.2020). C.E.W. Bean, *The Official History of Australia in the War of 1914-1918, Vol.I The Story of Anzac: First Phase*, Eleventh Edition, Angus&Robertson Ltd, Sydney, 1941, s.135.

Avustralya'da Büyük Savaş arifesinde siyasal şizofreni meydana getirmiştir. Avustralya silahlı kuvvetlerinin siyasal ve askerî alt yapısının 1909-1911 sürecinde biçimlenmeye başlamasında, İngiliz General Lord Kitchener ve William Nicholson, Avustralya Başbakanı Andrew Fisher ve Savunma Bakanı George Pearce önemli siyasal ve askerî figürler olarak ortaya çıkmıştır. Yine Avustralya'nın Büyük Savaş'a imparatorlukla birlikte katılmasında etkileri olan William Nicholson, Andrew Fisher ve George Pearce'ın belgeye dayanmayan biçimde antlaşmaya varmaları Avustralya'nın tarihsel sürecinde kritik bir kararı sembolize etmiştir.

3 Ağustos 1914'de Avustralya'nın saygın gazetesi *The Argus*'da yayınlanan habere göre; *Andrew Fisher, 31 Temmuz 1914'de Colac'da gözlerinizi Avrupa'ya çeviriniz ve şu an anavatana en iyi duygularınızı verin. Avustralyalılar, son adamımıza ve son şilinimize kadar ona* (Büyük Britanya'ya) *yardım etmek ve onu savunmak için yanında duracağız*⁵⁵ demecinde bulunmuştur. Avustralya'nın seçim sürecinde ve Birinci Dünya Savaşı'nın henüz başladığı o günlerde Andrew Fisher'ın *son adamımıza ve son şilinimize kadar*⁵⁶ diye dile getirdiği kavramsallaşma, Avustralya'nın Büyük Britanya'ya verdiği gönülden desteğin en açık ifadesi olurken, savaş öncesi Avustralya toplumunun sloganı haline gelmiştir. Avustralya'nın siyasal oluşumundan önce kurulmuş ve köklü bir geçmişi olan İşçi Partisi Başkanı Andrew Fisher'ın Birleşik Krallığa verdiği *koşulsuz destek*, Avustralya toplumunda da gönüllü destek görmesinde kritik rol oynamıştır⁵⁷. Avustralya'nın savaşa girme arifesinde iktidar partisi lideri Joseph Cook, 30 Ağustos 1914'de Horsham'da Birleşik Krallığa desteğini *The Argus Gazetesi*'ne beyanatta ifade etmiştir. *Ne olursa olsun Avustralya, İmparatorluğun parçasıdır. İmparatorluğun savaşta olduğunu unutma, bu yüzden Avustralya'da savaştadır.... Avustralya'daki tüm kaynaklarımız, imparatorluk içindir ve imparatorluğun güvenliği, korunması içindir*⁵⁸. Seçim sürecinde muhalefet partisi lideri Andrew Fisher, *Biz Cook hükümetine karşıyız. Ancak sık sık parlamentoda belirttiğim gibi acil durumlarda partiler yoktur. Birlikte düşmanımıza karşı duracağız.... Anayurdumuzu destekleyeceğiz*⁵⁹ diyerek imparatorluğa desteğin ortak amaç olduğunu vurgular. 4 Ağustos 1914'de Birleşik Krallık Almanya'ya savaş ilân ettiğinde, Avustralya Başbakanı Joseph Cook şu beyanatta bulunmuştur. *Eski ülke (Birleşik Krallık) savaşta ise, bizde savaştayızdır*⁶⁰.

Avustralya'nın seçim sürecinde muhalefet ve iktidar parti liderleri olan Andrew

55 *TheArgus*,3Ağustos1914,http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

56 *The Argus*, 3 Ağustos 1914. To our last man and our last shilling, Bkz.West, *a.g.e.*, s.106. Firth, *a.g.e.*, s.25, Benjamin Mckane, "Remembering the Great War in the Dominions of British Empire", MA Thesis, *Leiden University*, 2012, s.14, Macintyre, *a.g.e.*, s.157.

57 http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 14.06.2020).

58 *TheArgus*,3Ağustos1914,http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

59 Mat, *a.g.e.*, s.303, http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

60 Mckane, *a.g.t.*, s.14, Macintyre, *a.g.e.*, s.157.

Fisher ve *Joseph Cook*'un⁶¹ seçim propagandasının en önemli argümanı olarak imparatorluğa destek çağrılarında bulunması, Avustralya'nın savaşa katılma sürecinin anlaşılması açısından önemlidir. Seçmen oylarına talip olan parti propagandalarında aynı amacı işaret etmesi, Avustralya kamuoyunda İngiltere'yle omuz omuza savaşma beklentisinin toplumun gözünde bir zorunluluk ve ödev haline dönüştürmüştür. Politik elitlerin, ortak amaç etrafında birleştikleri konu imparatorluğa savaşta destek olmuştur ve Avustralya kamuoyu üzerinde etkileri hissedilir olmuştur.

Avustralya'nın dış politik esasları, düşmanlaştırılmış olana karşı güçlü tarafından korunma ve yalnızlıktan kurtulma çerçevesinde sınırları çizilmiş pragmatik bir metodun sıkı sıkıya takip edilmesi üzerine planlanmıştır. Jeopolitik olarak Avustralya pragmatizmini belirleyen, Büyük Britanya tarafından Japonya tehdidine karşı korunacağı algısıdır⁶². Diğer yandan Büyük Britanya'nın bu politik ve askerî desteğinin karşılığında Avustralya, Almanya'ya karşı tüm gücüyle Büyük Britanya'ya destek vermeli ve Japonya'ya karşı da kendini savunmalıdır⁶³.

Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşına Katılmasında Sivil Toplum Kuruluşları ve Propagandanın Etkisi

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralya-Büyük Britanya arasında ticari ve kültürel bağların devamını amaçlayan sivil toplum kuruluşları ortaya çıkmıştır. Avustralya'da toplumunun ve siyasilerinin Büyük Britanya cephesinde yer almasına dayanak oluşturan cemiyetlerin ilk sırasında, *İngiliz İmparatorluk Birliği* (British Empire League-BEL,1895-1955) geliyordu. Eski Britanya dominyonları (Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Güney Afrika) arasında İngiliz İmparatorluğu'nun desteklenmesi amacıyla Londra'da kurulan cemiyet, Büyük Britanya İmparatorluğuna bağlılığı ve sadakati artırmayı düstur edinmiştir. Cemiyet, sivil toplum örgütü olarak Avustralya'da prestijli bir baskı grubuydu. Derneğin Avustralya'da bulunan şube başkanı, *Francis Boyce*⁶⁴ olup,

61 1860'da İngiltere'de doğan Joseph Cook, küçük yaşta babasını kaybetmesiyle yoksulluk içerisinde yetişmiştir. Yirmi yaşına geldiğinde Avustralya göç eden Joseph Cook, kömür madenlerinde işçi olarak çalışmıştır. Akabinde siyasete atılan Joseph Cook, Liberal Parti başkanlığı ve altıncı Avustralya başbakanı (1913-1914) ve savaş esnasında muhalefet partisi başkanlığında bulunmuştur. Australian Dictionary of Biography, F.K. Crowley, "Sir Joseph Cook (1860-1947)", Volume 8, (MUP), 1981. <http://adb.anu.edu.au/biography/cook-sir-joseph-5763> (Erişim Tarihi: 28.05.2020). <http://primeministers.naa.gov.au/primeministers/cook> (Erişim Tarihi:28.05.2020).

62 Beaumont, *a.g.m.*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

63 Craig Wilcox, "Pre-War Military Planning (Australia)", https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pre-war_military_planning_australia (Erişim Tarihi: 15.06.2019).

64 *Francis Bertie Boyce*; 1844'de İngiltere'de 1844'de doğan F.B.Boyce,1853'de Avustralya'nın Sydney şehrine taşınmıştır. Protestan bir din adamı olarak yetişen Boyce, 1890'da Hristiyan Sosyal Birliği'ne katılmış ve sosyal reformist program çerçevesinde Avustralya'da işsizliğin azaltılması için çalışmıştır. İmparatorluğun ateşli bir savunucusu olarak 1901'de *İngiliz İmparatorluk Derneği*ni kurdu ve ilk başkanı oldu. Birleşik krallığın dünyada en büyük ahlaki güç olduğunu düşünmekle birlikte Avustralya'da imparatorluğun desteklenmesini savundu. Avustralya'da *İmparatorluk Günü*'nün ilan edilmesi için 1909-1911'de çalışmalarda bulundu. Australian Dictionary of Biography, K.J. Cable, "Boyce, Francis Bertie (1844-1931),Volume 7, (MUP), 1979. <http://adb.anu.edu.au/biography/boyce-francis-bertie-5319> (Erişim Tarihi:

ticari menfaatler nedeniyle savaş öncesi Büyük Britanya'nın desteklenmesi taraftarıdır⁶⁵. *İngiliz Milletler Topluluğu Birliği* (British Commonwealth Union, 1915-1960), Birleşik Krallık ile Commonwealth arasında yakın ticari, siyasi ve kültürel bağların korunması amacıyla kurulmuş⁶⁶, savaş öncesi Büyük Britanya'nın desteklenmesi taraftarı bir organizasyondur.

Avustralya'da barış taraftarı *M.F. Harwood* (Pax Dergisi yazarı) ve *Ross Scott* (Yeni Güney Galler Barış Derneği başkanı) arasında olan tartışmalarda, yükselen Alman militarizmi karşısında Büyük Britanya'nın takındığı tutumun haklılığını ifade etmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi Alman militarizminin etkisinden bahsetmiş ve Alman karşıtlığını dernek toplantılarında ve dolayısıyla Pax dergisinde ele almıştır⁶⁷. Büyük Britanya kamuoyuna göre Almanya, askeri olarak tüm Avrupa'yı ve dünya barışını tehdit etmektedir. Avrupa'da yaşanan anlaşmazlıkların ve problemlerin kaynağı Almanya'dır. Bu nedenle Avustralya entelektüelleri arasında gerçekleşen tartışmalarda, muhtemel bir savaşın temel sebebi ve yükselen militarizmin kaynağı Almanya olduğu yönünde hâkim bir görüş oluşmuştur. Avustralya kamuoyunda Büyük Britanya'nın uluslararası alanda oluşan gerginliğin haklı tarafı olduğu yönündeki algı, kendisine dayanak noktası bulmuştur. Avustralya kamuoyunda gerekçe ve hâkim görüş oluşturulması karşılığında, bir diyetin ödenmesi zorunluluğunu da ortaya çıkarmıştır. Bu diyet, Birinci Dünya Savaşı'nda Avustralyalıların Büyük Britanya askeriyle omuz omuza savaşması olarak özetlenebilir. Eric Montgomery Andrews, Avustralya'nın *imparatorluğa bağlılık ve sadakatin* oluşma sürecini kısmen gazeteler kısmen de Avustralya eğitim sisteminin bir sonucu olarak görmüş ve şu ifadeye yer vermiştir: *İmparatorluğa sadakatin ve bağlılığın gösterilme, borcun ödenme zamanı gelmiştir*⁶⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nda önemli bir askeri figür olan *Horatio Herbert Kitchener*, 1914'de mareşal olmuş ve savaş bakanı görevine getirilmiştir. Böylece Kitchener'in uzun süre üzerinde çalıştığı topyekûn savaş politikası uygulanabilir bir fırsat yakalamıştır. Bu nedenle topyekûn savaş stratejisinin önemli enstrümanı olan propaganda ve propagandaya bağlı savaş posterleri Birleşik Krallık ve kolonilerinde Birinci Dünya Savaşı boyunca ön planda olmuştur. Tarihçi Peter Simkins, Kitchener'in propaganda ve seferberlik hakkında etkinliğini ve başarısını şöyle tarif etmektedir: *Kitchener'in en büyük başarısı, Birleşik Krallık Ordusunu bir araya getirmesidir. Kitchener, sayısal olarak Britanya tarihinin en büyük ordusunu toplamıştır. Birinci Dünya Savaşı süresince 5.704.000 civarında kişi,*

01.06.2020).

65 Eric Montgomery Andrews, *a.g.e.*, s.36. Peter Barberis, John McHugh, Mike Tyldesley, *Encyclopedia of British and Irish Political Organizations: Parties, Groups, and Movements of the Twentieth Century*, Pinter, London and New York, 2000, s.94.

66 Barberis, *a.g.e.*, s.94.

67 Ann-Mari Jordens, "Anti-War Organisations in a Society at War, 1914-18", Ann-Mari Jordens (1990) *Anti-War Organisations in a Society at War, 1914-18*, *Journal of Australian Studies*, 14:26, 78-93, s.78-79. DOI: 10.1080/14443059009387022, <http://dx.doi.org/10.1080/14443059009387022>, (Erişim Tarihi:25.02.2020), s.80. Catie Gilchrist, "World War I and The Peace Society in Sydney", 2014, http://dictionaryofsydney.org/entry/world_war_i_and_the_peace_society_in_sydney (Erişim Tarihi: 25.02.2020).

68 Andrews, *a.g.e.*, s.32-36. http://splash.abc.net.au/res/teacher_res/20-Remembering-the-Anzacs.html (Erişim Tarihi: 1.06.2020).

Büyük Britanya ordusunda görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında bir araya toplanan Büyük Britanya ordusu, şimdiye kadar İngiliz ulusu tarafından oluşturulmuş en büyük ve en karışık organizasyondur. Büyük Britanya ordusunun en dikkat çekici yönü ise Ağustos 1914- Kasım 1918 yılları arasında asker olanların yaklaşık yarısının gönüllü olmasıdır. Aslında, 1915 yılının sonuna kadar orduya gönüllü olarak kayıt olanların sayısı 2.466.719 olmuştur⁶⁹.

Propaganda⁷⁰, Büyük Britanya tarafından Birinci Dünya Savaşı'nda etkili biçimde kullanılmıştır. Büyük Britanya savaş propagandasını ilk önce dış işleri bakanlığı yapısı içerisinde oluşturmuş ancak 1914'de propaganda ofisini Wellington'a taşımıştır, daha sonra Wellington House⁷¹ ismi İngiliz istihbaratı ve propagandasıyla özdeş bir isme dönüşecektir. Wellington House, Haziran 1915'de yayınladığı ilk raporunda, on yedi dilde yazılmış iki buçuk milyon kitap ve broşür bastığını belirtmiş, Şubat 1916 yayınlanan ikinci raporda ise basılı evrakın yedi milyon kopya olduğu bildirilmiştir⁷². Peter Simkins, Birinci Dünya Savaşı esnasında dikkat çekici propaganda savaşını şu şekilde izah etmektedir. *Parlamento Asker Alma Komitesi (PRC) tarafından iki yüz civarında farklı poster yayımlanmıştır. Bu komiteye ek olarak yerel asker alma organizasyonları ve reklam ajansları posterlerin yayınlanmasına katkı sağlamıştır. Caxton reklam ajans çalışmanı Eric Field, 1913'den itibaren ordu için asker alma literatürünü hazırlamıştır. PRC tarafından basılmış en dikkat çekici poster, küçük bir kızın babasına Baba, Büyük Savaş'ta Ne Yaptın?⁷³ sorusunu yönelttiği posterdir⁷⁴.* Bu savaş posterleriyle bütün Birleşik Krallık ve eski koloni toplumları hedef kitle olarak seçilmiştir ve posterin verdiği mesaj imparatorluğun erkek vatandaşlarının asker olması, dolayısıyla savaşa katılmasıdır. Savaşa katılmanın yoğun olarak vurgulandığı posterin özelde amacı; savaşta yer almış baba figürünün ülkesi, milleti ve imparatorluk için yaptığı fedakârlıkları anlatabilecek olması ihtimali bakımından çarpıcıdır. Posterde, savaşa gitmek istemeyen (erkek) vatandaşlar üzerinde suçluluk hissine ve gelecekte duyacağı utanç duygusuna yer verilmiştir.

Kuşkusuz Birinci Dünya Savaşı'nın en ünlü savaş posterleri, Kitchener'in resmedildiği

69 Peter Simkins, *Kitchener's Army: The Raising of New Army 1914-1916*, Pen & Sword Military, First Published 1988, South Yorkshire, 2007, s.XIV.

70 Bir düşüncüyü ya da inancı tek taraflı bir şekilde ve sistemli biçimde yaygınlaştırarak yandaş sağlamayı amaçlayan bir alandır. D. Emine Çakmak Kılıçarslan, *Siyasal İletişim İdeolojisi ve Medya İlişkisi*, Kriter Yayınevi, 2008, s.19, Propaganda, en tarafsız anlamıyla yaymak veya tanıtmak anlamına gelen belirli fikirlerdir. Jowett, a.g.e., s.2. Birinci Dünya Savaşı'yla propaganda kavramı, bireyler üzerinde kötü çağrışımlar yapmaya başlamıştır. Jonathan Auerbach, Russ Castronovo, *The Oxford Handbook of Propaganda Studies*, Oxford University Press, 2013, s.2,

71 Wellington House, Buckingham Sarayı'nda 2-7 Eylül 1914'de C.F.G. Masterman öncülüğünde yapılan bir dizi konferanslar sonrasında kurulmuş İngiliz Propaganda Organizasyonunun ana merkezidir. M.L. Sanders, "Wellington House and British Propaganda during the First World War", *The Historical Journal*/Volume 18/ Issue 01/ March 1975, pp.119-146.

72 Servet Aşvar, "Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", s.121-122. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniad/article/view/1025001048> (Erişim Tarihi: 29.03.2020), David Monger, "Propaganda at Home (Great Britain and Ireland)", https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_great_britain_and_ireland (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

73 "Daddy, What Did You Do in the Great War?" <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/17053> (Erişim Tarihi:19.03.2020).

74 Simkins, a.g.e.,s.123.

savaş posteridir. Kitchener, tarihsel açıdan kültürel, etnik ve siyasi bağ vurgusuyla Büyük Britanya dominyonlarının da yer aldığı devletler topluluğunu, Birleşik Krallık çatısı altında oluşturulmuş İmparatorluk ordusunda görev almaya çağırdığı posterde, *Britanyalılar*. (Kitchener ikonu) *Seni İstiyor. Ülkenin Ordusuna Katıl. Tanrı Kral'ı Korusun*⁷⁵ ifadelerine yer verilmiştir. Verilen mesaj kısa ve kesinlik içermekle birlikte emir kipi içermesi nedeniyle zorlayıcı bir yapıya sahiptir. Tanrı, İmparatorluk, Kral adına imparatorluk ordusunun komutanı bu emri vererek, toplumun verilen mesajı tartışmak yerine onaylaması beklenmektedir. Hem de en kısa sürede kitlenin harekete geçmesi beklenmektedir. Savaş posterleri üzerinden yapılan propagandalarda da tek taraflı bir iletişim⁷⁶ söz konusu olduğundan, Birinci Dünya Savaşı'nı hatırlatan en önemli savaş posterleri olmanın haklı gururunu uzun süre sürdürmüştür.

Büyük Britanya'da yayınlanan savaş posterlerinde, genellikle savaş ve erkekliğin bir arada düşünülmesi sebebiyle, erkek figürü esas alınmıştır ancak bazı posterlerde kadınların tasvir edildiği savaş posterlerinde kadın-erkek ilişkileri ele alınmıştır. Büyük Britanyalı erkeklerin orduya katılmalarını, Büyük Britanyalı kadınların talep etmesini tasvir eden savaş posterlerinden dikkat çekici olanı, *Büyük Britanyalı Kadınları Söylüyor: Git!*⁷⁷ ifadedir. *Londra'nın Genç Kadınlarına: En İyi Erkek Arkadaşın Hâki Giyen (Asker Olan) mı? O Öyle Düşünmüyorsa? Erkek Arkadaşın, Kral ve Ülkesine Görevini İhmal Ediyorsa, Seni de İhmal Edeceği Zaman Gelebilir. İyi Düşün ve Bugün Ona Orduya Katılıp/Katılacağımı Sor*⁷⁸ ifadesine yer vererek, erkek şahsiyetin asker olup olmama konusundaki fikri üzerinden kadın-erkek ilişkilerine yön verilmeye çalışılmıştır. Bu tip algı oluşturan posterlerin hem erkek hem de kadın genç nesil üzerinde oluşturduğu baskı, toplumsal bağlamda önemlidir. Kadın-erkek ilişkisi üzerinden erkek figürün davranışlarının denetlenmesi kadın merkezli sorgulatılarak, bugün vatan ve kralına görevini yapmayan erkeğin gelecekte kadın öznesine karşı sorumluluklarını ihmal edebileceği bir kez daha hatırlatılarak, erkek figürün askere gitme zorunluluğuna ait mesaj veriliyor.

Büyük Britanya'da yayınlanan posterlerin, seferberlik ve asker almada etkisi yalnızca İngiltere'de değil Avustralya'da da benzer etkiye neden olmuştur. Önemli miktarda İngiliz propagandası hem resmi hem de gayri resmi kanallardan Avustralya'ya girmiş ve Avustralya'da kullanılmak üzere uyarlanmıştır. Örneğin Avustralya'da askere alım afişi bir İngiliz tasarımına dayanıyordu (1915 tarihli, *Asla gelmeyecekler mi?* adında Avustralya filmi, aynı İngiliz posterinden etkilenmişti. Bu posterler ücretsiz ve gayri resmi olarak bireyler aracılığıyla gönderilmiştir. Bununla beraber Avustralya Hükümeti, aktif olarak Britanya Hükümeti'nin propaganda üretiminde onlara yardımcı olmaya davet etmiştir. Haziran 1916'da İngiliz Hükümeti yardım talebine cevap vererek, *yardımcı olmaktan büyük mutluluk duyacaklarını* beyan etmiş ve Avustralya'ya yirmi

75 “Britons. (Kitchener icon) Wants You. Join Your Country's Army! God Save The King” <http://www.iwm.org.uk/learning/resources/first-world-war-recruitment-posters> (14.01.2020).

76 Kılıçarslan, *a.g.e.*, s.20.

77 “Women of the Britain Say: Go!” <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/14592> (Erişim Tarihi:10.01.2020).

78 <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/28305> (Erişim Tarihi: 10.01.2020).

kişilik bir ekip göndermişlerdir. Ertesi yıl, Avustralya Savunma Bakanı George Pearce, bir toplantı da İngiliz filmlerinin asker alma amacıyla Avustralya'da izletilmesini talep edeceğini belirtmiştir⁷⁹. Bu açıdan değerlendirildiğinde Avustralya'nın savaş üzerine yaptığı propaganda metot ve malzemeleri, Büyük Britanya'nın yaptığı propagandanın baskın etkisinde şekillenmiştir.

Avustralya'nın resmi propagandası, eyalet ve federal asker alma organlarının emrindeydi ve bu nedenle savaş boyunca gönüllü askere alma işlemlerini sürdürmekle görevliydi. Güçlü sansür yetkilerine sahip olan hükümet, savaş karşıtı propagandayı kontrol etmeye çalıştı. Avustralya propagandasının temaları, çok çeşitliydi ve uluslararası tezatlıklardan faydalanılırken, milliyetçi arketipler geliştirildi. Bunlardan en önemlisi, kaslı Avustralya askerini tasvir eden posterlerdi. Askere alma yetkilileri, ayrıca Avustralya'da popüler olan *erkeklik ve spor temalarını* işledi. Sağlıklı, kaslı yüzücüler, cephedeki yaralı arkadaşlarının adına rahatlarak resmedildi. *Utunç teması*, posterlerin birinci amacıydı. Resmi propaganda, büyük miktarda *İmparatorluk* hissiyatına hitap ederken, milliyetçi ve imparatorluk temaları, Alman askerlerinin sivillere yönelik saldırılarını içeren vahşet propagandasıyla yoğun biçimde eşleştirildi. Savaş yanlısı propaganda, Alman imajını canavarca ve vahşi olarak nitelendiren temalara yer verirken, Alman karşıtı vahşet propagandası üretildi⁸⁰. Bununla birlikte Avustralya, kendine has savaş posterleri de yayımlamıştır. *Asker Olmak. Biz Üzerimize Düşen Görevi Yapıyoruz*⁸¹ ifadesiyle, asker olmanın ve görevi ifa etmenini haklı gururunun işlendiği savaş afişi resmedilmiştir. Eğlencesinden, rahatlığından fedakârlığı ve asker olmayı öğütleyen, *Sörf Yapmak Hoş Ama Mevzide Olan Adamlara Ne Dersin. Git ve Yardım Et*⁸² ifadeli posterin yanı sıra General Sir Ian Hamilton'ın önsözüyle başlayan ve Birleşik Krallığın Avustralya toplumuna ihtiyacı olduğunu vurgulayan, *Avustralyalılar! İmparatorluğun Size İhtiyacı Var*⁸³ sloganının yer aldığı posterdir. Avustralyalı politikacıların Büyük Britanya'ya asker gönderme sözü üzerinden resmedilmiş siyasi iktidarın verilen sözü yerine getirmek üzere askere çağrı posterleri, *Avustralya, Büyük Britanya'ya 50.000'den Fazla Asker Gönderme Sözü Verdi. Sözümüzü Tutmada Bize Yardım Edecek Misiniz?*⁸⁴. Birinci Dünya Savaşı'nda Avustralya'da yayınlanmış en popüler savaş posterleri, *Trompet Seni Çağırıyor*⁸⁵ olmuştur. Trompet, daha çok asker bandosunda kullanılan bir çalgı aleti⁸⁶ olarak resmedilmiş ve

79 Emily Roberson, "Propaganda at Home (Australia)", https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_australia (Erişim Tarihi: 15.11.2019).

80 Emily Roberson, "Propaganda at Home (Australia)", https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_australia (Erişim Tarihi: 15.11.2019).

81 Get Into Khaki. We Are Doing Our Bit. <http://www.wwlpropaganda.com/world-war-1-posters/australian-ww1-propaganda-posters> (Erişim Tarihi: 19.03.2020).

82 It's Nice in the Surf But What About the Men in the Trenches. Go and Help. <https://www.awm.gov.au/collection/ARTV00141> (Erişim Tarihi: 19.03.2020).

83 Australians! Empire Needs You. <http://www.wwlpropaganda.com/world-war-1-posters/australian-ww1-propaganda-posters> (Erişim Tarihi: 19.03.2020).

84 Australia Has Promised Britain 50.000 More Men. Will You Help Us Keep That Promise. <http://www.wwlpropaganda.com/world-war-1-posters/australian-ww1-propaganda-posters?page=1> (Erişim Tarihi: 19.03.2020).

85 The Trumpet Calls. <http://www.wwlpropaganda.com/world-war-1-posters/australian-ww1-propaganda-posters?page=3> (Erişim Tarihi:19.03.2020).

86 <https://www.army.gov.au/our-history/traditions/the-rouse-and-the-reveille>

asker olmak için sembolize edilmiştir. *Trompet Seni Çağırıyor* posterini Avustralyalı karikatürist *Norman Lindsay* resmetmiştir ve savaş döneminde çizdiği karikatürlerle Avustralya toplumunu derinden etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Norman Lindsay'ın yaptığı karikatürler genellikle *askere alma, düşmana nefret* ve savaşta *Avustralya'nın yer aldığı müttefikler ve ötekiler* arasındaki düşmanlık konularına yer verilmiştir⁸⁷.

Bir başka askere alma üzerine resmedilen savaş posterini de *çocuğun konuşurulması* argümanını kullanarak yapmıştır. *Arkadaşlarına Baba'nın Hangi Fotoğrafını Göstermek İstersin?*⁸⁸ diyerek resmedilen posterin, sol üst köşesinde (Anzak askeri) asker profili iliştilerle, asker olmanın gurur ve onuru tasvir edilmiş, sağ alt köşede sandalyede kitap okuyup, içeceğini yudumlayan *Baba profili* tasvir edilmiştir. Posterin sağ alt tarafında resmedilen baba profilinin yakınında bulunan tenis malzemesi, içecek ve plaj sandalyesi eğlenceyi, *rahatlığı temsil ederken*, sol üst köşesinde resmedilen haki giyimli, tüfeği ve çantasıyla asker, askerde olmanın verdiği onuru sembolize etmektedir. Bu posterde aile öznesi kullanılırken, baba ve çocuk tasviri odağında geleceğe bir gönderme yapılarak ailesi, milleti ve vatani için yapılmış fedakârlık vurgulanmış, beklenti içinde olunan öznenin bir tercih yapması gerektiği ancak yapacağı tercihin kendisi için bir utanç kaynağı olmamasının altı çizilmiştir.

Bununla birlikte korku algısının yaratılması da savaş posterlerinin bir başka gerçeği idi. Buna en iyi örnek Avustralya'nın Alman işgali üzerinden oluşturulan korkuydu. Avustralya haritasının üzerinde yazılı olan *Avustralya* ismi üzeri çizilmiş ve yerine *Yeni Almanya* (New Germany) yazısı yazılmıştır. Ayrıca bazı Avustralya şehirlerinin üzeri çizilmiş ve Alman şehir isimleri yazılmıştır. *Avustralyalılar Ayağa Kalkın!* (Avustralya'yı) *Onu Bu Utançtan Kurtarın*⁸⁹ yazılı poster, Avustralya toplumunun üzerinde yaratılan Alman korku enflasyonunun izah edilmesi açısından en iyi örneklerden biri olmakla birlikte Avustralya'da hiç kimsenin işgal tehlikesinden muaf olamayacağı sorunsalı, korku ögesine başvuru olarak görselleştirilmiştir. Avustralya toplumunda, Alman veya Japon İşgali ya da Çinli göçmen sorunsalı temelinde düşmanlaştırılmış özneler üzerinden üretilen savaş posterleri, korku ve tehdit ikileminde cesareti öğütlerken, potansiyel tehdit karşısında önleyici bir yaklaşımı benimsemekten dolayı hissedilecek utanç ögesine sıklıkla yer vermektedir.

Yirminci yüzyılın başlarında Avustralya popüler kültüründe *savaş, ihtişamlı bir macera* olarak görülmüştür. Bu nedenle Avustralyalılar, macera ve zafer şansını yitireceği düşüncesiyle, Avustralya Kraliyet Gücü'ne *gönüllü* katılmıştır. Himmət Umunç Anzak askerlerinde *macera arayışı* kavramını, günlüklerde yer alan notlardan tespit etmektedir ve *pek çok günlükteki ifadelerden Anzakların, Çanakkale'ye coşkulu bir maceraperestlik*

(Erişim Tarihi:20.03.2020).

87 <https://anzacday.org.au/ww1-an-overview-by-robert-lewis> (Erişim Tarihi:22.10.2020).

88 <https://www.awm.gov.au/collection/ARTV00147> (Erişim tarihi: 26.03.2020).

89 <http://www.abc.net.au/news/2014-08-04/world-war-i-australian-reaction-to-outbreak-of-conflict/5603588> (Erişim Tarihi:14.01.2020).

çinde geldikleri ve savaşı bir eğlence olarak algıladıkları sonucu çıkmaktadır⁹⁰ diye ifade etmiştir. Stewart Firth, Avustralya askerinin savaşa gönüllü katılmasını macera arayışı, yeni yerler görme isteği, günlük beş şiline çalışma, aile problemlerinden kaçma ve imparatorluk şanı için savaşa fikri olarak tanımlamıştır⁹¹. *11 Mayıs'ta* (Gelibolu) yarımada'ya çıkan *Er Argyle Campbell*, savaşı bir macera ve oyun olarak gören *Anzakların ruh halini anlatmak için* “herkes neşe içinde, savaşmak için can atıyor”⁹² diye ifade etmiştir. Er Raymond Danvers, savaşı *her askerin hayatındaki en maceralı bölüm*⁹³ olarak tanımlıyor. Er Arthur Hartley Taylor, benzer bir algıyı oğluna yazdığı mektupta, *olağanüstü keyif aldım. Daha önce pek çok ölü görmüş olsam da ilk kez canlı bir çarpışma gördüm ve yepyeni bir deneyimdi*⁹⁴ ifadesine yer veriyordu. Er A. McMillan, *iyi bir çarpışma için umudum tam*⁹⁵ diyerek, çarpışma için sabırsızlığını ifade etmiştir. Çavuş A.D. Callow, 29 Haziran gecesi siperlerde yaşanan çarpışmayı, *heyecan veren bir tecrübe*⁹⁶ olarak nitelendirmiştir.

Bill Gammage, Anzak askerlerinin savaşı bir oyun, hatta bir spor olarak düşündüğünden bahseder. Teğmen W.H.E. Hale, *sanırım gençlerimiz savaşmaktan hoşlanıyor. Savaş, bir spor gibi. Avustralya ... spor'da... savaş'ta dünyaya karşı kendini ispatlayabilir*, başka bir Anzak askeri ise *savaş, büyük bir oyundur* ifadesiyle anı defterine not düşmüştür⁹⁷. S. Firth Avustralya toplumunun heyecan arayışını şöyle değerlendirmektedir. *1914 Ağustos'unda savaş çıktığında, Avustralya'da siyasilere; son adam ve son şilinine kadar; halkta; anavatan ve AIF için savaşmaya çok istekliydi. Avustralyalıların pek çoğu dünyayı görme şansı nedeniyle macera ararken, kimisi günlük beş şiline çalışmanın verdiği bezginlikle, kimisi de aile problemlerinden kaçmak için savaşa gitmeyi istedi. Ancak pek çoğu da İmparatorluğun bir parçası olarak, onun için savaşmayı onur bilerek savaşa gönüllü katıldılar*⁹⁸ diye tanımlamıştır. Joan Beaumont, Avustralyalıların savaşa neden gönüllü katıldıklarını, *o dönemde fikir anketlerinin olmayışından dolayı neden gönüllü katıldıklarını tam olarak bilmiyoruz ancak savaşa katılanların geneli bir idealizm, akran baskısı, macera duygusu ve iyi maaşla istihdam fırsatıyla birlikte imparatorluğa sadakat ve görev retoriğiyle karışık bir motiveden bahsedebiliriz*⁹⁹ diye özetlemiştir.

Birleşik Krallıktan fazlasıyla etkilenecek Avustralya, Birinci Dünya Savaşı süresince propaganda aracı olarak savaş posterlerini, toplumun militarize edilmesinde ve askere alım sürecinde çok etkin kullanmıştır. Avustralya'da askere alma ve savaşa destek için

90 Himmet Umunç, “Anzaklar ve Çanakkale: Anzak Günlüklerindeki Gerçekler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 33/Sayı 1/Haziran 2016, s.175.

91 Firth, *a.g.e.*, s.25.

92 *a.g.e.*, s.175.

93 *a.g.e.*, s.175.

94 *a.g.e.*, s.175.

95 *a.g.e.*, s.175.

96 *a.g.e.*, s.175.

97 Bill Gammage, *The Broken Years: Australian Soldiers in the Great War*, Australian National University Press, Canberra, 1974, s.90.

98 Firth, *a.g.e.*, s.25.

99 Beaumont, *a.g.e.*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

yayınlanan savaş posterleri, afiş ve gazeteler genel olarak *ana vatana ve Kral'a sadakat/bağlılık/borcunu ödeme, şahsi/ulusal zorunluluk, ulusal onur/gurur, asker olma, yardım, hürriyet, dostluk* gibi kişisel, ulusal ve toplumsal saygı uyandıran kavramları kullanarak propaganda yapmışlardır. Bununla birlikte posterlerde tarihsel, kültürel, ulusal, dini hatta korku argümanlarının cezp edici öğelerinden faydalanılmıştır. Büyük Britanya Mareşali Kitchener'a atfen topyekûn savaş stratejisinin mantığına uygun olarak, savaşa katılmada ya da asker olmada sivillerin gönüllü olması beklenen bir davranıştı ve imparatorluk ordusunda dolayısıyla Anzak askeride savaşın ilk yıllarında politik elitlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve propagandanın baskın etkisiyle savaşa gönüllü esaslarla başvurmuşlardır. Avustralya'da İmparatorluk, savaş posterleri ve afişlerde sadakatle bağlı/borçlu olunan ve kurtarıcı bir öğe olarak tasvir edilirken, Almanya ve Avustralya'nın ötekileştirdikleri düşman olarak resmedilmiştir. Birleşik Krallık politik ve askeri açıdan, Avustralya üzerindeki tarihsel ve kültürel nüfuzunu psikolojik harbin en önemli kolu olan propaganda yöntemi içerisinde etkili biçimde kullanarak, Avustralya'nın savaşa Büyük Britanya'nın yanında katılmasına neden olmuştur.

Sonuç

Avustralya ve dünya literatüründe Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Büyük Britanya'nın müttefiki olarak katılmasında hâkim görüş, *Büyük Britanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla Avustralya'da savaşa katılmıştır* basmakalıp cümlesiyle başlar. Bu görüş, Avustralya'nın *eski bir İngiliz kolonisi olması* teorik çerçevesinde biçimlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tarihsel görüş doğrudur, ancak fazlasıyla eksik bir genellemedir. Bu nedenle çalışma, Avustralya'nın tek bir sebebe dayanılarak savaşa katılmadığı; kültürel, etnik, tarihsel ve jeopolitik temel nedenlerin Avustralya'nın Büyük Britanya'nın yanında savaşa katılmasında reddedilemez rol oynadığı ancak iki ülkenin karşılıklı çıkarları nispetinde ve Büyük Britanya'nın Avustralya toplumsalı ve politik elitleri üzerinde baskın etkisinde savaşa katıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle çalışmanın amacı ve literatüre katkısı, Türkiye ve Avustralya akademik literatüründe karşılaştırılabilir yeni çalışmalara örnek olabileceği ve bu alandaki boşluğu dolduracağı kanaatinin yanı sıra savaş öncesi Büyük Britanya'nın siyasiler ve savaş posterleriyle Avustralya toplumsalını seferber ettiğine vurgu yapılmıştır.

Çalışma kapsamında Avustralya'nın tarihsel, kültürel, etnik ve coğrafi mecburiyetlerinin, Avustralya'nın Büyük Britanya yanında savaşa katılmaya zorladığı, Avustralya'nın her ne kadar Büyük Britanya'nın eski bir koloni devleti olsa da siyasi olarak bağımsız bir devlet olduğu belirtilmiştir. Ancak Avustralya'nın anayasasında yer alan ve Büyük Britanya lehinde bağlayıcı hükümlerin söz konusu olduğu olgusuna vurgu yapılmıştır ama yine de siyasi olarak bağımsız bir devletin yasalarında var olan bağlayıcı hükümleri kriz dönemlerinde kendi özgür iradeleriyle kaldırabilme kudretlerinin unutulmaması gerektiği hatırd tutulmalıdır. Bu nedenle Büyük Britanya, kendisiyle koloni tarihseline dayanarak Büyük Savaş için bir takım manipülasyonlarla (propaganda, işgal korku algısı) Avustralya'dan asker talebinde bulunmuştur. Büyük Britanya beklentilerini, Avustralya siyasi erkenden talep ederken, korku algısıyla karışmış

imparatorluk sembolleriyle yüklü savaş posterleri Avustralya toplumsalına mesajlar vermiştir. Bu bağlamda çalışmada iddia edilen ve çalışmanın ana yapısını oluşturan Büyük Britanya'nın Avustralya'yı Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olarak yanında görmek istediği ve bu nedenle Avustralya'nın politik elitlerini güvenlik sorunları ve korku algısıyla, Avustralya kamuoyunu savaş posterleri marifetiyle yapılan propagandayla ikna ettiği üzerinde durulmuştur.

Avustralya gibi batı kökenli modern toplumlarda, kamuoyu baskısı önemli bir olgudur. Bu nedenle Avustralya anayasasında her ne kadar Büyük Britanya lehinde anayasal hükümler olsa da Birinci Dünya Savaşı'nın henüz başında Avustralya'nın ağır kayıplarının olması sonucunda 1916-1917 referandumları yapılmıştır. Bu referandumların asıl amacı, savaşa (Büyük Britanya'yla) devam edip etmemek konusunda halkın görüşüne kulak vermek olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle Büyük Britanya, Avustralya'nın toplumsal onayı alınmış biçimde savaşa dâhil etme stratejisini, Büyük Savaş öncesi küçük ama etkili ve söz sahibi politik elitlerin ikna edilme süreciyle başlatmıştır. Diğer yandan Büyük Britanya, Avustralya'nın savaşta yanında yer almasını sağlamak maksadıyla, savaş posterleri yardımıyla propaganda yaparak kitlesel yaygınlık kazandırma sürecini başlatmıştır. Çalışma kapsamında ayrıntılı biçimde tarihsel, sosyolojik ve kültürel süreç değerlendirmesinin temel nedeni de konunun politik elit ve propaganda bağlamında tarihsel gerçekliğin anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatidir.

Çalışmada Avustralya'nın siyasi elitleri, sivil toplum kuruluşları ve bir propaganda çeşidi olarak savaş posterleri Büyük Britanya denklemine ele alınmıştır. Bu bağlamda Avustralya'nın savaşa Büyük Britanya'nın yanında katılmasında göstermiş olduğu istekli tutumunun açıklanmasında en önemli mekanizmalardan birisi, Avustralya siyasi eliti ve kamuoyunun Büyük Britanya tarafından yaratılan korkularla ikna edilmiş olmasıdır. Almanya ve Japonya'nın Avustralya'yı işgal edeceği korkusu üzerine temellendirilen paranoya, Avustralya'nın tehditlere karşı Büyük Britanya tarafından korunacağı algısını sağlamlaştırmıştır. Savaş öncesinde Büyük Britanya'nın sınırlarını belirlediği bu dış siyasi yaklaşım, Avustralya'nın savaşa Büyük Britanya'nın müttefiki olarak katılmasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Korkuya dayalı savaş senaryoları, Avustralya siyasilerini ürktürmüş ve Büyük Britanya'nın yanında savaşa girmeye ikna etmiştir. Dolayısıyla Avustralya toplumu, gerek politikacı gerekse propaganda vasıtalarıyla Büyük Britanya'nın nüfuzlu etkisi altında imparatorluğun amaçlarıyla özdeşleştirilmiştir. Bilhassa Avustralya'da faaliyet gösteren derneklerin, imparatorlukla eş merkezli örüntü ağı oluşturmaları, savaş hazırlıklarında eşgüdümü kolaylaştırmıştır. Savaş öncesi Almanya'nın saldırgan ve Büyük Britanya'nın haklı olduğu yönündeki görüşün; cemiyet, gazete ve diğer propaganda vasıtalarıyla yaygınlaşması, Avustralya kamuoyunun Büyük Britanya'yla birlikte savaşa katılma arzusunu perçinlemiştir. Bilhassa Avustralya siyasilerinin Büyük Britanya'nın yanında olduğu yönündeki politik ve askeri destek, uluslararası ilişkiler açısından ülkenin çıkarlarıyla örtüşen pragmatist bir strateji oluşturmalarına neden olmuştur. Güvenlik kaygısı, Avustralya'nın kendini güçlü olana karşı *koruma* ve güçlü tarafından *korunma* temelinde uzun soluklu izleyeceği dış politikasının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Avustralya'yla Büyük Britanya

arasında, birbirleri için vazgeçilmez ve dayanılmaz oldukları sevgi-nefret ilişkisi bir süre için devam etmiştir.

Kitlelerin seferber edilmesinde propaganda, temel bir araçsaldır. Propagandanın bir çeşidi içerisinde yer alan savaş posterleri ise tek taraflı bir iletişim kurması nedeniyle basit, kısa ve kesin komutlarla yürütülür. Propagandanın temel amacı, hedef kitlenin fikren kazanılmasıdır ve bir an önce hedef kitlenin istenilen yönde harekete geçmesini sağlamaktır. Bu sebepten ilk önce İngiltere’de sonra Avustralya’da imal edilen savaş posterleri, kamuoyunun yönlendirilmesinde önemli bir argüman olarak kullanılmıştır. Anavatana bağlılık, Kral’a sadakat, görev, zorunluluk, Almanya-Japonya paranoyası ve vefa borcunu ödeme merkezinde şekillenen propagandalar, toplumu kitlesel ve gönüllü olarak savaşa katılmaya ikna etmiştir. Kitchener’a atfen “Britanyalılar. (Kitchener) Seni İstiyor...” ya da Avustralyalı karikatürist Norman Lindsay’ın “Trompet (Seni) Çağırıyor” ön plana çıkan ve dönemin ruhunu yansıtan savaş posterleridir. Düşmanlaştırılmış ve ötekileştirilmişler üzerinden sosyal gerilimler üretilerek elde edilen imparatorluğa bağlılık duygusu, Avustralya toplumunu savaşa hazır heyecanlı birer savaşıya dönüştürmüştür. Sivil toplum örgütlerinin yoğun etkisinin yanı sıra Avustralya toplumunun yeni yerler görme isteği, macera tutkusu, kendini ispatlama, iş ve aile çevresinden kurtulma gibi kişisel psikolojiden kaynaklı nedenlerde Avustralya’nın Birinci Dünya Savaşı’nda Büyük Britanya’yla birlikte savaşa katılmada istekliliğini açıklamaktadır.

Avustralya Federasyonu’nun Büyük Britanya’nın yanında Birinci Dünya Savaşı’na katılmasında oluşan alt yapısal nedenler dışında, Birinci Dünya Savaşı öncesi Avustralya tarihinde kritik kırılma noktalarını sembolize eden olaylar Avustralya’nın savaşa katılmasında işlevsel rolü üstlenmiştir. Andrew Fisher Hükümeti’nin 1909’da Büyük Britanya’ya desteğini göstermek için gönderdiği şifreli telgraf, akabinde aynı yıl Kitchener’ın Avustralya ziyareti ve savaş döneminde Kitchener’ın Avustralya’dan 135.000 asker talebi, Avustralya’nın savaşa Büyük Britanya’nın yanında katılmasında rol oynayan önemli olayları teşkil etmiştir. Dönemin Avustralya Savunma Bakanı George Pearce’ın 1911’de Büyük Britanya Genelkurmay Başkanı William Nicholson’la sözlü olarak mutabık kaldıkları antlaşma, savaşta Avustralya’nın Büyük Britanya’nın yanında olacağına dair tam desteği göstermektedir. Avustralya tarihsel sürecinde bu vaka, Büyük Savaş öncesi Avustralya-Büyük Britanya arasında politik ve askeri ilişkilerin aydınlatılmasında önemli bir kilometre taşı niteliğini halen korumaktadır. 1914’de Avustralya Başbakanı Joseph Cook’un halka hitaben söylediği “Büyük Britanya Savaş’ta ise bizde savaştayız” sözü ve eski Avustralya başbakanlarından, muhalefet partisi lideri Andrew Fisher’ın Büyük Britanya desteğini sloganlaştıran “Son Adamımıza ve Son Şilinimize Kadar” sözü, Avustralya’nın Büyük Britanya’nın yanında yer aldığını gösteren olay örgüsünü içeren temel örneklerdir.

Avustralya, gerek jeopolitik korkuları gerekse tarihsel bağları sebebiyle muhalefeti/ iktidarıyla siyasi ve toplum desteği tam olarak Büyük Britanya’nın yanında Birinci Dünya Savaşı’na gönüllü olarak katılmıştır. Büyük Britanya’nın baskın nüfuzu ve propagandanın etkisi Avustralya’nın savaşa katılmasında etkin olmuştur.

Kaynakça:

Arşiv Belgesi:

National Australia of Archive (NAA), Naval Defence of Australia: Policy of Fisher Government 1909, A6661, 1325, s.13. <https://recordsearch.naa.gov.au/SearchNRRetrieve/Interface/ViewImage.aspx?B=422426> (Erişim Tarihi: 28.05.2020).

Sürelî Yayın:

The Argus

Census of the Commonwealth of Australia 1911, Vol.1.

Knibbs, G.H., C.H.G., *Population and Vital Statistics Bulletin No:32 Commonwealth Demography 1914 and Previous Years*, Authority: Albert J.Mullett, Government Printer, Melbourne, 1915.

Kitap, Makale ve Tezler

Andrews, Eric Montgomery, *Anzac Illusion: Anglo-Australian Relations During World War I*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Auerbach, Jonathan, Russ Castronovo, *The Oxford Handbook of Propaganda Studies*, Oxford University Press, 2013.

Avşar, Servet, "Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", <http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniad/article/view/1025001048> (Erişim Tarihi: 29.03.2020).

Barberis, Peter, John McHugh, Mike Tyldesley, *Encyclopedia of British and Irish Political Organizations: Parties, Groups, and Movements of the Twentieth Century*, Pinter, London and New York, 2000.

Bates, Sonya, "The Anzac Day Legend: Its Orgins, Meaning, Power and İmpact on Shaping Australia's İdentity", Master's of Peace and Conflict Studies Dissertation, *University of Sydney*, Sydney, 2013.

Bean, Charles Edwin Woodrow, *The Official History of Australia in the War of 1914-1918, Vol.I The Story of Anzac: First Phase*, Eleventh Edition, Angus&Robertson Ltd, Sydney, 1941.

Beaumont, Joan, "Australia" <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia?version=1.0> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

Clark, Chris Coulthard, *The Encyclopaedia of Australia's Battle*, Allen&Unwin, 2001.

Corcoran, Robert, Jackie Dickenson, *A Dictionary of Australian Politics*, Allen&Unwin, NSW, 2010.

Docherty, James C., *Historical Dictionary of Australia*, The Scarecrow Press, Maryland US, Toronto CA, Plymouth UK, Third Edition, 2007.

Firth, Stewart, *Australia in International Politics: An Introduction to Australian Policy*, Allen&Unwin, NSW, 2005.

- Fredrickson, George M., *Racism: A Short History*, Princeton University Press, New Jersey, 2002.
- Gammage, Bill, *The Broken Years: Australian Soldiers in the Great War*, Australian National University Press, Canberra, 1974.
- Gilchrist, Catie, “World War I and The Peace Society in Sydney”, 2014, http://dictionaryofsydney.org/entry/world_war_i_and_the_peace_society_in_sydney (Erişim Tarihi: 25.02.2020).
- Holbrook, Carolyn, “Remembering with Advantages: The Memory of Great War In Australia”, *Commilas Journal International Relations*, 02/17-030 (2015).
- Jenks, M.A.E., *A History of the Australasian Colonies*, Cambridge at the University Press, 1912.
- Jordens, Ann-Mari, “Anti-War Organisations in a Society at War, 1914-18”, Ann-Mari Jordens (1990) Anti-war organisations in a society at war, 1914–18, *Journal of Australian Studies*, 14:26, 78-93, s.78-79. DOI: 10.1080/14443059009387022, <http://dx.doi.org/10.1080/14443059009387022> (Erişim Tarihi:25.02.2020).
- Joweth, Garth S., Victoria O’Donnell, *Propaganda & Persuasion*, Sage, 2015.
- Mat, Celâl, *Türk Romanında Çanakkale Muharebeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- Kelly, Paul, *100 Years Australian Story*, Allen&Unwin, 2001.
- Kirişçi, Ayşe Candan, “Nation-Building and Gallipoli: Representations in Turkish, Australian and New Zealand Literatures”, *Dissertation Doctor of Philosophy in English Literature*, Boğaziçi University, İstanbul, 2011.
- Kılıçarslan, D. Emine Çakmak, *Siyasal İletişim İdeoloji ve Medya İlişkisi*, Kriter Yayınevi, 2008.
- Laffin, John, *The Australian Army at War 1899-1975*, Osprey Publishing, London 1982.
- Macinnis, Peter, *The Big Book of Australian History*, National Library of Australia, Canberra, 2013.
- Mckane, Benjamin, “Remembering the Great War in the Dominions of British Empire”, *MA Thesis*, Leiden University, 2012.
- Mountford, Benjamin, *Britain, China and Colonial Australia*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
- Monger, David, “Propaganda at Home (Great Britain and Ireland)”, <https://encyclopedia.1914-1918online.net/article/propagandaathomegreatbritainandireland> (Erişim Tarihi: 18.12.2019).
- Mordike, John, *We Should Do This Thing Quietly- Japan and the Great Deception in Australian Defence Policy 1911-1914*, National Library of Australia, 2002.
- Palazzo, Albert, *The Australian Army: A History of its Organisation 1901-2001*, Oxford University Press, Melbourne, 2001.
- Roberson, Emily, “Propaganda at Home (Australia)”, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_australia (Erişim Tarihi: 15.11.2019).

Sanders, M.L., "Wellington House and British Propaganda during the First World War", *The Historical Journal*/Volume 18/ Issue 01/ March 1975, pp.119-146.

Simkins, Peter, *Kitchener's Army: The Raising of New Army 1914-1916*, Pen & Sword Military, First Published 1988, South Yorkshire, 2007.

Umunç, Himmet, "Anzaklar ve Çanakkale: Anzak Günlüklerindeki Gerçekler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 33/Sayı 1/Haziran 2016.

Walker David, Agnieszka Sobocinska (Edited), *Australia's Asia: From Yellow Peril to Asia Century*, UWA Publishing, 2012.

West, Barbara A., Frances T. Murphey, *A Brief History of Australia*, Facts on File, New York, 2010.

Wilcox, Craig, "Pre-War Military Planning (Australia)", https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pre-war_military_planning_australia (Erişim Tarihi: 15.06.2019).

Wollaeger, Mark, *Modernism, Media and Propaganda British Narrative from 1900 to 1945*, Princeton University Press, 2008.

Sözlük

Australian Dictionary of Biography, F.K. Crowley, "Sir Joseph Cook (1860-1947)", Volume 8, (MUP), 1981. <http://adb.anu.edu.au/biography/cook-sir-joseph-5763> (Erişim Tarihi: 28.05.2020).

Australian Dictionary of Biography, K.J. Cable, "Boyce, Francis Bertie (1844-1931)", Volume 7, (MUP), 1979. <http://adb.anu.edu.au/biography/boyce-francis-bertie-5319> (Erişim Tarihi: 01.06.2020).

Australian Dictionary of Biography, L.F. Fitzhardinge, "Hughes, William Morris (Billy) (1862-1952)", Volume9,(MUP),1983,<http://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761> (Erişim Tarihi: 15.03.2020).

İnternet Kaynakları

<http://www.abc.net.au/news/2011-06-17/lockhart---the-secret-centenary/2761502> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

<https://www.griffithreview.com/articles/race-fear-dangerous-denial>

(Erişim Tarihi: 14.12.2020).

<http://primeministers.naa.gov.au/primeministers/fisher/in-office.aspx>

(Erişim Tarihi: 28.05.2020).

http://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1415/ComParl (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

<http://www.australia.gov.au/about-government/how-government-works>

(Erişim Tarihi: 24.06.2020).

<http://www.australia.gov.au/aboutgovernment/howgovernmentworks/federation>

(Erişim Tarihi:24.06.2020)

<http://www.wv1propaganda.com/search/node?search=Women+of+Britain>

(Erişim Tarihi:19.03.2020).

<http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/17053> (Erişim Tarihi:19.03.2020).

<http://gutenberg.net.au/ebooks15/1500721h/0-dict-biogD.html>

(Erişim Tarihi: 28.05.2020).

<https://primeministers.moadoph.gov.au/prime-ministers> (Erişim Tarihi: 27.05.2020).

<https://primeministers.moadoph.gov.au/prime-ministers/alfred-deakin>

(Erişim Tarihi: 27.05.2020).

https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Senate/Powers_practice_n_procedures/pops/pop63/c01

(Erişim Tarihi:09.01.2020).

<https://www.australia.gov.au/about-australia/australian-story/convicts-and-the-british-colonies>

(Erişim Tarihi:10.01.2020).

<http://www.naa.gov.au/collection/factsheets/fs161.aspx>

(Erişim Tarihi:12.03.2017)

<http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/warnationalism.htm>

(Erişim Tarihi:28.05.201).

<https://www.nma.gov.au/explore/features/prime-ministers/billy-hughes>

(Erişim Tarihi:14.04.2020).

<https://info.australia.gov.au/about-government/how-government-works>

(Erişim Tarihi: 11.04.2020).

<http://www.australia.gov.au/about-australia/australian-story/mateship-diggers-and-wartime>

(Erişim Tarihi: 24.06.2017).

<https://www.nma.gov.au/definingmoments/resources/federation>

(Erişim Tarihi: 20.04.2021)

Cumhuriyet Döneminde İçtimâî Bir Yara: Alkol, Propagandalar, Politikalar (1920-1950)

Gül ÇAKIR*

Özet

1920 yılından itibaren Türkiye’de alkol bağımlılığı içtimâî bir yara olarak ele alınmış, içki üretimi ve tüketimini sınırlandırmak için bir takım yasal düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye’de 1920’den 1950 yılları arasında tıbbi dayanaklar ışığında yapılan propagandalarla içkinin zararları halka anlatılmıştır. İçkinin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra toplumda meydana getirdiği sosyal bozulmalar da yapılan propagandaların bir konusu olmuştur. Bu dönemde alkol bağımlılığının ahlaki çöküşe neden olduğu, nesli bozduğu, aile yapısını çöktürdüğü, fiziksel ve ruhsal bozulmaya sebep olduğu, suç oranını arttırdığı anlatılmış, toplum içkiden uzaklaştırılmak istenmiştir.

Türkiye’de çıkarılan Men’i Müskirat Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Umumî Hıfzıssıhha Kanunu gibi yasalarda alkolün kullanımını sınırlandıran ve zararlarını engellemeyi amaçlayan bölümler yer almıştır. Ayrıca devlet dönemin sağlık bakanlığı aracılığıyla alkol karşıtı propagandalar yürütmüştür. Türkiye’de alkol karşıtı propagandalar yayın, konferans, film gösterileri, gezi gibi vasıtalar ile gerçekleştirilmiştir.

Yeşilay Cemiyeti 1920-1950 yılları arasında alkol karşıtı propaganda konusunda kapsamlı faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bünyesindeki doktorları dönemin gazetelerinde bilimsel makaleler yazmış, Türk Ocakları, Halkevleri ve mekteplerde konferanslar vererek alkolün zararlarını çok boyutlu olarak ele almışlardır. Yeşilay Cemiyeti, yaptığı yayınlarla, düzenlediği geziler ve oluşturduğu Yeşil gün, Üzüm Bayramı aracılığı ile propaganda yapmıştır. İçki aleyhinde duyulan işbirliği ihtiyacı güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada 1920-1950 yılları arasında Türkiye’de alkol üretim ve tüketiminin sosyal ve ekonomik boyutları, bunlara yönelik yasal düzenleme ve girişimler ele alınmış, alkolizmle mücadelede yapılan propagandalara, bu konuda Yeşilay Cemiyeti’nin katkılarına yer verilmiştir. Dönemin gazeteleri, yayınları, arşiv belgeleri ve konu hakkında günümüzde yapılmış araştırmalar bu çalışmaya kaynaklık etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alkol, İçki Bağımlılığı, Yeşilay, Alkol Mücadelesi.

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, gul.karacaer@deu.edu.tr

A Social Grief in Republic Era: Alcohol, Propaganda and Policies

Abstract

Since 1920 alcohol addiction is discussed in Turkey as a social wound, and legal tools to limit the production and consumption of liquor is were arranged. Between 1920 and 1950 its consequences have been described in the light of medical grounds. In addition to negative effects of alcohol on human health, social deteriorations have been a subject of propaganda. It was stressed that alcohol addiction causes moral collapse, destroys the family structure, leads to physical and mental deterioration and increases crime rate, hence it is tried to be isolated from the society.

“Men’i Müskirat” Law, the Turkish Penal Code and Public Health Act included sections aimed at preventing and limiting the use of alcohol and resultant losses. In addition, the state carried out anti-alcohol propaganda through Ministry of Health during this period. Such propaganda carried out by means of broadcasting, conferences, movie demonstrations, and purposeful trips.

On the other hand, “Yeşilay Cemiyeti” (i.e. the Green Crescent) carried out extensive activities on anti-alcohol propaganda between 1920-1950. Doctors in this society published scientific articles in newspapers of this period, attended conferences in “Türk Ocakları”, community centers, schools and discussed the harms of alcohol in a multidimensional way. “Yeşilay Cemiyeti” asserted its propaganda through publications, purposeful trips, and its organizations such as the Green Day and Grape Festival. The society sought to strengthen the cooperation against alcohol.

This study focuses on the social and economic aspects of alcohol production and consumption in Turkey between 1920-1950, related legal regulations and ventures, the propaganda through struggle against alcoholism, and contributions of “Yeşilay Cemiyeti” on this topic. The newspapers, publications, archive documents of the period, and contemporary research on the subject have been primary source to this study.

Keywords: Alcohol, Alcohol addiction, The Green Crescent, Struggle Against Alcohol

Giriş:

“Bağımlılık, zevke neden olan madde veya davranışların artan miktarlarda tekrarlanmasıyla oluşan biyopsikososyal bir bozukluktur. Tıptaki bağımlılık genellikle “toksik madde” olarak nitelendirilen kimyasal maddelerin istismarı için kullanılır”.¹ Bağımlılık türlerinden bir tanesi de alkol bağımlılığıdır. “Çok miktarda ve sıklıkla alkol tüketen, bedensel, ruhsal ve toplumsal sağlığının bozulmasına rağmen alkol almak isteyen, tedavi edilmesi gereken kişiye alkolik denir”.²

Alkol bağımlılığı ve içki meselesi geçmişten günümüze kadar devletlerin ilgilendiği, çeşitli politikalar ürettiği bir konu olmuştur. Türkiye’de de Osmanlı’dan günümüze kadar içki kullanımı ile ilgili meseleler çeşitli otoriteler tarafından tartışılmış, konu ile ilgili politikalar üretilmiştir.

1 <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1l%C4%B1k> , (08.03.2021).

2 <https://www.yesilay.org.tr/tr/bagimlilik/alkol-bagimliliği>, (08.03.2021).

Anadolu’da eski zamanlardan beri içki kullanma gibi bir alışkanlık vardı.³ Türklerin İslâm dinini kabul etmeleriyle beraber yaşam tarzında önemli değişiklikler oldu. İslâm dini içki kullanımı haram kılmaktaydı. Dinen toplumun bu alışkanlıktan uzak durması gerekiyordu.⁴ İçki ile mücadele konusu Osmanlı Dönemi’nden itibaren dikkate alınmış, içki kullanımının önüne geçmek için çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Düzenlemelerin kaynağı Şer’i hükümler idi. Uygulamanın yöneticileri ise bazı Osmanlı padişahları idi. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan bir süre sonra “*çeşitli nedenlerle meyhanelerin kapatılmasına, içki üretim ve satışının engellenmesine ihtiyaç duyulmuştu*”.⁵ Osmanlı’da ilk yasak Fatih Sultan Mehmet Dönemi’nde “Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi” ile başlamıştı. Bu kanunname gizli içki içen Müslümanlara yönelikti ve para cezasını kapsamaktaydı. Ayrıca bu kanunname gayrimüslimleri kapsamıyordu. Sonraki padişahlardan II. Bayezid yayınladığı “İçki Yasaknamesi” ile Fatih Sultan Mehmet ile aynı tarzda tutum sergilemişti. İçki yasağı konusunda en sıkı tedbirleri alan diğer bir padişah ise Kanuni Sultan Süleyman idi. Dönemin Şeyhülislam’ının etkisi ile padişah, dini hükümleri yerine getirmek ve ahlakın çözümlüşüne mani olmak adına içki aleyhinde kanunname yayınlamıştı. Şarap getiren gemiler yakılmış, Müslüman mahallelerinde meyhane açılması yasaklanmıştı. Fakat Kanuni Sultan Süleyman’ın son dönemlerinde yasak delinmişti. 16. Yüzyılda çıkarılan bir fermanla tekrar içkiye dair çeşitli yasaklar getirilmişti.⁶

Murat Arpacı’nın aktardığına göre;

*“19. Yüzyılda da meyhanelerin yaygınlaşmasına yönelik engelleyici uygulamalar devam etmiştir. Örneğin 1861’de Antalya’nın Müslüman mahallelerinde açılan meyhanelerin kapatılması kararlaştırılmıştır. 1889’da ise Müslüman mahallelerinde meyhane açılmasının yasaklanması ve mevcutlarının da kapatılması kararı alınmıştır. Osmanlı tarihi bu türden sayısız meyhane kapatma ve içki yasağı kararlarıyla doludur ve içki tüketimine yönelik bu yaklaşımın iki temel nedeni vardır: Öncelikle İslam dini, sarhoşluk veren içecekleri kesin bir dille yasaklamaktaydı ve içkiye yönelik karar almış padişahlar Ortodoks İslam’ı kamusal alanda hâkim kılmaya çalışıyorlardı. İkinci neden ise alkol tüketiminin kamu düzenine, sosyal ve siyasi statükoya karşı bir tehdit olarak algılanmasıydı. Osmanlı Devleti’nde İmparatorluk ölçeğinde doğrudan alkol karşıtı ilk örgütlü sivil hareket ise 1910(1326) yılında kurulan Osmanlı Men’-i Müskirat Cemiyeti’dir ”.*⁷

3 İçki maddesi için bkz. Nebi Bozkurt, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/icki#1>, (09.03.2021).

4 <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/4486/gazli-icecekler-ve-alkol?enc=QisAbR4bAkZgIHImMxXRn2t8ij%2beDtMkJdRGirgyeb8%3d>, (09.03.2021).

5 Yeter Öztürk, XIX. Yüzyıl Arşiv Belgeleri ne Göre Osmanlı Devleti’nde İçki ve Yasakları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), TC. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2017, s.19.

6 Bkz. A.g.e., s.18-27.

7 Murat Arpacı, “Sağlam Nesiller yada Dejenerasyon: Türkiye’de Alkol Karşıtı Düşünce ve Hareket (1910-1950)”, *Toplum ve Bilim*, S.134, 2015, s.37.

Cem Doğan'ın aktardığına göre; Osmanlı Men'-i Müskirat Cemiyeti İstanbul'da kurulmuştu. Cemiyetin amacı hakkındaki bilgiler cemiyetin nizamnamesinde yer almaktaydı. Cemiyet halkı içki kullanmaktan vazgeçirmek için çalışmaktaydı. Bu amaca ulaşmak için cemiyetin izleyeceği yollar ise içkinin zararlarını halka ispatlamak, göstermekti. Konferans, gazete yazıları ve neşriyatı kullanarak halka ulaşılmak istenmişti. Cemiyet, içki aleyhine yapacağı çalışmaların esas kaynağını sadece dinden almamıştı. Cemiyetin söyleminde içkinin dinen haram olduğu belirtilirken fennen de zararlı olduğu yer almaktaydı. Cemiyet nizamnamesinde içki kullanımının yol açtığı hastalıklar ve sosyal bozukluklara da yer verilmişti.⁸

Osmanlı Men'-i Müskirat Cemiyeti'nin kuruluşundan sonra Türkiye'de içki kullanımı, satışı ile ilgili diğer önemli gelişme ise 1920 yılında Men'-i Müskirat Kanunu'nun çıkarılması oldu.

Alkol Üretim, Satış, Kullanımına İlişkin Yasal Düzenleme ve Girişimler:

Cumhuriyet yönetimi Türkiye'nin kuruluşunun ilk zamanlarından itibaren alkol kullanımı, satışı ve alkol bağımlılığı meselelerini gündemine almış ve içki, ispiroto gibi toplum düzeni, halk sağlığı, ekonomi üzerinde etki edecek maddeler ile ilgili yasal düzenlemeler yapmıştır. Söz konusu yasal düzenlemelerden ilki 14 Eylül 1336 (1920) yılında çıkarılan Men'-i Müskirat Kanunu'dur. Kanunun birinci maddesi ile Memâlik-i Osmaniye'de her nevi müskiratın imali, ithali ve kullanımı yasaklanmıştı. Sekiz maddeden oluşan kanunda söz konusu yasağa uymayanlar hakkında para ve hapis cezaları belirlenmiş, tıpta kullanılacak her çeşit ispirotolu maddelerin eczanelere ihtiyaç oranında dağıtılacağı ve kullanımının Sıhhiye Vekâleti tarafından kontrole tabi tutulacağı yer almıştı. Ayrıca tıpta kullanılacak ispirotolu maddelerin kullanımı ile ilgili Sıhhiye Vekâleti'nin bir talimatname hazırlayacağı belirtilmişti.¹⁰ TBMM'ne Men'-i Müskirat Kanunu teklifi sunulduğunda milletvekilleri arasında uzun tartışmalar yaşanmıştı. Vekiller konuyu mali, dini, sağlık açısından ele almışlardı. Dönemin Sıhhiye Encümeni olan Dr. Asım, Dr. Suat, Dr. Mazhar Beyler, müskiratı nesli inkıza sevk eden mühim âmil olarak görmüş, bu tür maddelerin toplum sağlığı üzerinde olumsuz etki yarattığını dile getirmişlerdi.

Uğur Üçüncü'ye göre; Men'-i Müskirat Kanun teklifinin altında yatan gizli gerekçeler oldukça önemliydi. Üçüncü, sebeplerden birini şu şekilde ifade etmiştir:

“Teklif muhafazakâr gruba mensup bir mebus tarafından verilmiştir. Müzakereler, radikal ve yenilikçi kanadı temsil eden Mustafa Kemal Paşa ve Hükümete karşı,

8 Cem Doğan, “Osmanlı Men'-i Müskirat Cemiyeti ve Men'-i Müskirat Kânunu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.26, Bahar 2013, s.173.

9 Müskiratın kelime anlamı: Sarhoş eden ve sarhoşluk veren şeyler. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1998.

10 Men'-i Müskirat Kanunu için bkz. *Resmî Ceride*, 28.02.1337, No:4.

muhafazakâr kitlenin iktidarı ele geçirme mücadelesine dönüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Kanun'un çıkmaması için çaba göstermişken muhafazakâr kitle teklifin kabulü için gayret sarf etmiştir. Milli Mücadele yolunda birlik ve beraberliğin sağlanması adına görüşlere saygı duyulması, teklifin kabul edilmesinin yolunu açmıştır. Neticede muhafazakârlar diğer muhalif ve doktor mebusların destekleriyle teklifi kabul ettirmişlerdir. Böylece yenilikçi ve radikal harekete karşı ilk zaferini kazanmışlardır".¹¹

Uğur Üçüncü, diğer sebepleri şu şekilde sıralamaktaydı; dünya konjoktörünün uygunluğu, Batı kamuoyunun desteğini almak, İslâm Dünyası'nın desteğini almak, milliyetçilik duygusunun etkisi... Araştırmacıya göre; Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Batılı devletlerde içki ile mücadele konusunda gelişmeler yaşanmıştı ve bu uluslararası atmosferden etkilenen Osmanlı devletinde de aynı yönde eğilimler olmuş, ileriki zamanlarda Men'i Müskirat Kanun'un teklifi gündeme gelmişti. Türkler Milli Mücadele'nin ilk yıllarında kendi aleyhine olan bakış açısını değiştirmek ve Batı Kamuoyunun desteğini kazanmak istiyordu. "Amerika'da ve Avrupa'nın bir kısmında içkiyle mücadele cereyanları medeniyetin bir göstergesi olarak yorumlanmaktaydı. Bu anlamda propagandaları boşa çıkarmak ve medeniyet yolunda önemli bir adım atıldığını göstererek Batı kamuoyunun desteğini almak için Men'i Müskirat Kanun teklifi sunulmuştur".¹² Kanun teklifini sunan muhafazakâr kesim Batı kamuoyunun desteğinin yanı sıra İslâm Dünyası'nın desteğini kazanmak istemişti. Muhafazakâr kesim, söz konusu kanun kabul olursa İslam Dünyası'na şu mesajı vermek istemekteydi: "Türkler, dini kuralları tatbik eden, onlara saygı duyan, İslâm Dünyası'nın önderidir. Bu nedenle Gayrimüslim işgalci güçlere karşı Milli Mücadelesini yapan Türklere destek vermelidir".¹³ Uğur Üçüncü'ye göre teklifin sunulmasının diğer bir gizli gerekçesi milliyetçilik duygularıydı. Mütareke Dönemi'nde Anadolu'da gerçekleşen yabancı işgaller karşısında Türkler arasında milliyetçilik duyguları gelişme göstermişti. Anadolu'daki Müslüman halkın, işgalci güçlerle beraber hareket eden diğer etnik gruplara karşı bakış açısı değişmişti. "İçki piyasasını ellerinde bulunduran Gayrimüslim azınlıkların halkı zehirleyerek elde ettikleri paraları Yunan ve Ermeni işgalciler için harcadıkları düşünülmüştür... Men'i Müskirat Kanun teklifiyle içki piyasasını ellerinde bulunduran Gayrimüslimlere savaş açılarak özellikle Rum ve Ermeni içki tüccarları etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır".¹⁴

Men'i Müskirat Kanunu tam olarak uygulanamasa da kanunun kabulü toplum sağlığını temini ve sosyal huzuru sağlama açısından atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Ancak böyle bir yasanın kabulü ile alkol tüketiminin tamamen sonlandığı, alkolizmin bittiği söylenemez. Ayrıca alkol üretiminin devlet bütçesine olan olumlu etkisi de inkâr edilemez. Zira ispirto ve alkollü içkilerin 1926 ile 1938 yılları arasındaki hâsılatları incelendiğinde bu kalemin devletin ekonomisinde ne derece etkili

11 Uğur Üçüncü, Milli Mücadele Yıllarında Bir Yasak Denemesi: Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu ve Toplumsal Hayata Yansımaları, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2012, s.303.

12 A.g.e., s.304

13 A.g.e.

14 A.g.e., s.305.

olduğu görülür.¹⁵ 1939 yılında *Vakit* gazetesinde “İçki Meselesi” başlığı ile Sadri Ertem’in yazdığı bir yazıda şu ifadeler kullanılmıştı: “İstiklal Harbi esnasında tatbik edilen “Men’i Müskirat Kanunu” sarhoşluğun asla önüne geçmiş değildir. Bu şiddetli kanun tatbik edildiği zamanlarda meyhanelerin çoğaldığını gördük. Kaçakçılığın harikulade arttığına şahit olduk”.¹⁶ Yazıdan anlaşıldığı üzere alkol ile mücadele için oluşturulan sert yasalar meselesinin çözümünde faydasız kalmıştı. Hatta meseleyi daha da şiddetlendirdiği bile söylenebilir.

*“Men’i Müskirat Kanunu’nun kabulünden yaklaşık dört yıl sonra 9 Nisan 1924 tarih ve 202 sayılı Kanun ile içki yasağı kaldırılmış, doğrusu yasak yerine izin alınması gereken bir sınırlama getirilmiştir. Bu yeni kanun Men’i Müskirat Kanunu’nu yürürlükten kaldırmamış ancak köklü biçimde değiştirmiştir. 28 Nisan 1920 tarihinde TBMM’de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey tarafından müskiratın (içkinin) yasaklanmasına ilişkin kanun teklifi vermesiyle başlayan Men’i Müskirat Kanunu’nun hikâyesi, altı yıl sonra 22 Mart 1926 tarihinde 790 sayılı kanun kabulü ile sona ermiştir. İçki üretimi, ithali, satışı ve içki tüketiminin yasaklanmasından altı yıl sonra içki üretimi ve satışının devlet tekeline alındığı, fiyatların devlet tarafından belirlendiği, satışın İnhisarlar İdaresi’nden ruhsat alan bayilerde yapıldığı, kadehle satışının da izne bağlandığı, tekelli-izinli serbesti sistemine geçilmiştir”.*¹⁷

22 Mart 1926 yılında çıkarılan 790 numaralı İspirto ve Meşrubat-ı Küüliye İnhisarı Hakkında Kanun’un birinci maddesi ile içki tekelinin devletin kontrolüne geçtiği ifade edilmişti. Birinci madde şu şekildeydi: “Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde bilumum ispartolar ve meşrubat-ı küüliyenin (Şarap, bira ve her nevi likör de dahil) imal veyahut hariçten celp ve ithali ve dâhilde fûruhtu hükümetin tah-ı inhisarındadır. Hükümet bu inhisarı kısmen veya tamamen bir Türk anonim şirketine devir suretiyle idare edebilir”.¹⁸ 32 maddeden oluşan kanun ile devlet içki üretim, fiyat ve ithali konusunda sıkı bir denetim gücüne sahip olmuştu.

Alkol kullanımının yasaklanması konusunda ileriki zamanlarda çocuklar ile ilgili bir yasal girişim de olmuştu.¹⁹ 1926 yılında Dr. Fuat Umay, çocukların içki ve tütün kullanmalarının yasaklanması için bir kanun teklifinde bulunmuştu.²⁰ Dr. Fuat Umay, Cumhuriyet Dönemi “çocuk meselesi” konusunda çözüm arayışı içinde olan bir kişiydi. Çocukların kötü alışkanlıklardan kurtarılması ve çocuk sağlığını sağlanması amacıyla böyle bir girişimde bulunmuştu. Onun bu girişimden dört yıl sonra 1930 yılında çıkarılan

15 Güneri Akalın, Cumhuriyetimizin 75. Yılına Armağan- Atatürk Dönemi Maliye Politikaları, Ankara 2008, s.74.

16 *Vakit*, 6 Ağustos 1939, s.2.

17 Onur Karahanoğulları, Birinci Meclisin İçki Yasağı (Men’i Müskirat Kanunu), Phoenix Yay., Ankara 2007, s.124-125-135.

18 *T.C. Resmi Gazete*, 03.04.1926, No: 338, s.1236.

19 Çocukların İçki ve Tütün Kullanmalarının Yasaklanması Hakkında Kırklareli Mebusu Doktor Fuat’ın Önergesi, CCA, Yer:8.46.22, 22.12.1926.

20 Kanun teklifi için bkz. TBMM. Zabıt Ceridesi, D.II, C.28, İ.15, 16 Kânun-u Evvel 1926, s.57-60.

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda söz konusu teklife uygun bir düzenleme yapıldı. Kanunun 167. maddesine göre on iki yaşından küçük olan çocukların meyhaneye girmesi, on sekiz yaşından küçüklere her nevi ispirotolu içki verilmesi ve satılması yasaklanmıştı. Yine aynı kanunun 130. maddesine göre umumî evlerde her nevi ispirotolu içkilerin tüketimi yasaklanmıştı.²¹ Sağlıklı bir nesil yaratma gayreti içinde olan genç Cumhuriyet yönetimi alkol, ispiroto gibi maddeleri çocuk hayatından uzaklaştırma gayesi içindeydi. Bu amaca hizmet etmesi için Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda bu türden maddeler yer aldı.

Alkol kullanımına dair unsurların yer aldığı diğer bir yasal düzenleme de Türk Ceza Kanunu'dur. 1926 yılında kabul edilen kanunun ikinci faslı "sarhoşluk" ile ilgilidir. Kanunda sarhoşluk ile ilgili şu maddeler yer almıştır:

“571. Madde: Her kim umumî veya umumun girebileceği yerlerde halkın rahatını bozacak veya rezalet çıkartacak surette ve aşikâr bir halde sarhoş olarak yakalanırsa on beş güne kadar hafif hapse veya on beş liraya kadar hafif cezayı naktiyeye mahkûm olur.

572. Madde: Yukarıdaki maddede gösterilen surette sarhoş olup ta başkasına tecavüz ve umumun istirahatini selb edenler iki aya kadar hafif hapis cezası ile cezalandırılır. Sarhoşluğu itiyat derecesine vardırırlar doksan günden aşağı olmamak üzere hafif hapse mahkûm olur. İki defa mahkûm olduktan sonra aynı fiili tekrar işleyenler o fiili itiyat etmiş sayılır.

573. Maddede- Sarhoşlukta itiyadı iptilâ derecesine varmış olanların altı aydan aşağı olmamak şartı ile salâhi tibben tebeyyün edinceye kadar bir hastanede tevkif ve tedavisine hükmolunur. Mahkûm hastane olmayan yerde ise hastane bulunan yere gönderilir.

574. Maddeye- Umumî veya umuma açık yerlerden birinde meşrubat ve sair müskir mevaddı tedarikle birinin sarhoşluğuna sebebiyet veren veya bu mevaddı zaten sarhoş bir kimseye tedarik eden şahıs otuz liradan elli liraya kadar hafif cezayı naktiye mahkûm olur. Her nerede olursa olsun on sekiz yaşını doldurmamış bir gence veya akıl ve şuurunun zâfi sebebiyle tabiî halde olmadığı zahir bulunan bir kimseye müskirat verenler iki aya kadar hafif hapse mahkûm olur. Eğer fail müskirat satıcısı ise muvakkaten meslek ve sanatının tatiline de hükmolunur.

*575. Madde: Yukarıdaki maddenin ilk fırcasında beyan olunduğu veçhile bir kimsenin sarhoşluğuna sebebiyet veren şahıs kendini dini idareye muktedir olamayacak derecede bulunan sarhoşu muhafaza için tedabir ittihaz etmeyi sokağa bırakırsa mezkûr fıkrada münderiç cezadan başka üç günden bir aya kadar hafif para cezası ile dahi mücazat olunur”.*²²

Türk Ceza Kanunu'nun yukarıdaki maddeleri incelendiğinde devletin, toplum

21 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, *Resmî Gazete*, 06.05. 1930, S.1489, s.8901, 8903.

22 765 numaralı Türk Ceza Kanunu için bkz. *TC. Resmî Gazete*, 13.03.1926, No.320, Sene 4, s.1141.

düzenini ve huzurunu sağlamak amacı ile kişilerin alkollü iken gerçekleştirebileceği olumsuz fiillere karşı oldukça net cezalar düzenlemiştir.

Alkol üretim ve satışına ilişkin yasal düzenleme “İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Kanunu’nun” çıkarılmasıdır. 8 Haziran 1942 tarihinde “İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Kanunu” kabul edilmiştir.

*“İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Kanunu adlı yasa ile her türlü içkinin yapılması, ithalatı ve satılması hükümet tekeline alındı. İstisna olarak her türlü şarap ve meyve şaraplarının üretimi ve satışı, viski ve tabii köpüren şarapların ithalatı ve yurtiçinde satışı ise serbest bırakıldı. Daha sonraki yıllarda şarap ve viski ithalatı diğer alkollü içkilerde olduğu gibi İnhisarlar İdaresi’nin sorumluluğuna ve denetimine bırakıldı”.*²³

Alkol Üretim ve Tüketiminin Sosyal ve Ekonomik Boyutları

Alkol tüketiminin bağımlılık haline gelmesi ve bireylerin alkolik olması, bireysel bir mesele gibi görülse de aslında konunun bütüncül anlamda düşünülmesi sonucunda öyle olmadığı görülür. Meselenin toplumsal ve ekonomik boyutları vardır. Türkiye’de alkolizmin çok yönlü boyutları düşünülmüş, alkolizmin ülkede yaratacağı olumsuz sonuçlar öngörülmüş ve mesele ekonomik ve sosyal açıdan tartışılmıştır.

Alkolizm& Sağlık ilişkisi Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tartışılmış ve halk alkolizmin sağlık üzerindeki olumsuz etkileri hakkında bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Dönemin doktorları gazetelerin köşe yazılarında alkolün kişi sağlığı ve cemiyet üzerindeki zararlarından bahsetmişlerdi. Alkolizm içtimai hastalık olarak değerlendirilmiş, alkolizmin neticeleri hekimleri meşgul etse de kökünden tedavisi hekimlerden ziyade cemiyetin elinde görülmüştü.²⁴

Dr. Ata Ünalın’ın *Ulus* gazetesinde yazdığı “Çocuk Davamız ve Sıtma Mücadelesi” adlı makalede alkol& sağlık ilişkisi şu şekilde ifade ediliyordu;

“Çok çocuk prensibine dayalı nüfus politikamız var. Hızla çoğalmak ve çok sayıda, sağlam, sıhhatli ve iyi vasiyette çocuk yetiştirmek zorundayız. Bir ulusun bugününi büyüklere, yarınını çocukları yapar. Çocukları ne kadar sağlam ve sıhhatli yetiştirirsek, onlarda ne kadar dimağ olgunluğu elde edersek geleceğin garantisini mutlu bir şekilde sağlamış oluruz. Çok sayıda sağlam bir nesil nasıl yetiştirilir? Buna cevap verelim. Sağlam bir çocuk sıhhatli ana ve babadan doğar. Hasta ana ve babadan hasta çocuk doğar. Çocuğa irs yoluyla fena sıfatları geçen üç mühim hastalık vardır. Biri frengi, diğeri

23 Sinan Demirbilek, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar(1923-1946), ÇTTAD, XII/24, Bahar 2012, s.213.

24 G.A., “İçtimai Hastalıklar”, *Ulus*, 25.01.1939, s.5.

alkolizm, üçüncüsü sıtmadır”²⁵.

Alkol kullanımının gelecekte sağlıksız bir nesil meydana getirebileceğine işaret edilmişti. Alkolizmin sebep olacağı tehlikeler halka anlatılıyordu. Sağlıklı ve güçlü bir nesil yaratma çabasında olan devletin kalkınması ve güçlenmesi ancak sağlıklı bir nesille mümkün olabilirdi.

Dönemin yayınları aracılığıyla yapılan propagandalarla anne-babalar, içki ve tütün kullanımı konusunda bilinçlendirilmek istenmişti. İçki ve tütünün kullanımından sakınılması gerektiği anlatılırken gelecek nesle de vurgu yapılmıştı. Bu tür maddeleri kullanan anne ve babadan doğacak çocukların hasta ve sakat olma ihtimalleri anlatılmıştı.²⁶ Söz konusu maddelerin kullanımı ile hem toplum sağlığının bozulabileceği hem de sosyal problemlerin yaşanabileceği işaret edilmişti.

1927 yılında basılan Annelere ve Çocuklara Salname adlı eserde şu yazılar yer almaktaydı: “İçki verem yatağıdır. *Ayyaş- bekri, vereme, zührevi hastalıklara, bütün bir düşünlülğe duçar olur. Bir bekrinin çocukları raşitik, sakat, aptal olabilir. Bekrilik irki bozar*”.²⁷ Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti’nin yayınlarında bu tespiti destekler nitelikte yazılara yer verilmişti. Vekâlet tarafından 1928 yılında yayınlanan Sıhhi Müze Rehberi adlı eserde alkol kullanımı ile alakalı bölümler yer almış, yayın aracılığıyla halk bilinçlendirilmek istenmiştir. Eserde “*İçki, beşeriyet için bir alettir. Bedeni tahrib, sıhhati ihlal, ahlaki ifsâd ettiği gibi bütün bir ailenin mahvı ve harabesine sebebiyet verir*”²⁸ denilmekteydi. Sıhhi Müze Rehberi’nde ispiroto kullanan ebeveynlerden doğan çocukların bedensel ve zihinsel hastalıklara yakalanmış bir şekilde dünyaya geleceği anlatılmıştı.²⁹ Bununla birlikte ispiroto kullanımının insan vücudu üzerindeki etkilerinden bahsedilmiştir. İspiroto kullanan kişilerin kan dolaşımının bozulduğu, beyin, mide, karaciğer gibi iç organlarında ciddi hasarlar yaşayabileceği ifade edilmişti.³⁰

Dönemin gazetelerinde ilim köşelerinde yazı yazan doktorlar, alkol kullananların çocuklarının sağlığını tehlikeye attıklarını anlatmışlardı. Celalettin İzmirlî’nin “İrsiyet meselesi” başlıklı yazısında alkol ve benzeri zararlı madde kullanan kişilerin kalp damar hastalıklarına yakalandıkları ve bu hastalıkların kalıtım yoluyla çocuklarına geçtiği açıklanmıştı. “*Alkol kullanan insanların çocuklarına zaifiyet intikal eder, Çocukların hayatlarının daha birinci senelerinde ölüme olan istidadı ziyadeleşir*” diyen yazar alkoliklerden doğacak çocukların bedensel bozukluklarla dünyaya gelebileceğini de ifade

25 Ata Ünalın, “Çocuk Davamız ve Sıtma Mücadelesi”, *Ulus*, 25.06.1942, s.2.

26 “Sakınız, Kaçınız”, Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfâl Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927, s.37,79.

27 Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfâl Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927, s.79.

28 Hikmet Hamdi, Sıhhi Müze Rehberi, C. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, Yenigün Matbaası, Ankara 1928, s.27-32.

29 A.g.e.,s.27.

30 A.g.e., s.28-29.

etmiş ve toplumu alkolden uzaklaştırmaya çalışmıştı.³¹

Alkolizmin gelecek nesillere verebileceği zarardan bahseden diğer bir isim Doktor İbrahim Zati idi. Doktor Zati, yazdığı eserler ve sözlü beyanları ile içkinin vücutta yaptığı tahribatı topluma anlatmakla alkolizmle mücadeleyi kendine görev bilmişti. Beyanatında alkol kullanımının verem hastalığının önemli bir sebebi olduğunu bildirmişti. Dr. Zati'nin yabancı kaynakların istatistiklerinden aktardığı verilere göre alkol kullananların çocuklarında %10.7 kullanmayanların çocuklarında %8.7, alkoliklerin %21.7'sinde verem görülmekteydi.³²

İçki kullanımının çocuk sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri dönemin gazetelerinde sıklıkla dile getirilmekteydi. *Akşam* gazetesinde Hekim Öğütleri köşesinde "Alkol İptilası" başlığı ile yazılan yazıda bu konuda şu sözler sarf edilmişti: "*Ayaşların mazarratı yalnız kendilerine değildir. Bunların hastalıkları, çocuklarına da intikal eder. Saralı çocukların çoğunun ya babası veya annesi alkoliktir*".³³ Bu tür ilmi yazılarla hem ülkenin çocuk politikasına hizmet edilmekte hem de alkolizm sorununa çareler aranmaktaydı.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren alkol kullanımının iktisadi boyutları düşünülmüş, bu mesele etrafında tartışılmış, yazılmış, çizilmiştir. Dönemin gazetelerinde yer alan şu sözler oldukça dikkat çekicidir:

*"Bugünkü cemiyetimizi tehdit eden ve içtimai sağlık bilgisinin en ziyade mücadele etmek mecburiyetinde kaldığı dört büyük hastalığımız; dört içtimai ve tıbbi derdimiz vardır: verem, frengi, alkolizm ve kanser. Verem, alkolizm, frengi ve kanser cemiyetin sinesinde yaptıkları vakitsiz ölümlerle ekonomik âleminin bu yüksek gayesine vasil olmasına mani olurlar".*³⁴

Savaştan henüz çıkmış yeni Türkiye Devleti için insan potansiyeli çok önemliydi. Ülke yönetimi iktisadi açıdan kalkınmak için nüfusunu arttırmayı kendine hedef belirlemişti.³⁵ Bu dönemde geliştirilen anlayışa göre bireyler sağlıklı hale getirilirse, sağlıklı ve çok sayıda çocuk doğarsa ülke nüfusu arttırılabilirdi. Nüfus arttıkça da ülke ekonomik anlamda kalkınacaktı.

Cumhuriyet yönetimi nüfus artımına değer vermekte ve bu yolda çalışmaktaydı. Nüfusun arttırılmasını çalışmak ulusal bir borç sayılmaktaydı. Alkolizm, nüfus artışına engel olacak unsurlar arasında sayılmaktaydı. Alkolik anne ve babadan doğacak çocuklar malul olarak görülmekteydi. Böyle çocuklardan memleketin istifade edemeyeceği dönemin gazete yazılarında sıklıkla ifade ediliyordu.³⁶ Alkolizmle mücadelede etkin

31 Celâlettin İzmirlî, "İrsiyet Meselesi", *Kurun*, 21.06.1938, s.3.

32 "Verem ve Alkolizm", *Akşam*, 09.08.1934, s.6.

33 Ahmet Asım, "Hekim Öğütleri-Alkol İptilası", *Akşam*, 18.10.1934, s.5.

34 Dr. Galip Göker, "Kanser Her Şeyden Önce İçtimai Bir Mevzudur", *Ulus*, 06.12.1938, s.2.

35 Cumhuriyet dönemi nüfus politikaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Çakır, Atatürk Dönemi'nde Çocuk, Kadın ve Aile Algısı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), TC. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2019, s.119-143.

36 *Kurun*, 18 Nisan 1936- özel ilave

olan doktorlardan Ahmet Asım, alkolizmin ekonomi üzerindeki etkilerini şu şekilde anlatmaktaydı:

*“Alkolizm, içtimai bir yara ve bulaşık hastalıklar kadar tahribat yapan tehlikeli bir iptilâdır. Nitekim alkolizme tutulmuş kimseleri tedavi etmek, sarhoşları zapturapt altına almak ve bu yüzden deli olanları tecrit, tedavi ve iâşe etmek için vakti ile Amerika’da on sene zarfında üç milyar dolar sarf edilmiştir. Bütün bu hakikatleri göz önünde bulundurup alkolden tamamıyla vazgeçmek yahut hiç olmazsa müştehi, hâzım veya mukavvi gibi, alkolü az içkilerden (bira, şarap) her yemekte bir bardağı geçmemek üzere kullanmak tavsiyeye şayandır”.*³⁷

Bu yazıda alkol bağımlısı olan kişilerin ruhen ve bedenlen sağlıklı olmasının beklenemeyeceğine işaret edilmişti. Ahmet Asım’a göre; bu tür problemleri olan kişilerin ülke ekonomisine kattığı değer sağlıklı olanlara göre en asgari düzeydeydi. Bu nedenle alkolizm ülke ekonomisine zarar vermekteydi. Dönemin doktorları halka bu yönde telkinlerde bulunmakta ve kişileri alkolden uzaklaştırmaya çalışmaktaydılar. Malul birey yerine sağlıklı ve üretken bireyler yetiştirmek ve bu yolla da ülkenin kalkınmasına katkı sağlamak önem arz ediyordu. Bu savı destekleyen bir yazıyı da Yeşilay Cemiyeti’nde etkin olan Dr. Fahrettin Kerim yazmıştı. Kerim Bey, *Vakit* gazetesinde şu ifadeleri kullanmıştı:

*“Esas gayemiz içkinin bedeni ve ruhi tahribatını herkese ve bilhassa gençlere tanıtmak, bilhassa nesil düşmanı olan alkolden herkesi uzaklaştırmak, seciye, irade sahasında kuvvetli adamlar yetiştirmek bu suretle malül ruhlulardan cemiyeti kurtarmaktır. Bu cidalde en büyük mefkûremiz gelecek nesli alkolizm afetinden kurtarmaktır. Biz ayyaşları kurtarmakla uğraşmıyoruz memlekete kuvvetli bir nesil yetiştirmeye çalışıyoruz. Memlekette içki düşmanlığı çoğalmakla emrazı akliyenin tevessüünü men yolunda mühim bir hatve de atılmış olmaktadır. Çünkü alkol yüzünden birçok delilikler olmakta, cürümler yapılmaktadır”.*³⁸

Alkolizmin toplum üzerindeki sosyal etkilerinden bir tanesi de aile hayatı üzerindedir. Dönemin yayınlarında alkol aile saadatinin en büyük düşmanı olarak görülmüştü. Alkolik bireylerin bulunduğu ailede huzur ve sevgi ortamının olmayacağı topluma anlatılmıştı.³⁹ Alkolizm, toplumun en küçük birimi olan aile kurumuna zarar veren bir etmen olarak görülmüştü. İçki ile mücadelede kadının görevleri de bu dönemde sorgulanmış ve kadınlara da vazifeler yüklenmişti. Bu görev şu şekilde tanımlanmıştı: *“Yuvayı ve yavrüyü tehdit eden her tehlikeye karşı azamî müdafaa tertibatı almak kadına düşer ve tehlikelerin en büyüğü olan içkinin önünü almak gayesini takip eden bir cemiyetin prensiplerine riayetle kalmayıp bunları neşir ve tamim etmek ancak ve ancak kadın işidir”.*⁴⁰

37 Ahmet Asım, “Hekim Öğütleri-Alkol İptilası”, *Akşam*, 18.10.1934, s.5.

38 *Vakit*, 24.03.1931, s.1.

39 A.g.e.

40 “Kadın İşi...İçki ile Mücadelede Kadının Vazifesi”, *Akşam*, 28.07.1930, s.7.

1927 yılında Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından basılan “Annelere ve Çocuklara Salname” adlı eserde alkolün aile üzerindeki olumsuz etkileri ilgili şu ifadeler kullanılmıştı: “*Alkolün fenalıklarından(iki tarzı hayat), babalar ve anneler! Siz bunlardan siz hangisini beğeniyorsunuz*”.⁴¹ Aile hayatının güçlenmesi için bireylerin bu tür bağımlılıklardan uzaklaşması istenmekteydi. İçki kullanımının aile hayatı üzerindeki olumsuz etkilerden bahseden diğer bir yayın da Yeşil Hilal Mecmuası idi. Yeşil Hilal mecmuasının 1929 yılındaki bir sayısında konu ile ilgili şu ifadelere yer verilmişti:

“Bütün aile kadınları, çocuk anaları erkeklerinin akşamcılığından, sarhoşluklarından pek ziyade feryat etmektedir. Bu feryatlar maalesef aileleri şeref ve haysiyetlerini korumak endişesiyle ancak evlerinin dört duvarı arasında akisler yapmakla kalıyor. Fakat yavaş yavaş yaralanan aile ocağının bağları günün biride elim facialarla birdenbire çökmekte ve parçalanmaktadır”.⁴²

Alkolizm meselesinin diğer bir boyutu ise toplumda yarattığı tehlikeler ile ilgiliydi. Ülkede işlenen cinayetlerin ve suçların bir kısmının alkolizm ile ilintili olduğu düşünülmekteydi. 1938 yılında *Akşam* gazetesinde Doktor İbrahim Zati'nin “Cinayet ve katilleri azaltmak için ne yapılmalıdır?” adlı yazısında bu sorun işlenmişti. “*İşlenen cinayetlerin mühim bir kısmı alkolizm tesiri ile olmaktadır. Cinayet esbabı tetkik edilirken alkolizm meselesini ve bilhassa alkoliklerden gelen nesilleri asla ihmal edemeyiz*”.⁴³ diyerek konuya dikkat çekmeye çalışmıştı. Dr. Fahri Ecevit ise İstanbul Halkevlerinde alkolizm ve suçluluğa tesiri adlı konferans vererek halkı bilinçlendirmeye ve bağımlılıktan uzaklaştırmaya çalışmıştı.⁴⁴

Alkolizmle Mücadele, Propagandalar

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren alkol bağımlılığı kötü bir alışkanlık olarak görülmüş ve toplumu alkolizmden uzaklaştırmak için propagandalar yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, Yeşilay Cemiyeti ve dönemin bazı hekimleri yapılan propagandaların aktörleri arasında sayılmaktadır. Yayın, konferans, gezi, afiş yoluyla bu konuda propagandalar yapılmıştır.

İçki aleyhine karşı yazılan yazılara ve propaganda da kullanılan yayınlardan bazılarına göz atmak gerekirse ilk olarak bahsetmemiz gereken yayın “İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler” adlı kitaptır. Abdülaziz Çaviş tarafından yazılan 1923 yılında Mehmet Akif Ersoy tarafın tercüme edilen “İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler” adlı eser de içki aleyhtarlığına hizmet eden bir eser sayılabilir. Eserde içkinin insana bedenen ve ruhen verdiği zararlar anlatılmıştır. İçki kullananların ömürlerinin kısa, iç organlarının

41 Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfal Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası İstanbul, 1927, s.80

42 İbrahim Zati, “Yeşil Gün”, *Yeşil Hilâl*, C.4, No.5, Temmuz 1929, s.65.

43 İbrahim Zati, “Cinayet ve Katilleri Azaltmak İçin Ne Yapmalıdır?”, *Akşam*, 07.07.1938, s.8.

44 “İstanbul Halkevlerinde Verilecek Konferanslar”, *Ulus*, 04.03.1939, s.6.

zayıf ve hastalıklara karşı dirençsiz olduğu yazılmış, ayrıca içki kullananların çocuk sahibi olma şanslarının azalacağı anlatılmıştı. İçki kullanan insanların ruh sağlığının giderek bozulduğuna da işaret edilmişti.⁴⁵

Muhammed Abdüsselam tarafından 1924 yılında yazılan “İçki Mücadelesi” adlı eserde içki kullanımının zararlarından söz edilmişti. Bu eser okullara ücretsiz dağıtılmaktaydı. Men’i Müskirat Kanunu’nun faydaları anlatılmakta ve kanunun çıkarılmasından sonra toplumda oluşan bazı yargıların yanlışlığından bahsedilmekteydi. Yazar, eserinde “Hükümet beş milyon lira varidat kaybetti, eskiden çok içiliyor, bağlarımız harap oluyor, üzümlerimizin kıymeti azalıyor...” gibi başlıklar açarak bu yargıları çürütmeye çalışmıştı. Muhammed Abdüsselam, eserinde alkoliklerin cemiyete bir faydasının olmadığı ifade etmişti. Ayrıca içkiyi şöyle tanımlamıştı: “*Kullananlarını zehirleyen atıl ve işsiz bırakan, bereketi bozan, istirahat-i umumîyeyi ihlal eden bir sinsî düşmandır*”.⁴⁶

1925 yılında Mazhar Osman tarafından kaleme alınan “Keyif Veren Zehirler” adlı kitapta da içkinin zararları anlatılmaktaydı. Propaganda da yayın yolu tercih eden Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, 1928 yılında “Sıhhi Müze Rehberi” adlı kitabı bastırmıştı. Bu kitapta alkol kullanımının insan sağlığı ve toplum düzeni üzerindeki olumsuz etkileri anlatılmıştı.⁴⁷

Kendisini sıhhi ve içtimai içki düşmanı olarak tanıtan Hilâ-i Ahdar adlı süreli yayın da sayılarında içki aleyhine yayınlar yapmıştı. Yayının mesul müdürü ve ser muharriri Dr. Fahreddin Kerim idi. Yayında diğer etkili olan kişi yayının kurucusu Dr. Mazhar Osman idi. Yayında alkole karşı içtimai ve tıbbi yazılarla yer verilmişti.⁴⁸

Dönemin gazetelerinde yer alan yazılar ve doktorların kaleme aldığı tıbbi makaleler alkolizme karşı yapılan propaganda vasıtaları sayılabilir. Gazetelerde içki kullanımının insan sağlığı üzerindeki zararları, aile hayatına olan etkisi ve alkolden kurtulma çareleri anlatılmaktaydı. Örneğin *Akşam* gazetesinde Dr. Ahmet Asım’ın “Alkol İptilası” başlığı ile yazdığı yazıda bu bağımlılıkla ilgili bilgi verilmiş ve bağımlılıktan kurtulma çareleri anlatılmıştı. Dr. Asım, ayyaşların tedavisinin diğer hastaların tedavilerine benzemediği onlara ilaç vermeden telkin yoluyla kötü huylarından vazgeçirebileceğine yazısında yer vermişti. Telkin ile iyi olmayanların özel sanatoryumlara ve şifa yurtlarına alınıp altı ay tedavi edilmesi gerektiğini ifade etmişti. Dr. Asım, bağımlılıktan kurtuluş çarelerini şöyle anlatmıştı;

“Akşamcılarını ve ayyaş erkekleri iyi etmek için, kadının muavenetinden istifade

45 Abdülaziz Çavuş, İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler, (müt: Mehmet Akif Ersoy), Ali Şükrü Matbaası, Ankara 1339-1341, s.38-45

46 Muhammed Abdüsselam, İçki Mücadelesi, İzmir,1340, s.13.

47 Hikmet Hamdi, Sıhhi Müze Rehberi, TC. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, Yenigün Matbaası, Ankara 1928, s.27-32.

48 Bkz. *Hilâl-i Ahdar*, 15 Kanun-ı Evvel 1341,C.1, Numara:17, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, s.1.

olunur. Kadın, evini temiz, şirin ve muntazam tutmak, zevciyle iyi geçinip münakaşa ve kavga zemini ihzarından içtinap etmek suretiyle kocasını evine bağlayarak, her akşam dışarıda kalmaktan ve içki içmekten vikaye edebilir.

Alkolizmden daha kolay mağlup edilen hiçbir hayat düşmanı yoktur. Bunu mağlup edecek şahsın bizzat kendisi, kendi arzu ve idaresidir. Alkolik şahıs, karşısında rakı kadehi olmaksızın da memnun mesut olmayı öğrenmelidir. Tabiatın güzelliğinden spordan, güzel sanatlardan zevk almalı, muntazam uyumalı, zaman zaman değişen zati mesaisi ile meşgul olmalı ve herhangi bir keder veya sıkıntıyı sabır ve tahammül sayesinde atlatabilmelidir”.⁴⁹

Dr. Ahmet Asım alkolizmin önüne geçmek için alınacak tedbirleri ise şöyle sıralamıştı:

“1. Kuliplerde, mekteplerde, cemiyetlerde ve sinemalarda alkolün mazarratına dair konferanslar vermek, makale, kitap ve risaleler neşretmek, filmler göstermek ve içki aleyhinde propaganda yapmak. Bu hususta yeşil Hilal’in yaptığı büyük hizmetleri şükranla kaydeder; cemiyetin müessislerine yaptıkları savaşta ve tuttukları çetin yolda muvaffakiyetler dileriz.

2. Alkol satan mahallerin, meyhanelerin adedini tahdit etmeli ve yenisinin açılmasında müşkülât göstermeli, kolaylıkla izin vermemeli. Nitekim eskiden Fransa’da meyhane açmak için muhakkak müsaade almak ve bazı şeraite riayet etmek icap ederken sonra bu usul kaldırıldığından beş sene zarfında meyhanelerin adedi mevcudun dörtte biri kadar çoğalmıştır.

3. Gençliği spora, sporun muhtelif nevilerine teşvik etmeli. Zira sporla meşgul olan alkolü aramaz.

*4-Sarhoşluğa ve sarhoşlara karşı mevcut kanun maddelerini bilâmaharet tatbik ve hatta şiddetlendirmelidir”.*⁵⁰

Dönemin gazeteleri alkolizmle mücadele konusunda yapılacak konferanslar hakkında da haberler yapmıştır. Bu konferansların büyük kısmı dönemin doktorları tarafından genellikle halkevlerinde ve Türk Ocaklarında verilmekteydi. Yeşilay Cemiyeti tarafından da propaganda amaçlı konferanslar verilmişti. Dr. Fahri Ecevit’in “Alkolizm ve suçluluğa tesiri”⁵¹, Dr. İbrahim Zati’nin “Keyif Verici Zehirlerden: Alkolizm”⁵² adlı konferansları propaganda amacıyla verilenlerden bazılarıdır. Birçok doktor bu dönemde konferans ve gazete makaleleri ile alkole karşı tıbbi söylemlerde bulunmuşlardı.

49 Dr. Ahmet Asım, Hekimöğütleri- Alkol İptilası, *Akşam*, 18 Teşrin-i Evvel(Ekim) 1934, s.5.

50 A.g.e.

51 İstanbul Halkevlerinde Verilecek Konferanslar, *Ulus*, 04.03.1939,s.6.

52 *Kurun*, 31.01.1938, s.5.

Yeşilay Cemiyeti'nin Katkıları:

Günümüzde Yeşilay olarak bilinen Hilal-i Ahdar isimli cemiyet 5 Mart 1920 yılında “...dönemin Şeyhülislam’ı İbrahim Haydarizade’nin himayesinde Dr. Mazhar Osman Uzman ve arkadaşları tarafından Sultan Vahdettin’in izniyle” kurulmuştu.⁵³ Hilali Ahdar Cemiyeti’nin 1920 yılında yayınladığı nizamnamenin birinci maddesi; “Merkezi İstanbul’da olmak üzere “Hilali Ahdar” namıyla cemiyet teşkil edilmiştir” şeklindeydi. Nizamnamenin ikinci maddesinde cemiyetin gayesi ve vazifeleri yer almaktaydı. İkinci madde şu şekilde başlamaktaydı:

“Cemiyetin maksadı içki mücadelesidir. Bu maksadın temin-i husulü için: evvela: Aşretin zararlarını halka anlatmak üzere hitabe ve mev’izeler tertibi, risale ve makaleler neşri vesaire gibi terbiye-i fikriyeye hâdim çarelere tevessül edecek sâniyen mekteplerde hıfzı sıhhat derslerinin ta küçük sınıflardan itibaren bir ehemmiyet-i azîme ile talim edilmesine teşebbüs edecek....”

İkinci maddenin devamında alkol bağımlılarının hastanede tedavi edilmesi, ailelerine yardım edilmesi, çocuklarının terbiyesine dikkat edilmesi, Türkiye’de içki aleyhine kongre tertibi, yurtdışında içki aleyhtarlığı için yapılacak kongrelere temsilci gönderilmesi gibi konular yer almaktaydı.⁵⁴

Sebilürreşad’ın 1340 yılındaki 582. sayısında Hilal-i Ahdar teşkilatına dair tamim yayınlanmıştı. Bu tamimde cemiyet ile ilgili detaylı bilgiler yer almaktaydı. Tamimin maddeleri şu şekildeydi:

“ 1-Hilal-i Ahdar Cemiyeti sarfi içki ve emsali mükeyyif zehirler aleyhinde bir propaganda cemiyetidir. İçkinin ilmi, iktisadi ve içtimai zararlarını halka anlatarak taraftarlarını arttırmak, içki düşmanlarının miktarını çoğaltmak ve içkiye karşı vaz’ edilmiş memnuiyet katiye kanunu idame ettirmek gayesidir.

2-Hilal-i Ahdar katiyen siyasetle ve idare-i dâhiliye ile iştigal etmez bir cemiyet-i hayriyedir. Merkezle alakasını muhafaza etmek üzere vilayetlerde, kazalarda şubeleri açılması teşkilat-ı iktizasındandır. Münevverâden ve bu gayeyehürmet edenlerden teşebbüs ve muavenet beklemektedir.

3-Hilal-i Ahdar umumun teveccühünü ve nezâhetini muhafaza için îâne toplamayı, müsamereler, tiyatrolar tertip etmemegi, halktan ne ünvanla olursa olsun para talep etmemeyi umdelerden ittihâz etmiştir. Binâen aleyh vilayatta açılacak şubelerinde bu umdeye fevkalade riâyet-kâr olması şarttır. Kırtasiye ve masraf-ı zaruriyesi azanın senevî verdiği birer lira aidatla kapatılır. Azadan aidat vermeyenlerden zorla istenilmez veya istifaya davet edilmez. Aidat ve teberruât mehlinde müfid gazete, kitap almak gibi hayırlı teşebbüslere sarf olunur. Merkeze on para gönderilmez. Her şube kendi kendini idare etmelidir. Sade varidat ve masarafatın senelik bütçesi

53 <https://www.yesilay.org.tr/tr/kurumsal/tarihce>, (24.02.2021).

54 Hilal-i Ahdar Cemiyeti Nizamnamesi, Dersaadet, Hilal matbaası, İstanbul 1336, s.2-3

mufassalan merkeze bildirilir.

4-Hilal-i Ahdar merkezi şube küşadı teşebbüsünde bulunan davet kiramın merkeze malumat vermesini, cemiyet nizamnamesinde talep buyurmasını rica eyler.

5-Vilayetlerde açılacak şubelere intisâb edecek zevâtın grup halinde veya münferiden fotoğrafları mufassal hüviyetleri merkezde defter-i şerifte azası müessese meydanında hafz edilmek üzere gönderilmesi şayan-ı temennidir.

*6-Hilal-i Ahdara kadın, erkek, çocuk, ihtiyar, Müslim, gayr-ı Müslim her meslekten aza ve taraftar kayd olunabilir. Bu suretle kayd edilenlerden içki düşmanı olmaktan gayrı taahhüt beklenmez”.*⁵⁵

Bu tamimden anlaşıldığına göre Hilâl-i Ahdar’ın kuruluş amacı ülkede içkiyle mücadele etmek, içki aleyhtarlığı yaparak toplumu kötü alışkanlıklardan uzaklaştırmak idi. Kâr amacı gütmeyen bu cemiyet, yayınladığı bu tamimde topluma faydalı bir kuruluş olduğuna dikkat çekmekteydi. Hilâl-i Ahdar Cemiyeti bu amacı ve yararlı faaliyetleri nedeniyle sonraki yıllarda siyasi otoritenin takdirini kazanmıştı. Bu nedenle Yeşil Hilâl Cemiyeti 1934 yılında kamu yararına olan dernekler arasına alınmıştı.⁵⁶

Dönemin gazetelerinden Yeşilay Cemiyeti’nin nasıl bir teşkilat olduğuna ve yararlı faaliyetlerine dair bilgilere ulaşmak mümkün. *Hakimiyet-i Milliye*’nin 1929 yılındaki bir sayısında Yeşil Hilâl Cemiyeti’nin içki aleyhtarlığı yapan bir cemiyet olduğu anlatılmıştı. Gazetede yer alan yazıya göre cemiyet, Türk Ocaklarında kongreler düzenliyordu. Kongrede içki aleyhindeki mücadeleye dair izahat ve beyanatta bulunulmaktaydı. Cemiyetin mücadeleyi genişletmek için mektep ve sinemalardan istifade edeceği de gazetelerde yer almaktaydı.⁵⁷1929 yılında Cemiyetin 3 bine yakın üyesi bulunmaktaydı.⁵⁸1930 yılında Dresden’de açılan sıhhi müzeler sergisine cemiyetçe bastırılan içki tahribatına ait mecmualar ve resimler gönderilmiş ve bunlar oldukça ilgi görmüştü.⁵⁹ Cemiyet alkol kullanımına karşı propagandada bu yollardan istifade ederek faaliyet alanını sürekli genişletmişti.

*“Hilâl-i Ahdar Cemiyeti içkinin zararlarını kamuoyuna anlatmak ve Men-i Müskirat Kanunu’nun tatbikini kolaylaştırmak için risaleler de bastırmıştır. Bunlardan biri Fahrettin Kerim Bey tarafından kaleme alınmıştır: “İçki ve Melekât-ı Rûhiyye” başlığıyla 1923 yılında basılan risalede alkolün insan psikolojisi üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Cemiyet Başkanı Mazhar Osman Bey de basın aracılığıyla Kanun’u savunmuş ve değişiklik teklifine karşı çıkararak kamuoyunu yönlendirmeye çalışmıştır”.*⁶⁰

55 “Hilal-i Ahdar”, *Sebilürreşad*, C.23, S.582, Ocak 1340, s.155.

56 CCA, Yer. 48-64-8, 19.09.1934.

57 “Yeşil Hilalciler”, *Hakimiyet-i Milliye*, 14.12.1929,s.3.

58 *Hakimiyet-i Milliye*, 15.12.1929, s.8.

59 “Yeşilhilal Kongresi”, *Vakit*, 16.10.1930, s.5.

60 Üçüncü, Milli Mücadele Yıllarında Bir Yasak Denemesi: Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu ve Toplumsal Hayata Yansımaları, s.230.

Cemiyetin düzenlediği kongrelerde yapılan faaliyetlere yer verilmekte ve buna dair açıklamalar da dönemin gazetelerinde yer almaktaydı. Cemiyetin düzenlediği kongrelerde toplumun içkiden uzaklaşması için çözüm yolları da ele alınmaktaydı. Örneğin kongrede halkın içki yerine meyve tüketmesi önerilmektedir.⁶¹ Cemiyetin 1930 yılındaki kongre raporlarından anladığımıza göre Gençlik Yeşil Hilal ve Kadınlar Komitesi tesis edilmiş, memleketin birçok yerlerinde konferanslar verilmişti. Mektep kitaplarına içki aleyhine yazılar yazılması için Maarif Vekâleti'nin yardımı da istenmişti.⁶²

Dönemin gazeteleri cemiyetin 1932 yılındaki bir girişimini haber konusu edinmişti. *Vakit* gazetesinde; “Yeşilay Cemiyeti trafik kazalarının önüne geçmek için sarhoş olarak ya da uyuşturucu madde kullanarak kaza yapanların ellerinden vesikaların alınmasını istiyor ve bu İstanbul şoförler cemiyeti arasında uzun münakaşalara sebep oluyor” şeklinde bir haber yer almıştı.⁶³ Bu mesele 1932 yılında Yeşilay'ın yıllık toplantısında tartışılmıştı. Cemiyetin üyeleri bu toplantıda halka kazaların sebebini anlatan sergilerin açılması, şoförlerin zehir ve içki kullanmalarına mani olunması, kullananların elinden ehliyetlerinin alınması, uyuşturucu madde ve alkol kullanımı nedeniyle olan kazaların fotoğraflarının basılıp dağıtılması, mahalle aralarında ve dükkânlarda içki satılmasının yasaklanması, hükümetten mümkün olduğu kadar içki sarfiyatının sınırlandırılmasının ricası kararlaştırmıştı.⁶⁴

Cemiyetin faaliyetleri zaman zaman olumsuz eleştirilere de maruz kalıyordu. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde F.N kısaltması ile Yeşil Hilâl Cemiyeti'ni eleştiren bir yazı yer almıştı. Yazıda cemiyetin sende bir toplanıp kongre yapmasının ve propaganda afişlerinin, yayınlarının ücretli olarak dağıtılmasının etkisizliğinden bahsedilmişti. F.N. yazısında;

“Hiçbir ayyaş içkiye vereceği bir parayı içki aleyhindeki bir kitaba sarf etmeyi ömrünce düşünemez. Bu husustaki tedbir, candan çalışmadır ve propaganda a meccani neşriyattır. İçki iptilasının her yıl beşte bir derecede artmaması için senede bir saatlik içtima hiçbir fayda vermez. Ve yeşil Hilal ismi de boş bir evin kapısındaki kiralık hane ilanından farklı olmaz” ifadelerini kullanmıştı.⁶⁵

Yeşil Hilâl Cemiyeti'nin içki aleyhine yaptığı propagandada tercih ettiği vasıtalardan bir tanesi müsamereler idi. Dönemin gazetelerinden bu müsamerelere dair haberlere rastlamak mümkün. Örneğin Hâkimiyet-i Milliye gazetesi 1931 yılındaki bir sayısında cemiyetin İstanbul'da Tepebaşı tiyatrosunda müsamere verdiğini temsillerde içki aleyhinde nutuklar söylendiğini halka duyurmuştu.⁶⁶

Cemiyetin verdiği müsamerelerde içkinin zararlarını anlatan konuşmalar da

61 “Yeşil Hilal Cemiyetinin Kongresi”, *Vakit*, 21.11.1932, s.3.

62 “Yeşil Hilali Ahmer Cemiyeti Kongresini Açtı”, *Hakimiyeti Milliye*, 29.11.1930, s.3.

63 “Ankara Şöförleri Ne İstiyor”, *Vakit*, 16 Ocak 1932, s.3.

64 “Otomobil Kazalarına Karşı-Yeşilhilâl Cemiyetinin Dünkü İçtimainda”, *Vakit*, 04. 1932, s.4.

65 F.N., “Yeşil Hilal”, *Hakimiyet-i Milliye*, 02.12.1932, s.4.

66 “Yeşil Hilal Cemiyeti'nin Müsameresi”, *Hakimiyet-i Milliye*, 25.03.1931, s.3.

yapılmaktaydı. 1931 yılında İstanbul'da Tepebaşı'nda verilen müsamerede Yeşil Hilâl Cemiyeti'nin umumî kâtibi Dr. Fahrettin Kerim şöyle bir hitabede bulunmuştu:

*“Yeşil Hilâl Cemiyeti memleketin kara bir gününde 1 Mart 1336'da kurulmuştur. Hatta ta Amerika'dan gelen zehirli içkilerin kullanıldığı bu devirde alkolizm müthiş tahribat yapıyordu. Bu afetin daha fazla ilerlemesine mani olmak ve memleketin bütün ümidi üzerlerinde teveccüh etmiş olan genç nesli kurtarmak için mücadeleye girişmek bu teşekkülde mühim bir amil teşkil ediyordu. O vakte kadar yalnız dinin haram kıldığı içki aleyhinde ilim ve fenne müstenit şuurlu bir mücadele bu suretle memleketimizde başladı”.*⁶⁷

Fahreddin Kerim Bey, konuşmasının devamında içkinin kişide yarattığı fiziksel ve ruhsal zararlardan bahsetmiş, özellikle gençleri bu konuda bilinçlendirmek, onları alkolden uzak tutmak için alkolü bir afet olarak tanımlamıştı. Bedenen ve ruhen güçlü bireylerden oluşan bir nesil meydana getirmeyi amaç edindiklerini ifade etmişti.⁶⁸ Fahrettin Kerim bu konuşmasında alkolle mücadeledeki dayanağın değiştiğine işaret etmişti. Meselenin sadece dini boyutu olmadığı, mücadelenin dayanak noktalarına bilim ve fennin eklenip bu boyutlarla bilinçli bir mücadele yürütüleceği ifade edilmişti. Dr. Fahreddin Kerim konuşmasında alkol kullanımının toplumun ahlakını bozduğunu ve gençlerin alkolden uzak tutulması gerektiğini de vurgulamıştı.

Cemiyet'in alkol aleyhine yaptığı propaganda da seçtiği bir diğer yol ise özel gün belirleyerek bu münasebetle faaliyette bulunmaktı. 3 Haziran Yeşil Hilal Bayramı olarak kutlanılmaktaydı. Dönemin gazeteleri bu konuyla ilgili haberlere ve bu münasebetle yapılan propagandalara yer vermişti. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde konu ile ilgili şu satırlara yer verilmişti: “3 Haziran Yeşil Hilal Bayramı'dır. Bu münasebetle içki düşmanları afişler yaparak içki aleyhinde propagandada bulunmaktadır”.⁶⁹ Ayrıca Yeşilay Cemiyeti'nin bu özel günde Yalova'ya da bir gezi düzenleyeceği ifade ediliyordu.

Cemiyet düzenlediği geziler ile gençlere yönelik propaganda yapmaktaydı. Basın da bu gezilere dair duyurular yapmakta ve bilgiler vermekteydi. *Akşam* gazetesi 1935 yılındaki sayısında “İçki düşmanları İstanbul civarındaki köylerde gezintiler yapacaklar. Cemiyet, içki aleyhine büyük tezahürler yapmak üzere deniz gezintisi hazırlamaktadır” duyurusunu yapmıştı. Habere göre; vapurla İstanbul'dan Yalova'ya gidilecekti. Vapurda ve Yalova'da içkisiz eğlenceler ve konserler tertip edilecekti.⁷⁰ Cemiyetin mecmuası olan *Yeşil Hilâl*, 1929 yılında 31 Mayıs'ın “Yeşil Gün Bayramı” olduğundan bahsetmekteydi.⁷¹

Yeşil Gün Bayramı'nda Cemiyet, İstanbul'da Adalara gezi düzenlemişti. Bu özel günde günlük gazetelerde “Yeşil Gün” hakkında makaleler yazılmış sinemalarda

67 “Dün Yeşil Hilal Cemiyeti Tepebaşında Bir Propaganda Müsameresi Verdi”, *Vakit*, 24.03.1931, s.1, 2.

68 A.g.e.

69 “Yeşil Hilâl”, *Hakimiyet-i Milliye*, 03.06. 1932, s.3.

70 *Akşam*, 04.06.1935, s.3.

71 *Yeşil Hilal*, C.4, No.4, Kader Matbaası, Haziran 1929, s.48,49.

projeksiyon ile içkinin fenalığı anlatılmıştı.⁷²Cemiyet, içki aleyhinde duyulan dayanışma ihtiyacını kuvvetlendirmek ve aynı ihtiyacı duyanları birbirinden haberdar edip onları bir araya toplamak için bu tür gezileri düzenlemekteydi. Bu bayram da bu propaganda için iyi bir fırsat olarak görülmüştü. Cemiyet ayrıca Yeşil Gün’de vatandaşlardan içki içmemesini istemişti. İçki içenlerin bu özel günde içmemeleri, bir günlük içki paralarını Hilâl-i Ahmer, Tayyare Cemiyeti gibi hayır müesseselerine bağışlamaları rica edilmişti. Cemiyetin yayınında bu talebin amacı ise şu şekilde ifade edilmişti: “*Bu teklifimizin kabul ve tatbiki yavrularımızın sıhhatini, ailelerin saadet ve rahatlarını temin, bilhassa içkiden pek usanan Türk kadınlarının pek ziyade sevincini mucip olacak bir başlangıçtır*”.⁷³ Alkol düşmanlığında önemli roller üstlenen isimlerden biri olan Dr. İbrahim Zati, Yeşil Gün Bayramı ile ilgili ayrıca şu ifadeleri kullanmıştı:

“31 Mayıs Cuma günü Yeşil Hilâl Cemiyeti bayramıdır. Bu gün kimsenin ağzının rakı kokmamasını, sokaklarda sarhoşların sallanmamasını, kimsenin şuurunu haleldar olmamasını istiyoruz. Bunda haksız mıyız? Hiç olmazsa bugün içkiye israf edilen paraların hayırlı bir yere sarf edilmesini, kıymetli sıhhatinizi bu zehirden korumanızı rica ediyoruz. İşte bugün eklemek istediğimiz fikir...

Belki birçoklarının istihza ve istihfaf ile karşılaşmayacakları bu fikrin filizlendiğini, çiçek açıp meyve verdiğini göreceğimiz gün uzak değildir. Bizim buna çok itimadımız vardır. Çünkü gayemiz milletin umumî menfaatidir”.⁷⁴

Yeşilay Cemiyeti⁷⁵ tarafından belirlenen diğer önemli gün ise Yeşilay Üzüm Bayramı’dır. İlk üzüm bayramı 21 Eylül 1947 yılında İstanbul’da kutlanmıştı. Yeşilay mensupları Üzüm Bayramı’nda bağlarda buluşup üzüm ve üzüm suyu tüketmişlerdi. Bu bayram aracılığıyla alkol düşmanları bir araya gelerek sosyal dayanışma sağlanmış, halka sağlıklı bir alışkanlık olarak meyve yemeleri öğütlenmişti.⁷⁶

Yeşilay Cemiyeti’nin zararlı madde kullanımına karşı yürüttüğü mücadele sadece Türkiye ile sınırlı kalmamıştı. Cemiyet’in ilk kurulduğu yıldan itibaren gerçekleştirmek istediği şey uluslararası faaliyetlere katılmak ve uluslararası alkol karşıtı birliklerle irtibat halinde olmaktı. Bu tür bir katılım haberini dönemin gazetelerinden öğrenmek mümkündür. *Akşam* gazetesi 1930 yılındaki bir sayısında Yeşilay Cemiyeti’nin henüz meydana getirdiği “Hanımlar Faal Heyeti’nin” merkezi Amerika’da bulunan “Beynelmilel içki aleyhtarları kadınlar cemiyeti” ne de iltihak ve müzaherete karar verdiğini yazmıştı.⁷⁷ Cemiyetin 1932 yılındaki toplantısında beynelmilel içki düşmanları cemiyetinden gelen mektup okunmuş ve buna bir cevap yazılacağı kararlaştırılmıştı.⁷⁸ *Cumhuriyet* gazetesinin

72 Ali Rıza, “Yeşil Gün”, *Yeşil Hilal*, C.4, No.4, Haziran 1929, s.51.

73 İbrahim Zati, “Yeşil Gün”, *Yeşil Hilâl*, C.4, No.5, Temmuz 1929, s.65.

74 A.g.e., s.67.

75 Hilâl-i Ahdar Cemiyeti 1936 yılındaki kongrede ismini Yeşilay Cemiyeti olarak değiştirmiştir. Konu ile ilgili bkz. *Ulus*, 06.06. 1936, s.2.

76 Bkz. Hatice Güzel Mumyakmaz, “Yeşilay Cemiyeti ve Faaliyetleri: Bağımlılıkla Mücadele, Sağlıklı ve Ahlaklı Nesiller Yetiştirme”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(1), s.368-387.

77 “Kadın İşi...İçki ile Mücadelede Kadının Vazifesi”, *Akşam*, 28.07.1930, s.7.

78 “Otomobil Kazalarına Karşı- Yeşilhilâl Cemiyetinin Dünkü İçtimâında”, *Vakit*, 04.01. 1932, s.4.

12 Ekim 1933 yılındaki sayısında “İçki düşmanları arasında dostluk” başlığı ile Dr. Fahreddin Kerim Bey’in Viyana’daki içki düşmanları cemiyeti ile temaslarda bulunduğu yazılmıştı.⁷⁹ Cemiyetin 1933 yılındaki senelik toplantısında Dr. Fahreddin Kerim Bey, alkol karışıklığı konusunda uluslar arası temaslarından bahsetmişti. “Amerika, Lozan gibi beynelmilel Yeşil Hilâl mesaisini takdir etmektedir. Berlin, Paris, Amerika, Belgrat ile münasebet peyda edilmiştir” diyerek yurtdışı çalışmaları hakkında bilgi vermişti.⁸⁰ Cemiyet 1935 yılında ise Asr-ı Ulusal İçki Düşmanları Birliği’ne girmişti.⁸¹ 1946 yılında ise Dr. Fahreddin Kerim Gökay, 3-5 Eylül 1946 yılında Brüksel’de toplanan Uluslararası Anti Alkolizm Kongresi’ne katılmış ve Türkiye’yi temsil etmişti.⁸²

Sonuç:

Türkiye’de 1920 yılından sonra alkol kullanım ve satışını kısıtlamaya yönelik bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Devlet, Men’i Müskirat Kanunu ile içki üretim, ihraç ve tüketimini yasaklamıştır. Bu kanun halkın sıhhi ve ahlaki açıdan iyileşmesi yönündeki kaygıların bir neticesi olarak gündeme gelmiştir. Ancak yasa alkolizm sorununu çözmede kesin bir fayda sağlamamış ve tam olarak uygulanamamıştır. Bu nedenle ileriki zamanlarda yasa büyük değişikliğe uğramıştır. 22 Mart 1926 yılında çıkarılan 790 numaralı İspirto ve Meşrubat-ı Küliye İnhisarı Hakkında Kanun ile içki tekelinin devletin kontrolüne geçmiştir. Devletin alkol ile ilgili bu yasal gelişmelerinin dışında çeşitli kişilerin girişimleri ile yeni yasa önerileri gündeme gelmiştir. Türkiye’nin “Çocuk Davasında” tanınmış bir isim olan Kırklareli Mebusu Dr. Fuat Umay, 1926 yılında çocukların içki ve tütün kullanmalarının yasaklanması için bir kanun teklifinde bulunmuştur. 1930 yılında çıkarılan Umumî Hıfzıssıhha Kanunu’nda bu konu ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Kanun ile on iki yaşından küçük olan çocukların meyhaneye girmesi, on sekiz yaşından küçüklere her nevi ispirtolu içki verilmesi ve satılması yasaklanmıştır. Devlet alkolün kişiler üzerinde beden ve ruhen tahribat yaptığının farkındaydı. Güçlü ve sağlıklı bir nesil yaratma çabasında olan devlet, çocukların alkolden uzak durmasını hedeflemişti.

1920 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de alkol satışı, üretimi ve tüketiminin devletin toplumsal ve ekonomik düzenine etkileri oldukça tartışılmıştır. Bir yandan alkol bağımlılığı içtimai bir yara olarak ele alınıp toplum ahlakını, düzenini, sağlığını ve huzurunu bozan bir amil olarak görülmüştür. Diğer yandan da alkol yasağının ülkede yaratacağı ekonomik zarar devleti kaygılandırmıştır. Alkol kullanımının artması ile beraber bireylerin bağımlı hale gelmesi devletin insan gücünün kalitesine zarar vermekteydi. Büyük savaşlardan çıkmış olan ülkenin kalkınması için insan gücünün

79 “İçki Düşmanları Arasında Dostluk”, *Cumhuriyet*, 12.10.1933, s.5.

80 Yeşil Hilâl Cemiyeti Senelik Kongresini Dün Halkevinde Yaptı”, *Yakit*, 26.01.1933, s.6.

81 *Ulus*, 19.07.1935, s.3

82 Bkz.Hatice Güzel Mumyılmaz, “Yeşilay Cemiyeti ve Faaliyetleri: Bağımlılıkla Mücadele, Sağlıklı ve Ahlaklı Nesiller Yetiştirme”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(1), s.377.

iyileşmesi, artması ve üretken hale getirilmesi zorunlu görülmüştü. Ancak bu tür bağımlılığa sahip olan bireylerden oluşan milletin iyi bir istikamette gidemeyeceği anlaşılmıştı. Cumhuriyet yönetimi hem nüfusu arttırmak hem bireyleri bedenen sağlamlaştırmak hem de sağlıklı bir nesil yaratmak için çaba sarf ediyordu. Ayrıca genç Türkiye, aile kurumunun da en iyi hale sokulması ve yeni bir hal alması için çeşitli sosyal politikalar üretmişti. Aile bireylerinin birbirleriyle olan ilişkilerinin sevgi ve saygı esasına göre şekillenmesi, çocuğun huzur ve sevgi dolu bir ortamda büyütülmesi ve çocuk terbiyesine önem verilmesi bu politikaların birer parçalarıydı. Babaların akşamcılığı ve alkol bağımlılığı aile kurumunun korunması ve geliştirilmesi konusunda büyük olumsuzluklar yaratmaktaydı. Bu nedenle alkol bağımlılığı devletin sosyal politikalarıyla uyuşmuyordu. Alkol kullanımı gibi zararlı alışkanlıklar devletin bu tür çabaları ve gayeleri için bir engeldi ve bu engelin aşılması için çözümler aranıldı. Devlet, 1920 yılındaki içki yasağı gibi sert tedbirlerin bir çözüm getiremeyeceğinin farkına varmıştı. Devlet, alkolün tamamen sınırlandırılmasının ülkede maddi kayıplara da yol açacağını da idrak etmişti. Bu nedenle alkolle mücadele de sert yasaların yerine topluma nüfuz edebilecek propagandaların yapılması gündeme gelmiştir. Basın, yayın, müsamere, gezi, konferans gibi yollar kullanılarak alkol bağımlılığı ile mücadele yapılmıştır.

Dönemin Sağlık Bakanlığı yaptığı yayınlarla alkol kullanımına karşı propaganda yapmıştır. Yayınlarda alkol kullananların bulaşıcı hastalıklara daha çabuk yakalanacağı, düşkün hale geleceği, alkoliklerden doğan çocukların bedenen ve zihnen hastalıklı olacağı anlatılmıştır. Bakanlığın yaptığı yayınlarda tıbbi açıklamaların yanı sıra alkolün toplumda açtığı sosyal yaralardan da bahsedilmiştir. Yayınlarda içki insanlık için bir afet olarak anlatılmış, ahlaki bozan ve aileyi mahveden kötü bir unsur olarak tanıtılmıştır. Dönemin Sağlık Bakanlığı'nın yanı sıra Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Yeşilay Cemiyeti de yayınlarda alkol ile mücadeleye yer vermişlerdir. Dönemin doktorları ise gazetelerde yazdıkları makalelerde tıbbi bilgiler ışığında alkolün kişi ve toplum üzerindeki zararlarından bahsetmişlerdir. Dönemin gazetelerindeki makalelerde alkol bağımlılığı sosyal açıdan da ele alınmış, bağımlılık içtimai bir dert olarak nitelendirilmiştir. Alkol kullanımının zamansız ölümlere sebep olduğu ve bu ölümlerin ülke nüfusunu düşürdüğü, bu durumun ülkenin ekonomisine zarar verdiği yazılarak halk bu konuda uyarılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet nüfusu arttırmayı ve iktisadi kalkınmayı öncelikli kılan politikalar üretmişti. Ancak kişilerin alkol kullanımı nedeniyle ölmesi ya da topluma faydasız bir hale dönüşmesi istenilen bir durum değildi. Ayrıca alkoliklerden doğan çocukların da sağlıksız olarak dünyaya gelme ihtimalleri bu dönemde tartışılmış, aileler bu konuda uyarılmıştır.

Alkolle mücadele konusu hep gündemde tutulmuş ve bu bağımlılıktan kurtulma çareleri

aranmıştır. Dönemin doktorları ve bu mücadelede çalışan kişiler alkol bağımlılığından kurtulma çarelerini topluma anlatmaya çalışmışlardır. Halkın spora yönelmesi, farklı meşguliyetlerle ilgilenmesinin faydalı olacağına değinilirken kadınların da bu mücadelede etkin rol oynayabileceğini dile getirmişlerdi. Kadınların ev hayatlarında sabırlı, sevecen olmaları salık verilmiştir. Ülke yönetiminin meyhaneleri ve içki satan yerleri sınırlandırmasının ve içki aleyhinde daha fazla yasanın çıkarmasının faydalı olacağı anlatılmıştır. Bu dönemdeki propagandalarda bireylerin alkolden uzaklaşması sonucunda akıl sağlıklarının daha iyi hale geleceği, cinayetlerin ve trafik kazalarının da azalacağı mesajı verilmiştir.

İçki ile mücadele konusunda Türkiye’de mesai harcayan kurum ise Yeşilay Cemiyeti’dir. Cemiyet, kuruluş yılı olan 1920 yılından itibaren içki düşmanlığı konusunda faaliyet göstermiştir. Kurumun yönetici kadrosunda olan Dr. Mazhar Osman Bey, Dr. Fahreddin Kerim Bey, bilimsel veriler ışığında alkolün toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini halka anlatmak için çabalamışlardır. Gerek cemiyetin yayın organları gerek dönemin gazeteleri aracılığı ile halka ulaşmaya çalışmışlardır. Cemiyet, Türk Ocakları, Halkevleri ve mekteplerde konferanslar tertiplemiş, yapılan müsamere, düzenlenen geziler ile daha geniş kitlelere ulaşmak istemiştir. Cemiyet, Yeşilay Üzüm Bayramı ve Yeşil Gün Bayramı gibi özel günleri içki mücadelesinde bir vasıta saymışlardır. Ayrıca cemiyet, alkol düşmanlığı yapan Uluslar arası kuruluşlarla sürekli temas halinde olmuşlardır. Kuruma katkı veren diğer doktorlar, alkol karşıtı yazıları ile halkı bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

Kaynakça:

Arşiv Belgeleri

Çocukların İçki ve Tütün Kullanmalarının Yasaklanması Hakkında Kırklareli Mebusu Doktor Fuat'ın Önergesi, TC. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Yer:8.46.22, 22.12.1926.

TC. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Yer:48-64-8, 19.09.1934.

Resmi Yayınlar

T.C. Resmi Gazete, No:4, 28.02.1337.

T.C. Resmi Gazete, No:320, 13.03.1926.

T.C. Resmi Gazete, No:1489, 06.05. 1930.

T.C. Resmi Gazete, No: 338, 03.04.1926.

TBMM. Zabıt Ceridesi, D.II, C.28, İ.15, 16 Kânun-u Evvel 1926.

Hilal-i Ahdar Cemiyeti Nizamnamesi, Dersaadet, Hilal Matbaası, İstanbul 1336.

İnternet Kaynakları

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1l%C4%B1k>, (08.03.2021).

<https://www.yesilay.org.tr/tr/bagimlilik/alkol-bagimliliği> , (08.03.2021).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/icki#1>, (09.03.2021).

<https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/4486/gazli-icecekler-ve-alkol?enc=QisAbR4bAkZg-1HImMxXRn2t8ij%2beDtMkJdRGirgyeb8%3d>, (09.03.2021).

<https://www.yesilay.org.tr/tr/kurumsal/tarihce>, (24.02.2021).

Sürelî Yayınlar:

1.Dergiler:

-----, "Hilal-i Ahdar", *Sebilürreşad*, C.23, S.582, Ocak 1340, s.155.

Ali Rıza, "Yeşil Gün", Yeşil Hilal, C.4, No.4, Haziran 1929, s.51.

Hilâl-i Ahdar, C.1, No:17, Necm-i İstikbal Matbaası, 15 Kanun-ı Evvel 1341, İstanbul, s.1.

İbrahim Zati, "Yeşil Gün", Yeşil Hilâl, C.4, No.5, Temmuz 1929, s.65.

Yeşil Hilal, C.4, No.4, Kader Matbaası, Haziran 1929, s.48, 49.

2.Gazete Haberleri ve Makaleleri:

Ahmet Asım, Hekim Öğütleri-Alkol İptilası, *Akşam*, 18.10.1934, s.5.

Akşam, 04.06.1935, s.3.

Ankara Şoförleri Ne İstiyor, *Vakit*, 16 Ocak 1932, s.3.

Dün Yeşil Hilal Cemiyeti Tepebaşında Bir Propaganda Müsameresi Verdi, *Vakit*, 24.03.1931, s.1,2.

F.N., Yeşil Hilal, *Hakimiyet-i Milliye*, 02.12.1932, s.4.

G.A., İçtimai Hastalıklar, *Ulus*, 25.01.1939, s.5.

Göker, Galip, Kanser Her Şeyden Önce İçtimai Bir Mevzudur, *Ulus*, 06.12.1938, s.2.

Hakimiyet-i Milliye, 15.12.1929, s.8.

İçki Düşmanları Arasında Dostluk, *Cumhuriyet*, 12.10.1933, s.5.

İstanbul Halkevlerinde Verilecek Konferanslar, *Ulus*, 04.03.1939, s.6.

İzmirli, Celâlettin, İrsiyet Meselesi, *Kurun*, 21.06.1938, s.3.

Kadın İşi... İçki ile Mücadelede Kadının Vazifesi, *Akşam*, 28.07.1930, s.7.

Kurun, 18 Nisan 1936- özel ilave

Kurun, 31.01.1938, s.5.

Otomobil Kazalarına Karşı-Yeşilhilâl Cemiyetinin Dünkü İçtimanda, *Vakit*, 04. 1932, s.4.

Ulus, 06.06. 1936, s.2.

Ulus, 19.07. 1935, s.3.

Ünalan, Ata, Çocuk Davamız ve Sıtma Mücadelesi, *Ulus*, 25.06.1942, s.2.

Vakit, 24.03.1931, s.1.

Vakit, 6 Ağustos 1939, s.2.

Verem ve Alkolizm, *Akşam*, 09.08.1934, s.6.

Yeşil Hilâl Cemiyeti Senelik Kongresini Dün Halkevinde Yaptı, *Vakit*, 26.01.1933, s.6.

Yeşil Hilal Cemiyetinin Kongresi, *Vakit*, 21.11.1932, s.3.

Yeşil Hilâl, *Hakimiyet-i Milliye*, 03.06. 1932, s.3.

Yeşil Hilalciler, *Hakimiyet-i Milliye*, 14.12.1929, s.3.

Yeşil Hilali Ahmer Cemiyeti Kongresini Açtı, *Hakimiyet-i Milliye*, 29.11.1930, s.3.

Yeşilhilal Kongresi, *Vakit*, 16.10.1930, s.5.

Zati, İbrahim, Cinayet ve Katilleri Azaltmak İçin Ne Yapmalıdır?, *Akşam*, 07.07.1938, s.8.

Yeşil Hilal Cemiyeti'nin Müsameresi, *Hakimiyet-i Milliye*, 25.03.1931, s.3.

Kitap, Araştırma Makaleleri ve Ansiklopediler

-----“Sakininiz, Kaçınınız”, Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfâl Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927, s.37,79.

Abdülaziz Çavuş, İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler, (müt: Mehmet Akif Ersoy), Ali Şükrü Matbaası, Ankara 1339-1341.

- Akalın, Güneri, Cumhuriyetimizin 75. Yılına Armağan- Atatürk Dönemi Maliye Politikaları, Ankara 2008.
- Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfâl Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927.
- Arpacı, Murat, “Sağlam Nesiller yada Dejenerasyon: Türkiye’de Alkol Karşıtı Düşünce ve Hareket (1910-1950)”, Toplum ve Bilim, S.134, 2015, s.37.
- Demirbilek, Sinan, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar(1923-1946), ÇTTAD, XII/24, Bahar 2012, s.213.
- Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 1998.
- Doğan, Cem, “Osmanlı Men’-i Müskirât Cemiyeti ve Men’-i Müskirât Kânunu”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.6, S.26, Bahar 2013, s.173.
- Hikmet Hamdi, Sıhî Müze Rehberi, C. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, Yenigün Matbaası, Ankara 1928.
- Karahanoğulları, Onur, Birinci Meclisin İçki Yasağı (Men’i Müskirat Kanunu), Phoenix Yay., Ankara 2007, s.124,125,135.
- Muhammed Abdüsselam, İçki Mücadelesi, İzmir,1340.
- Mumyakmaz, Hatice Güzel, “Yeşilay Cemiyeti ve Faaliyetleri: Bağımlılıkla Mücadele, Sağlıklı ve Ahlâklı Nesiller Yetiştirme”, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 55(1), s.368-387.
- Üçüncü, Uğur, Milli Mücadele Yıllarında Bir Yasak Denemesi: Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu ve Toplumsal Hayata Yansımaları, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2012, s.230, 303-305.

Tezler

- Çakır, Gül, Atatürk Dönemi’nde Çocuk, Kadın ve Aile Algısı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), TC. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2019.
- Öztürk, Yeter, XIX. Yüzyıl Arşiv Belgeleri ne Göre Osmanlı Devleti’nde İçki ve Yasakları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), TC. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2017

Ekler

Ek 1: Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfal Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası İstanbul, 1927, s.79.

- ۷۹ -

ایچی ورم یا تاغیدر

القول - امیرتو

عیاش ، بکری }
ورمه
زهروی (کوتو) خسته لقره ، رعشه و هذیان (هذیان
مرتعش) ه ، بوتون بر دوشکونلکه دوچار اولور .

ورم
داشیتیک (قانیور ، اکری ، باجاقلی)
سقط
آبدال اوله بیلیر .
بر بکریک چوجوقاری

بکریک عرق بوزار .

Ek 2: Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfal Cemiyeti Yayını, Ahmed İhsan Matbaası İstanbul, 1927, s.80

آلوقاك فتنالارندن (ايكي طرز حيات)

باباڤر و آناڤر ، سز هانكيسی بكنیورسكتر ؟

Ek 3: *Vakit* gazetesi, 24.03.1931, s.1

Alkol aile saadetine en büyük düşmanıdır !

Dün Yeşil Hilâl cemiyeti Tepebaşında bir propaganda müsameresi verdi

Müsamerede * Canlı tablolar , gösteren küçükler

Ek 4: Akşam gazetesi, 16 Haziran 1934, s.3.

Ek 5: *Yeşil Hilal*, Haziran 1929, C.4, No.4, s.54

Şiirsel Bir Savaş: Anzak Günlüklerindeki Şiirlerde Gelibolu Muharebeleri*

Mehmet Ali ÇELİKEL**

Öz

Birinci Dünya Savaşında, Çanakkale Boğazı'nda Türk ve Britanya orduları arasında sekiz ay süren çarpışmalar boyunca, Anzak birlikleri olarak bilinen, Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri Gelibolu'da karargâh kurmuşlardır. Anzak askerler tarihi kişisel olarak tanıklık ederek günlükler tutmuşlar ve mektuplar yazmışlardır. 1915'teki Gelibolu muharebeleri sırasında tutulan Anzak günlükleri yalnızca ikincil tarihsel kaynaklar değildir. Aynı zamanda kendilerini şiirle ifade ederek rahatlatmak isteyen askerler anılarını da kayda geçirmektedir. Kimi Anzak askerleri günlüklerinde şiirler de yazmışlar ve savaşın zorlukları ve acılarına şiirin lirizmiyle katlanmaya çalışmışlardır. Bu şiirler yalnızca tarihsel gerçeklerin yansımaları değil, savaşın acı betimlemeleri olarak da karşımıza çıkmaktadırlar.

Bu makale Anzak askerlerin günlüklerindeki şiirlerde savaşın bireyler üzerindeki etkilerini incelemektedir. Günlüklerdeki şiirler tarihsel kaynaklar olarak değil, tarihi şiirin bir malzemesi olarak kullanan metinler olarak okunmaktadır. Çalışmada tarihsel olayların şiir yazımının ardındaki ana etken olmadığı, tersine şiirin temel kaynaklarından biri olduğu da vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarih, şiirsellik, Çanakkale Savaşları, günlük yazımı.

A Lyrical War: The Gallipoli Campaign through Poetry in Anzac Diaries

Abstract

During the First World War, Dardanelles witnessed fierce clashes between the British and Turkish forces. This eight-month-war caused the settlement of Australian and New Zealand Army Corps known as Anzacs in Gallipoli. Anzac soldiers kept diaries and wrote letters bearing individual observation. Anzac officers wrote poems in their diaries to cope with the violence of war using the lyricism of poetry. Their poems remain as lyrical reflections of reality and as painful portrayals of war.

* Bu çalışma, 113K105 nolu, "Düşmanlıktan Kalıcı Dostluğa: Türk ve Anzak Askerlerinin Günlüklerinden ve Anlatılarından Kültürel Yansımalar" başlıklı TÜBİTAK Projesi desteği ile gerçekleştirilmiştir.

** Prof. Dr. Mehmet Ali Çelikel Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü. macelikel@pau.edu.tr

This paper reads poems in these diaries to analyse the emotional effects of war on individuals. The diaries will be read not as the sources of historical information but as the texts that use history as material for poetry. The paper also questions if individual observations change the perception of official history that does not become the main impulse behind the writing of poetry but turns merely into one of its sources.

Keywords: *History, lyricism, Gallipoli Campaign, diary keeping.*

Tarih boyunca yaşanan her savaşın ardından, o savaşa ilişkin savaş şiirleri yazılmıştır. Bu çalışma Gelibolu Muharebeleri boyunca, Anzak askerlerinin günlüklerinde yazılan savaş şiirlerini inceleme amacı taşımaktadır¹. Çalışmanın amacı ilk bakışta savaş şiirleri yazmış ünlü şairlerin şiirlerinin inceleneceği izlenimini uyandırsa da, bu kapsamda tanınmamış şairler bulunmaktadır. Bu tanınmamış şairlerin pek çoğu aslında şair olmayan, savaş sırasında tuttıkları günlüklere şiirler yazan askerlerden oluşmaktadır. 1914 ve 1918 yılları arasında süren Birinci Dünya Savaşı boyunca dünya, tarihinin en tahrip edici, en acı dönemlerinden birini yaşadı. On yedi milyonun üzerinde insanın hayatını kaybettiği bu savaş, dünyanın pek çok bölgesinde göğüs göğüse şiddetli çatışmalara sahne olmakla birlikte, savaş üzerine yazılmış birçok yazınsal metnin ortaya çıkmasına da yol açtı. O günlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun da savaşa dâhil olması, Ege Denizi ve Karadeniz arasındaki tek geçidin ilk ayağı olan Çanakkale Boğazı'nın iki yakasında Türk ve İngiliz donanmaları arasında, Çanakkale Deniz Savaşları olarak bilinen şiddetli muharebeleri tetiklemişti.

Gelibolu Muharebesi, yoğunluklu olarak, Türkiye'nin Trakya bölgesinin güneyinde bulunan Gelibolu yarımadası üzerinde yaşandı. Birinci Dünya Savaşı sırasında 25 Nisan 1915 ve 9 Ocak 1916 tarihleri arasında, Gelibolu yarımadası İngiliz ve Türk birlikleri arasında tarihin belki de en şiddetli çatışmalarından birine sahne oldu. Gelibolu Yarımadası günümüzde Çanakkale Boğazı olarak bilinen Dardanel'in kuzey yakasında yer almaktadır. Çanakkale Boğazı savaşın müttefiklerinden biri olan Rusya'ya tek deniz yolunu oluşturmaktaydı. Bu deniz rotasını güvenceye almak amacıyla, Rusya'nın müttefiklerinden Fransa ve Britanya askeri bir harekât başlattılar. Ancak bu saldırı geri püskürtüldü. Sekiz ayın sonunda harekât başarısızlıkla son buldu ve işgal güçleri geri çekildi.

Bu sekiz aylık savaş boyunca, kısa adı Anzak olan Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerlerin oluşturduğu birlikleri de içinde bulunduran Britanya ordusu özellikle Gelibolu Yarımadası üzerinde, geçici de olsa bir yerleşke oluşturdu. Evlerinden ayrı olan Avustralyalı ve Yeni Zelandalı asker ve subaylar sürekli olarak günlükler tutarak ve mektuplar yazarak savaşın ve tarihsel olayların kişisel bir bakış açısıyla yazılmış bir

---

1 Ekim 2013-Haziran 2015 arasında yürütülen 113K105 nolu, "Düşmanlıktan Kalıcı Dostluğa: Türk ve Anzak Askerlerinin Günlüklerinden ve Anlatılarından Kültürel Yansımalar" başlıklı TÜBİTAK Projesi kapsamında, Avustralya'daki Auckland Savaş Müzesi'nde sergilenen günlüklerin sayfalarından çekilmiş fotoğraflar çalışılmıştır.

kaydını tuttular. Böylelikle, kişisel gözlemleri aracılığıyla tarihe bir başka açıdan da ışık tutmuş oldular. Gelibolu muharebeleri sırasında tutulmuş olan Anzak günlükleri yalnızca ikincil tarihsel kaynak değil, aynı zamanda, acımasızca süren çatışmalar sırasında askerlerin kendilerini şiirsel olarak ifade ederek rahatlattıkları birer anı defteri olma işlevi de görmektedir. Kimi Anzak subayları günlüklerinde şiirler alıntılarken, kimileri de kendi şiirlerini yazarak, şiirin lirizmi aracılığıyla savaşın acılarıyla baş etme yolunu seçmişlerdir. Öte yandan onların şiirleri her gün yaşadıkları ölümcül gerçekliğin şiirsel birer yansıması değildir. Aynı zamanda savaşın acılarını çok daha çarpıcı olarak anlatan birer metindirler.

Azer Banu Kemaloğlu'nun değindiği gibi, “Gelibolu savaştan sonra bile Anzak askerlerinin hayatında önemli bir yer tutmuştur” (2015: 26). Bu nedenle, sadece savaş sırasında günlüklerine şiirler yazmakla kalmamış, savaştan sonra da yazmaya devam etmişlerdir. Gelibolu “sorunlu bir bölge olarak askerlerin deneyimlerini yazılı olarak kayda geçirdikleri bir yerdir” (Kemaloğlu 2015: 26). Bu günlükler yalnızca savaş alanında yaşananların yazılı kayıtları değil, aynı zamanda askerlerin kendilerini ifade etme yolu olarak da işlev kazanmaktadır. Bu nedenle günlüklerin bazılarında askerlerin adı ve adresi dışında savaş alanına dair hiç bir şey bulunmamaktadır (Kemaloğlu 2015: 27).

Bu nedenle bu çalışma, Anzak askerlerinin günlüklerindeki şiirleri savaşın bireyler üzerindeki etkileri açısından okumayı amaçlamaktadır. Bu şiirler kültürel coğrafya perspektifinden çözümlenmeye elverişli, okuyucuyu coğrafi yapının Anzak askerlerinin zihnindeki savaş algısı üzerinde ne gibi kültürel etkileri olduğunu sorgulamaya davet eden metinlerdir. Anzak askerlerinin günlükleri, yeni tarihselci bir okuma için de oldukça elverişli bir malzeme sunmaktadır. Dolayısıyla günlüklerdeki şiirleri, tarihsel bilgi kaynağı olarak değil, tarihi şiirin konusu olarak kullanan metinler olarak okumak olasıdır. Bu nedenle, bu çalışmada, bu şiirlerin yazılmasındaki temel motive edici unsurlar yerine onların malzemesi olan resmî tarih algısının bireysel gözlemlerle değişip değişmediğinin sorgulanması amaçlanmaktadır.

Auckland Savaş Müzesi'nde sergilenen Anzak günlükleri, Anzak askerlerinin savaşın kaydını tuttuklarının bir göstergesidir. Yazılı kültürün bir parçası olarak, günlük tutma alışkanlığı özellikle olağandışı deneyimleri kayda geçirme işlevi gördüğü için büyük önem taşımaktadır. Günlükler aracılığıyla bu olağanüstü deneyimler, geçmişin birer anısı olarak geleceğe aktarılmaktadırlar. Aynı zamanda, günlüklerde yazılanlar duygusal verilerdir ve onların yıllar sonra yeniden okunması kayıt altına alındıkları andan daha farklı bir çağrışım uyandırabilecekleri anlamına gelmektedir. Anzak askerlerinin durumu göz önüne alındığında, Gelibolu Muharebeleri sırasındaki kısıtlı zaman diliminde, travmalarla dolu deneyimleri hakkında yazdıkları günlükler onları rahatlatmaktaydı, çünkü bu günlükler aracılığıyla sadece deneyimleri yazıya dökmekle kalmıyor, aynı zamanda sevdikleriyle onların yokluğunda bir iletişim kurmuş oluyorlardı. Savaştan söz ederken, aslında yazı yoluyla kendilerine bir terapi uygulamaktaydılar. Böylece yazı, hem iyileştiren hem de rahatlatan bir sürece dönüşmekteydi.

Auckland Savaş Müzesi’ndeki kimi günlüklerde görülmektedir ki, Anzak askerleri günlükleri, tarihi kayda geçirmenin yanı sıra duygusal bir rehabilitasyon amacıyla da kullanmaktaydılar. Bu bağlamda, bu çalışmada incelenen ilk örnek Muharebeci Horace Williams’ın Auckland Savaş Müzesi’nden alınan PR01706 nolu klasördeki notlarıdır. Bu notlarda, Horace Williams deneyimlerini vatanseverliğinin ve yurt özleminin bir göstergesi olarak şiirsel bir biçimde ifade etmektedir. Dizelerinin bazıları kültürel bencillik² örnekleri olarak değerlendirilebilir. Şiirlerinden ilk örnek her dizenin başında alfabenin ilk harfini kullandığı akrostiş bir şiirdir³:

A is Australia the country for me
B stands for bayonet our bright suckersnee
C are our comrades who help make things go
D is our Dugout our “war bungalow”

E stands for Egypt where the boys broke the law
F is for the flag that we’re all fighting for
G are the Ghurkas with kybris so bright
H is the Hope that we’ll come back all right
(Folder PR01706, Image SAM - 8034)

*A benim ülkem Avustralya
B bıçaklarımızdır parlayan tüfeklerin ucunda
C yoldaşlarımızdır her şeye yardım eden⁴
D delikleridir savaş yuvalarımızın*

*E Mısır’dır kanunları çiğnediğimiz⁵
F uğruna savaştığımız bayraktır⁶
G Ghurka’lardır parlak giysili
H ise sağ salim geri dönme ümidi⁷*

---

2 Kültürel bencillik: cultural solipsism.

3 Günlüklerden yapılan alıntıların çevirileri makalenin yazarına aittir.

4 Yoldaş sözcüğü “C” harfiyle başlayan “comrades” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

5 Mısır sözcüğü “E” harfiyle başlayan “Egypt” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

6 Bayrak sözcüğü “F” harfiyle başlayan “flag” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

7 Ümit sözcüğü “H” harfiyle başlayan “Hope” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

Graeme Turner bir kültür tarafından üretilen anlatıların bir toplumun kendi hakkındaki görüşünü ve bakış açısını oluşturduğu ve dile getirdiği modeller olduğunu öne sürmektedir (Turner 1993: 20) ancak bu anlatıların “deneyimleri anlamlandırma, boşlukları doldurma ve kültürü kendi kendisine açıklama” (Turner 1993: 9) işlevi de bulunmaktadır. Williams’ın şiirlerindeki dizeler kendisi gibi aynı savaşın zorluklarını ve acılarını çeken arkadaşları için bir milliyet yapısı oluşturma işlevi görmektedir. Williams’ın günlükleri Turner’ın terimleriyle “milli bir kurgu” yaratma girişimi olarak okunacak olursa, bu şiirlerin aynı zamanda “kültürel yapılar” oluşturduğu da görülmektedir (Turner 1993: 9). Böylece, Williams vatansever duyguları güçlendirmeye çalışmakta ve ülkelerinin adının ilk harfini alfabenin de ilk harfi olarak şiirinin ilk dizesine yerleştirerek aynı duyguları arkadaşlarına da yaşatmak amacını taşımaktadır, çünkü Robyn MacCallum’a göre “Avustralya, pek çok sömürgecilik sonrası ülke gibi, ulusal kimlik kavramını tartışmakta” (1997: 102) olan bir ülkedir. Bir Avustralya yurttaşı olarak, ulusal kimliğini oluşturmak adına Gelibolu onun için ilk kez ele geçirdiği bir fırsattır. Bu nedenle, ülkesine karşı duyduğu içselleşmiş bir duygusal bağ, vatanından çok uzaklarda bulunan Gelibolu’da savaşması için temel ahlaki nedenlerden biri haline gelir. “Avustralyalılık” MacCallum’a göre “oldukça problemlili” bir kavramdır çünkü bu kavram “değer ve anlamların kültürel olarak yapılandırılma halidir” (1997: 102). Kültürel değerler ya uzun bir geçmişe sahip yerleşik toplumların geleneksel değerleri olarak ya da bir kimlik arayışının sonuçları olarak bulunabilmektedir. MacCallum’a göre böyle bir ulusal kimlik arayışı “(hem sosyal hem de fiziksel) yer kavramları, mekân ve insan ilişkisiyle ilintilidir ve bu bağlamda, belli sosyal ve doğal coğrafi koşullarda şekillendiği için, bireysel öznellik ulusal kültürel kimlik işlevi görmektedir” (1997: 102).

“C” harfiyle temsil edilen “yoldaşlar” yıkım dolu koşullarda onları biraz daha rahatlatarak bir dayanışma örneği oluşturmaktadır. Burada kültürel bencillik kavramı ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Gelibolu kendi ülkelerinin özgürlüğü için savaştıkları topraklar olmasa da, Williams hep birlikte uğruna savaştıkları bayrak imgesini kutsallaştırarak, Gelibolu’daki varlıklarına yüce bir anlam yüklemektedir. Böylelikle, kültürel bencillik yoluyla, kendi ulusal ve kültürel bakış açılarından bakıldığında, Gelibolu savaşı haklı çıkarılabilir hale gelmektedir. Bu şiir Williams’ın savaştaki gündelik deneyimlerini ve duygularını anlatmasa da, orada bulunuşuyla ilgili neler hissettiğini göstermekte, ayrıca savaşın yol açtığı korkuları ve acıları hafifletmektedir. Şiirde vurgulanan kahramanlık, özellikle “A” harfiyle nitelenen ülkeye duyulan sevgi, yoldaşlarını yüreklendirme ve onları kahramanlaştırma arzusunun bir göstergesidir. Savaşı haklı çıkaran vatanseverlik ve kahramanlık kavramları eve sağsalim dönmelerinin de kaynağını oluşturmaktadır. Türk topraklarında, yabancı olmalarına rağmen, kültürel bir kimlik oluşturmaktadır. Bu topraklar aynı zamanda onların siyasal bilincini de şekillendirir. Jay Daniel Thompson’ın deyişiyle, “şiir kişisel olanı siyasa dönüştürmeye yardımcı olur” (2011: 1). Ölüme gönderilenler hep gençler ise, siyasi ve tarihi amaçlar çoğu kez bireysel hayatların tahribatıyla sonuçlanmaktadır. Ancak aynı zamanda, çekilen acıların da siyasal olduğu tartışmasızdır. Bu nedenle Williams’ın siyasal bilinci Türklerin

öldürülmesini doğru bulan bir bilince dönuşür, çünkü bu kendilerinin hayatta kalması için gerekli olan bir eylemdir:

Q stands for Question how best to live
When the R is the ration our QM gives
S stands for shells that go screaming o'er head
T are the Turks who will shortly be dead
(Folder PR01706, Image SAM - 8034)

Q en iyi hayat için sorulan Sorudur⁸
R ise akıldır bize QM'in verdiği⁹
S şarapnellerdir başımızdan üstünden uçan¹⁰
T ise Türklendir çok yakında ölecek olan

Jeffrey Sychterz'e göre şiir "travmaya yakın bir dil kullanır", ve travmatik anılar "tarihsellikten koparılarak" güçlü bir biçimde "düşselleşmiş" hale gelir (Sychterz 2009: 144-5). Williams'ın dizelerinde Türklerin ölümü, MacCallum'un deyişiyile, "tercih edilen bir ulusal kimliğe ait kültürel ve ideolojik kavramların şekillendirdiği bir kimlik anlatısı arayışını başlatan doğal ve sosyal şartlarda bir öznelliğin gelişmesi" anlamına gelmektedir (1997: 102). Onların Türk topraklarındaki varlığı ulusal kimliklerini sorgulamanın başlıca nedeni haline gelirken, ulusal kimliğin inşası, MacCallum'a göre, "mekânın imgeleri ve mekânla insan arasındaki ilişkilerle temellendirilmiştir" (1997: 102). Ancak tuhaf bir çelişkiyle, Anzak askerlerinin kendilerine yeni bir kültürel ve ulusal kimlik oluşturmalarına olanak veren Türk kültürel coğrafyası olmuştur.

Mısır da Anzak askerlerinin hayatlarında en az Gelibolu kadar önemli bir yer tutmaktadır. Dardanel'e yolculuklarında durak yerleri olan Mısır'da beklemedikleri güzelliklerle karşılaşır ve olağanüstü deneyimler yaşarlar. Yabancılığıyla, yeryüzü şekilleriyle, bitki örtüsü ve etnik çeşitliliğiyle, Mısır onlar için unutulmaz bir yer olur. Horace Williams günlüklerinde Er E. W. Wyatt'ın Mısır üzerine yazdığı "Güzel Mısır" başlıklı şiirinden alıntı yapar:

---

8 Soru sözcüğü "Q" harfiyle başlayan "Question" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

9 Akıl sözcüğü "R" harfiyle başlayan "ration" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

10 Şarapnel sözcüğü "S" harfiyle başlayan "shells" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.

Land of camels, land of sand
Of small canals & palm trees grand
Scattered there on every hand
Egypt

Land of Arabs, 'Gibs & Greeks
Land of guides – the living sneaks –
Land of which the Bible speaks
Egypt

...

Land of silence, land of sin
Land of man with sunburnt skin
Where pickets run drunk soldiers
Egypt

(Folder PR01706, Image SAM - 8038)

*Develerin ülkesi, kum ülkesi
Kanallar ve dev palmiye ağaçları
Her yere yayılmış
Mısır*

*Arapların, Yunanların ülkesi
Rehberlerin – yaşayan sırların –
İncil'in bahsettiği ülke
Mısır*

...

*Sessizliğin ülkesi, günahın ülkesi
Güneş yanığı tenli adamların ülkesi
Nöbetçilerin sarhoş asker kovaladığı
Mısır*

E. W. Wyatt'ın şiirinden Williams'ın yaptığı alıntıda, Mısır toprakları ve manzarasının tasvirlerinde “develer ülkesi, kumlar ülkesi”, kanallar ve palmye ağaçları” ya da “Arapların ülkesi” gibi ifadelerle oryantalist bir yaklaşım öne çıkmaktadır. Uzak vatanlarından Mısır'a gelen Anzak askerleri kendilerini hiç bilmedikleri topraklarda bulurlar. Develer, palmye ağaçları ve kumlar içinde, tatil kartpostallarını andıran bir manzarada, askeri harekâta katılmak için Gelibolu'ya gönderilecekleri günü beklemektedirler. Ancak Mısır'daki geçici ikâmetgâhları, oryantalist imge ve arzuları canlandırmaktadır. İncil'de bahsi geçen “sessizliğin ülkesi” “günah ülkesi”ne dönüşür. “Sarhoş askerler” ülkenin imajını İncil'de adı geçen topraklar imajından uzaklaştırmaktadır. Bu nedenle, Mısır'daki askeri kamp sadece Gelibolu'ya gönderilecekleri günü bekledikleri bir yer değil, aynı zamanda keyifli vakit geçirdikleri bir yerdir. Tenlerinin güneşten bronzlaştığı, içki içip eğlendikleri bir ülkedir. Dolayısıyla “Güzel Mısır”, savaşın duygusal ve dokunaklı deneyimlerini anlatan bir şiir değil, savaş öncesi yolculuklarında yaşadıkları deneyimleri anlatan bir şiirdir. Bu şiirin önemi, savaşın kederini ve vatanlarına duydukları özlemi dile getirmesinde değil, askere alınmanın onlara dünyanın başka yerlerini görme ve oryantalist deneyimler yaşama fırsatı verdiğini göstermesinde yatmaktadır.

“Arthur Yatağa Gittiğinde” şiirinde, Williams vatansızlık düşüncesine geri döner ve Arthur yatağa gittiğinde yaşaması gereken güveni öne çıkararak savaşa katılmalarını haklı göstermektedir:

We are fighting for our country
Our home folk let us so
We've left our home for trenches
You see we didn't know
And though the days are weary
With little bright ahead
There's always some excitement
When Arthur goes to bed.

(Folder PR01706, Image SAM - 8039)

*Vatanımız için savaşıyoruz
Memleketteki ailelerimiz öyle izin verdi
Siperlere gelmek için evlerimizi terk ettik
Görüyorsun bilmiyorduk
Ve günlerimiz yorucu da olsa*

*Önümüzde az bir umut ışığıyla
Her zaman var bir heyecan
Arthur gidince yatağa.*

Yukarıdaki kıta askere alınmanın yarattığı çelişkili duyguları bir araya getirmektedir. Bir yandan “vatanlarındaki aileleri” böyle istediği için savaştıklarına inanırlarken, öte yandan “bilmedikleri” siperler için evlerini terk edişlerini sorgulamaktadırlar. Kıta bir “heyecan” ile son bulmaktadır, çünkü geride bıraktıkları yurdu Arthur simgelemektedir ve Gelibolu savaşına katılmaları ancak Arthur’un rahatça yatağına gitmesi ile haklı çıkarılabilmektedir. Bir başka deyişle, harekâta katılımları, vatanlarındaki rahat hayatın onların burada çarpışmalarına bağlı olduğu fikriyle haklılık bulmaktadır. Ne var ki, bu fikir ikna edici olmaktan uzaktır çünkü şiirin bir başka kıtasında, Gelibolu’daki askerleri temsil eden bir başka Arthur’a değinilmektedir:

With waterproofs he’s made himself
A kind of sleeping bag
Though of the way he wriggles in
There’s nothing much to brag
And now with blanket wrapped around
And feet tied up as one
You think, he’s nearly finished
But Lord, he’s just begun.
(Folder PR01706, Image SAM - 8041)

*Kendi yaptığı su geçirmez
Bir çeşit uyku tulumuyla
Kıvrılıp içine girse de
Övünülecek hiçbir şey yoktur
Ve şimdi sarındığı battaniye ile
Ve ayakları tek ayak gibi birbirine bağlı
Sanırsın, neredeyse bitmiş işi*

Fakat Tanrım, her şeye yeni başladı.

Arthur siperlerde kendi yatağını kendisi hazırlayan genç bir Anzak askeri olarak çıkar karşımıza yukarıdaki kıtada. Evindeki rahat yataktan yoksundur ve kendi uykumu tulumunu kendisi yaparak battaniyesine sarılmaktadır. Şiirin son kıtasında, Arthur'un ölümü mecazi olarak yatağa girmesiyle anlatılmaktadır:

And now he wants his great coat
A smile is shared by each
It suddenly dawns on him
It hangs just out of reach
He sits him up & glares around
And each man hides his head
A spring, a jerk, a smothered curse
And Arthur's gone to bed.

(Folder PR01706, Image SAM - 8042)

*Ve şimdi paltosunu istiyor
Bir gülücük paylaşılıyor herkesçe
Aniden şafak söküyor üstüne
Ulaşılmaz bir yerde asılı kalıyor
Oturtuyor onu ve göz atıyor çevreye
Adamların her biri gizliyor başlarını
Bir pınar, bir titreme ve boğazı düğümlemiş bir küfür
Ve Arthur artık yatağa gitti.*

“Arthur Yatağa Gittiğinde” şiiri vatansever gururu savaşın kederine dönüştürmektedir. Evdeki “Arthurlar” rahat yataklarında uyurlarken, siperlerdeki “Arthurlar” kendi yaptıkları su geçirmez uyku tulumlarında uyumaktadırlar. Horace Williams'ın günlüklerine aldığı şiirlerdeki dizeler vatanseverlikten Gelibolu harekâtı için askere alınmanın eleştirisine uzamaktadır. Tarihsel olaylar hakkındaki bireysel bakış

açısını şiir aracılığıyla anlatırken, Williams aynı zamanda savaşın güçlükleri hakkındaki alternatif görüşlerini de ifade etmektedir. Bu bakış açısı, Homer'in İlyada'sında, şairin sadece Truva savaşının epik öyküsünü yazmakla kalmayıp, aynı zamanda Achilleus'un ölümünü hazırlayan olayları anlatışını da andırmaktadır. Aynı şekilde, Williams, binlerce yoldaşının ölümüne de gönderme yaparak, Arthur'un ölümünü tasvir eder.

Bir başka örnekte ise, Williams Amerikan İç Savaşı'nın en ünlü sloganlarından birini "özgürlüğümüz için savaşıyoruz" sloganını askeri bir marşın nakarat kısmında kullanır:

We're fighting for liberty for freedom
For six bob a day we're chasing the hun
We'll stand back to back neath the old Union Jack
And show the world what Australia has done.
(Folder PR01706, Image SAM - 8035)

*Özgürlük için savaşıyoruz, hürriyet için
Günde altı şiline barbar kovalıyoruz
Sırt sırta verip Union Jack'in¹¹ altında duracağız
Ve dünyaya Avustralya ne yapmış göstereceğiz.*

Bu askeri marş, Avustralya'nın hala Britanya İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu ve onun bayrağı altında durduğu fikrinin bir göstergesidir. Yine de, bu duruş askerlerin savaştığı süre boyunca günlük gelirlerini gösteren "günlük altı şilin" ile sağlanmaktadır. Marşın sözleri Amerikan İç Savaşı'nda olduğu gibi, uğruna savaştıklarına inandıkları özgürlüğü sorgulamaktadır. Yeniden MacCallum'a dönecek olursak, "Avustralyalılık" oldukça problemlili bir terim olduğu için ulusal ve kültürel değer ve anlam inşasına ihtiyaç duymaktadır (1997: 102). Williams Union Jack'i birleştirici kültürel değer olarak kullanmakta ve bu bayrak aracılığıyla ulusal bir kimlik inşa etmektedir. Bununla birlikte, Gelibolu gibi bir yerde bu marşın kullanılması önemlidir, çünkü aslında Avustralya'yı özgürleştirmeyecek bir özgürlük için savaşıyorlardı. Amerikan İç Savaşı'na gönderme yapıyor olsa da, savaşın vatanseverlik yönünü azaltan günlük ödemeye yaptığı referans şarkının anlamındaki çelişkileri yoğunlaşmaktadır.

Bir başka şiir içeren günlük Teğmen T. P. Chataway'in notlarında görülmektedir:

11 Büyük Britanya bayrağı.

Where drifting clouds cast shadows o'er the sand
Perturbed not by earthly the sun's that glow
For their brief moment. Napoleon's band,
Ceaser and Athony's lie low!
And time – whose shining disc their glories lit,
Unheeding through the azure blue does flit.
(Folder MSS652, Image SAM – 6253)

*Kumun üstüne gölgeler yağdığı yerde başıboş bulutlardan
Dünyevi kaygılar yok, güneş parlar aralarından
Onların kısa araları için. Napolyon'un bandosu,
Sezar ve Anthony'ninki daha aşağıda yatar!
Ve zaman – parlak yuvarlağı zaferlerle aydınlanan,
Aldırışsız geçer gider gökyüzünün mavileri arasından.*

Chataway'in şiir dolu günlüğü de “gölgeler yağdırın” bulutlar imgesini öne çıkararak savaşın korkunç ve kasvetli atmosferini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, bulutların gölgesi “zafer”le aydınlanacak ve bu zafer savaşın kasvetli, mutsuz ve umutsuz havasını ışıldayan ve umut veren bir havaya dönüştürecektir.

Thomas Percy'in “Anzak Ruhü” şiirinin daktilo edilmiş hali 49 sayfa uzunluğundadır ve Gelibolu'da savaşan askerlerin ruh halini anlatan epik bir şiirdir. “Anzak Ruhü” hem üslubu, hem de teması açısından Homer'in İlyada'sını andırmaktadır. Bu epik şiir, aynı zamanda Anzak askerlerinin duygusal durumlarının derinlikli analizini aktarması bakımından öne çıkmaktadır. “Anzak Ruhü”nun önemi, zaferler ve vatanseverlik duyguları yerine savaşın sebep olduğu acıları, kederi ve gözyaşını vurgulamasında yatmaktadır.

Anzak günlüklerindeki şiirler sadece Anzak askerlerinin kendi yazdıkları şiirlerden oluşmamaktadır. James Sugget Hagan'ın notlarının bulunduğu klasörde, Anzak Anma Gününde okunmak üzere oğlu James F. (Jim) Hagan tarafından kendisi için yazılan ve daha sonra, Temmuz 1970'de Kanada Lejyoner Dergisi'nde yayımlanan bir şiir bulunmaktadır:

Lest we forget

The glorious dead of every age
Whose blood is passing dry on History's page;
(Their memory lingers yet)
Let us waver not a fraction
Turn their ideals into action
Lest we forget.
(Folder MSS1274, Image SAM – 6007)

*Biz unutmayalım diye
Her çağın şanlı şehitleri
Kuru akar Tarih sayfalarında kanları;
(Yine de hala canlıdır hatıraları)
Bir an bile duraksamayalım
Fikirlerini geçirelim eyleme
Biz unutmayalım diye.*

Hagan'ın şiiri, Horace Williams'ın şiirlerine benzer bir şekilde, vatansever duygularla savaşmaya cesaretlendirme, şehitleri övme ve şan verme işlevi görmektedir. Doğal olarak Hagan savaşta kayıpları ve onların verdiği acıyı vurgulamamakta, vatanda geri kalanlar için savaşta kan dökenlerin unutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Başka kültürlerde de örnekleri görülen vatansever şiirlerde de olduğu gibi, Hagan bu şiiriyle Anzak askerlerinin anlarına görkemli bir katkı sunmakta ve şehitleri onurlandırmaktadır.

Anzak bakış açısıyla Çanakkale Savaşlarının bir dökümü olarak Anzak günlükleri, resmî tarih kayıtlarında bilinmeyen ayrıntılar sağlamaktadır. Hem Türkler hem de Anzaklar için en önemli tarihsel, duygusal ve ulusal deneyimlerden biri olan bu savaş hiç şüphesiz her iki ülkenin tarihinde de en önemli kilometre taşlarından birini oluşturmaktadır. Günlükler, her iki taraftan da sıradan askerlerin birbirleriyle dostluklar kurduğunun, birbirlerini ilk kez gördüğünün, belki de onları bir başka kültüre ve dile bu denli yaklaştırdığının kanıtını sunmaktadır. Williams'ın bu günlüklerdeki şiirleri, her iki taraftan da gençlerin acılarını bir araya getiren lirik bir savaşa dönüşmüş olan bu askeri harekât hakkında, onun şiirsel bir dille yakınmaları olarak okunabilir.

Dolayısıyla şiir, hem vatan özlemine ve ölüm acısını seslendiren, hem de askerleri

savaşmak için yüreklendiren bir işlev kazanmaktadır. Günlüklerdeki lirizm, politikacıların deklarasyonları yerine bireysel bakış açıları sunarak savaşı hem tarihsel hem de siyasi açıdan eleştirmek için kullanılmaktadır. Gelibolu'daki Anzak askerlerinin şiirleri ise, içinde buldukları savaşın duygusal bir yansımasıdır. Günlüklerdeki şiirlere ilham veren Gelibolu Savaşlarının güçlü duygusal etkisidir. Şiddetli çatışmalar ve açıklaması güç siyasi emeller bireysel hayatlar üzerinde yıkımlara ve savaşa karşı insani tepkilere yol açmıştır, çünkü karşı tarafın da birkaç adım ötedeki siperlerde aynı acıları çektiğine tanıklık ettikleri bu savaş her iki kültür için de lirik bir savaşa dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

Kemaloğlu, A.B. (2015). "From Hostility to Lasting Friendship: A Study of the Anzac and Turkish Soldier's Personal Narratives". In Çelikel, M. A. & Taniyan, B. (ed.) *English Studies: New Perspectives*. Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 24-35.

Lt. T. P. Chataway. MSS652. AM Auckland.

MacCallum, R. (1997). "Cultural Solipsism, National Identities and the Discourse of Multiculturalism in Australian Picture Books", *ARIEL: A Review of International English Literature*, 28:1, 101-16.

Percy, T. MSS1173. AM Auckland.

Pt. James Sugget Hagan. MSS1274. AM Aucland.

Sig. Horace Williams. PR01706. AM Auckland.

Sychterz, J. (2009). "Scarred Narratives and Speaking Wounds: War Poetry and the Body", *Pacific Coast Philology*, Vol. 44, No. 2, "Violence and Representation", 137-147.

Thompson, Jay Daniel. (2014). *Seasons of Doubt and Burning*. Text Review. http://www.textjournal.com.au/april11/thompson_rev.htm Retrieved on 03.04.2014.

Turner, G. (1993). *National Fictions*. Sydney: Allen and Unwin. 1993.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 5, en fazla 7 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin metni en az 5000, en fazla 10000 kelime olmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayın hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, *Klasik Çağ*, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnu Erkan (der./haz./ed.), *Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu*, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine Ait Bir Kaynak”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, “İktidar ve Hukuk,” (çev. Hayrettin Ökçesiz), *Hukuk Araştırmaları*, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

Zeynep Arat, “1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi”, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000*, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırilen, *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, “1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi”, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., “İktidar ve Hukuk,” (çev. Hayrettin Ökçesiz), *Hukuk Araştırmaları*, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa”, *Belleten*, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalçık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkidenden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Claessen-Skalnik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). *Sezginin Gücü*, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), *Siyâset-nâme*, (hzl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). “Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630”, *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). “Harezmlî Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Roller ve Tesirleri”, *Belleten*, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa”, *Belleten*, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). “Tokuz-Oguz ve On-Uygur”, (çev. Yunus Koç -İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

ARAT, Zeynep (2000). “1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi”, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000*, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies